

ՀԵՆՈՒՐ ԳԼԵԿ

9(47.925)
2-85

H.M. SETIAN
PAPETERIE ET ATELIER DE RELIURE
CONSTANTINOPLE
Tchakmakdjilar Yokouch

11, 463

9(47-925)
N-85

11 SEP 2011

31 AUG 2007

պ

ՁԵՆՈՒ ԳԼԱԿ

ՀԱՆԴԵՊ

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԱՄԱՏՈՒԹԵԱՄ

Ա. Գաբրիելյանի, Բ. Փառասոյի, Ս. Խորենացոյ, Ն. Դիմիտրի, Ե. Գրիգորի, Դ. Փարսեղոյ, Ե. Նոյ. Մամիկոնեանի, Է. Է. Է.

Մի չօրհնէ, ինչ որ չօրհնէ

ΜΑΤΘΑΙΟΣ, ΚΕΦ. Η, 1

1006
274909

ԳՐԱԶ

ՄԻԼԻԱՆ ՅՈՎԱՆՆԵՍԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1912

պ

12 JUN 2013

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ՍԵՂՈՒՄՅԱՆ

№ 107

ԼԵՐՈՆ ԶՐԴՆԵԱՆ

Ա Ռ

Ոգն. քարկամն խր

Լեւոն Էմմէի Զարմէան

ճարտարագիտ. Բնդհ. Մագիստրոս

ՕՍՏՐԱՅԻՆ ԳԵՅՈՒԲԵՐՆ

ԶԱՅՅ ԶՕՆ ԴՈՒՂՆԱԴՆՈՆ

Մասնագետ

ի շնորհագրութեան

11 Մայիս 1912
Կ. Պոլիս

Միքայիլ Զաքարյան

ԼՍԻՆՆԱՆ ԶԵՐԿԱՆՈՒՄ

Ա Ռ

Ազն. քարեկամն իւր

Լեւոն Էժէնսի Զարժնեան

ձաւսարանի Ընդհ. Մասնաւոր

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ԶԱՅՍ ԶՈՒՆ ԴՈՒՂԱՔԵԱՆ

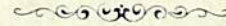
Մասնաւոր

ի շնորհապարս արտ

11 Մայիս 1912
Կ. Պոլիս

Միւսան Եղիաննէան

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Մեր ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակն է հաստատել Ձեռք Գլահի սկզբնագրին հարադասութիւնը մեր գոյն կարողութեան չափով և այս է անշուշտ դժուարին ձեռնարկ քանի որ զայն վերջին անգամ տպագրողներու յայտարարութեամբ՝ այս հեղինակը մեր ամէն մատենագիրներէն աւելի եղծուած է այլ և այլ ազգեցութիւններու տակ:

Բարեբաղդաբար Յարգելի Գ. Խալաթեան մեր գործը մասամբ դիւրացուցած է Ձեռք Գլակը արդիական քննադատութեան փորձին ենթարկելով: Անուանի բանասէրը կողմած է Ձեռք Գլահի այլ հեղինակներու հետ զուգադիպած հատուածներու բաղդատական ցանկը որոնցմէ երախտագիտութեամբ կ'օգտուինք:

Մեր ներածութեան մէջ ուրեմն կազարեան ճեմարանի Հայ Լեզուի Ուսուցչապետին համեմատական ուսումնասիրութիւնը իր բաղկացուցիչ տարրերուն վերածեցինք և ստուգեցինք որ Ասորի Պատմագրին գիրքը երկու մասի կը բաժնուի Ա. նամակներու պատճէններ և Բ. Տարօնի երկու պատերազմներու նկարագրութիւնը:

Փոխանակուած նամակները այլ և այլ անձանց կը վերաբերին և բնական է որ զանց առնենք պահ մը այդ առաջին մասը իբրև ոչ յատուկ Ձեռքի Արդ. բուն Ձեռքի վերաբերող մասին գալով՝ ստուգեցինք որ Յարգելի Գր. Խալաթեան Տարօնի կրկին պատերազմներու աղբիւրը չէ կրցեր գտնել և անյայտ ըսելով անցեր է: Իրաւամբ կը խորհինք թէ այդ իրողութեամբ՝ ըստ արդիական դրութեան, պէտք էր Ձեռքի վերաբերող մասը սկզբնագիր և հա-

գեանափոր տուներուն մէջ՝ կատարուած (Զենոբէ ակնարկեալ) աղծութեանց մասին տարակոյս չի մնայ՝ առ այս Ստրաբոնէ և Պլինիոսէ բնագրի հաստատոյցներ իբրեւ վկայութիւն մէջ կը բերենք:

Զենք ուղած Տրդատի արքանեակ ձենացի Մամբռուսի մը ի Հայս ներկայութեան հաստատութիւնը բաղդին թողուլ և իլիկէ աշխարհագրողէն յատուկ մէջբերումներով կը հաստատենք թէ իսկապէս ձենաց և փոքր Ասիոյ աղբաց մէջ յարաբերութիւններ մշակուած էին ի հնումն որով Զենոբի այս մասին ակնարկութիւններն ալ կ'արդարանան:

Նաև հաստատելու համար թէ իսկապէս հիմնական այլալուծմներու ենթակիւծած է Զենոբի սկզբնագիրը՝ Պօլսոյ ապագութեան կողքին նմանահանութիւնը կը զուգադրենք Վենետիկի ապագութեան կողքին հետ և բաղդատութենէն անմիջապէս յայտնի կ'ըլլայ հնագոյն օրինակի մը լուսագոյն ըլլալը:

Դարձեալ արտաքին հեղինակներու, ինչպէս նաև Ագաթանգեղոսի, Փ. Բիւզանդացւոյ, Մ. Խորենացւոյ, Եղնիկի, Եղիշէի, Յովհան Եպ. Մամիկոնեանի և Զենոբ Գլակի միաժամանակ համեմատութենէն յայտնի կ'ըլլայ թէ Արշակունեաց օտարացեղ արքայական հարստութիւնը յունամու էր. իսկ Հայոց նախարարներն ու քուրմերը Պարսից աւանդութիւններուն կը հակամիտէին:

Արշակունիք գահ բարձրանալով հետզհետէ յունական քաղաքակրթութիւնը իր ամէն տարածով ի Հայս մտցնել փորձեր էին և Հայ քուրմերու աղբեցութիւնը հակակշռելու համար Ատրպատականի կրակաշատութեան եօթը մեհեաններուն տեղ հակառակամարտ եօթը յունական կամ այլ կուսքերու մեհեաններ կանգներ էին:

Ասով չբաւարանալով քրմաբեռութիւնը յափշտակեցին Վահունեաց ձեռքէն որք տպատանեցան յԱշտիշատ իրենց գեղը և հոն ութերորդ պաշտօն մը հաստատեցին: Արշակունիք հոն ալ հասան անոնց ետեւէն և Աշտիշատը յարքունիս գրաւեցին և օտար քուրմեր ընկեր տուին Վահունեաց:

Այդ հեթանոսական կայանին մէջ հետզհետէ Հայկական,

Պարսկական, Յունական, Հնդկական, Հռոմէական կուսքերը նոյննացան և միաժամանակ կամ յաջորդաբար պաշտուեցան: Կուսաշատական արտայայտութեան վերջին երեւոյթն էր Հռոմէական Կեմետը և այս դարմանալի չէ քանի որ Տրդատայ ժամանակ Հայք հարկատու էին Հռոմայեցոյ:

Տրդատ և Շապուհ մրցակից էին իրարու Հայաստանի տիրապետութեան մասին: Շապուհ գրգռեց Տրդատայ նախարարները յապատմբութիւն, քուրմերը նախարարներուն հետ միացան ընդդիմանալու Տրդատայ: Տրդատ անոնց դէմ ելաւ Յոյն զօրքերով և Հռոմայեցի լէգէոններով, քաջախիտ նախարարներու ընդդիմութիւնը և եօթը մեհեանները կործանեց:

Ութերորդ մեհեանին քուրմերը կանոնաւոր բանակ ունէին և Հաշանից իշխանը, Աղձնեաց Բղեշիւր, Սղուկ և ուրիշներ իրենց հետ էին և Տարօնի մէջ ընդդիմացան Տրդատի:

Զենոբ մեզ կը ներկայացնէ Հայ հեթանոսութեան Տրդատի դէմ կազմակերպած վերջին ընդդիմութեան պայքարը: Տրդատ Յոյն զօրքով և Հռոմէական լէգէոններով կը քաջախիտ անոնց յետին ընդդիմութիւնը և բնաբարձ եղած քուրմերու տեղ կը դնէ Ասորի եկեղեցականներ և բնիկ առճիտեալ նախարարներուն տեղ կը դնէ Մամիկոնեան եկամուտ նախարարութիւնը:

Նորէն Զենոբէ դուրս կ'ըլենք և կը շարունակենք դէպքերու ընթացքը և այլ մատենագիրներէ կ'ուստնինք որ Յ. Տ. 302—406 օտար կղերը Հայ աղբին հոգեւոր շինութեան փոյթ չի տարաւ: Երկարատարութիւններն կ'ըլլային ժողովուրդին անհամարալի Յոյն և Ասորի լեզուներով: Իսկ Մամիկոնեանք այն տատիճան երկրին մէջ բռնացած էին որ առ հասարակ ամէն Հայ հին նախարարութիւնները իրենց ձեռքով անճիտուեցան: Մինչդեռ Արշակունիք կառավարական հոգերը մոռցած, անձնատուր էին իրենց կիրքերուն:

Օտար եկեղեցականները իրենց տիրապետող դիրքէն ինկան. Հայ աստուածարեալ հայրապետներու շրթունքներ խօսեցան Հայ սրտերու, Արշակունեաց հարստութիւնը կործանեցաւ և թագաւո-

բուժիչնը ինկաւ նախարարներուն, մրցակից նախարարներէն Բազմապետունիք կազմեցին Արշակունեաց յաջորդ հարստութիւնը:

Այս տեսութենէն կը հետեւի թէ Ձենոբի պատմութիւնը՝ Ս. Գ. Լուսաւորչի ձեռամբ քրիստոնէութեան ի Հայս սկսելուն նախնիքաց և յետագայ պարագաները իրար կը շղթայէ և պատմական իրադարձութիւնները կը բացատրէ:

Ասկից անկախաբար, մեր հետազոտութիւնները երեւան հանեցին թէ Աշտիշատի երեք հեթանոսական բազիլիկներուն տեղ յանուն Ս. Երբորդութեան խորհրդաբար երեք քրիստոնէական տաճարներ կանգնուեցան, ամէն մէկը օժտուած Ս. Կարապետի մասունքով և երեք Ս. Կարապետի եկեղեցիներ կային:

Ա. Իննականեան Ս. Կարապետ.

Բ. Կուսուստան Ս. Կարապետ.

Գ. Հոռենից Ս. Կարապետ.

Ձենոբի մէջ խնդրոյ առարկայ եղող Ս. Կարապետի վանքին աւերակները այսօր կը գտնուին Քարքէոյ լեռան գլուխը ուր ինը աղբիւրներէն երկուքը երկրաշարժներէ ետքը ցամաքած են և եօթը գետ կը բղխին Կուսուստան Ս. Կարապետէն քիչ մը վար է այս օրուան Ս. Կարապետը որ քանիցս երկրաշարժերէ փրկէ վերջ նոր ժամանակներ կառուցուած է: Հոռենից Ս. Կարապետը այսօր կործանած է և փլատակը կը գտնուի Քարքէոյ լեռան ստորոտը:

Ինչպէս կը տեսնուի մեր յառաջաբանէն՝ մեր գործին մէջ յաւելէտ զբաղած ենք Տարօնով և մեր նախկին մոտենադիրներով. ուրեմն արդարութիւն չսլիտի ըլլար մեր եզրակացութիւնը փակել Յարգելի Գր. Խալաթեանի մասին աննպատակ վճիռով մը: Այս հոգը աննախանձ կը թողունք անոնց որ զինք ճամբայ հանեցին, ինչու որ ողբացեալ Ոսումցապետին անակնկալ մահը զիրենք ի վիճակի դրած է անվերապահ վճիռնին տրձակելու անոր ընդհանուր գրած կան գործունէութեան վրայ:

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Ձեկոք Գլակի համեմատական Ուսումնա-
սիրութիւնը մեր հին մատենագիրներուն վրայ
Հայ լեզուով փորձուած արդիական քննադա-
սութեանց առաջին նմոյշներէն է եւ կազմը-
նած է ամբողջապէս այն յօդուածներէն ո-
րոնք յոյս են տեսած Տարօնի Պատմութեան
մասին Հանդէս Ա. տարեայի 1893ի 3, 4, 5, 8
եւ 9 քիւերու մէջ առանց փոփոխութեան:

Յարգելի Գր. Խաչաթեանէ երկու տարի
վերջ (Steu Gezler, Die Anfänge der armenischen
Kirche, in Verhandlungen der könig, Sächs, Gesel-
lschaft der Wiss. zu Leipsig phil. — hist Klass. 1895.
p. 123). օտար վերծակողներու առջեւ քուր-
մերու պատկերացման պատմագրողը իր նախկին
փարկը կը կորսնցնէ եւ իր գործը Թ. դարու
մէջ ապրող անձի մը անարժեք աշանդապեայ-
ներու հաշտածոյն կը նկատուի:

Սակայն ինչպէ՞ս կրնայ որ Լազարեան
ճեմարանի հայ լեզուի նախկին ուսուցչապե-
սը Մ. Լ. մին (Տես ճոտադ Ամսագիր 1859 էջ
167-176, 300-304, 1860-1861, էջ 30-34.) իր
գրուածներու ազդեցութեամբ կարծես աւելի
հաստատեց Ձեկոքի հարազատութեան խնդիրը.

մինչդեռ նոյն քարն հաստատութեան մէջ Հայ շէգուի քեւը իրեն յաջորդող Գր. Խաչաքեան այս անվաւեր գրութիւն հաստատական հեղինակ նշանակեց Մամիկոնեան եպս. Յովնանն :

Արդեօք նոյն համալսարանի քեմէն նոյն հեղինակի մասին նման կարծիք յայտնելու անպատեհութիւնը պարտադրած էր զյարգելի Գր. Խաչաքեան իր նախորդէն տարբեր բան մը գրուցելու: Ամէն պարագայի մէջ Տարօնի պատմութեան հեղինակը Չեկոքը համարողիմ մասին չենք կրնար պնդել որ ազգայնամոլ մը եղած ըլլայ եւ փափաքած ըլլայ հեռաւոր անցեալի մը մէջ Հայ գրականութեան փառքը յաճախուած ծեսնել քանի որ Չեկոքը ստորի էր:

Արդ, ըստ աւանդութեան, Հայ փիւսոնեական գրականութեան յառաջընթաց մէկ երեւոյթն է Դաւիթ յիսնուց մեկնակեացին վերագրուած երկը եւ քանի որ յարգելի Գր. Խաչաքեան նշմարել է թէ այդ աղաւաղեալ գիրքը պատառ պատառ կտրուելէ քոնազքոս կերպով իրար կցուած է (Տես էջ 77) պէտք էր անոր քաղմակոյդմանի ուսումնասիրութեամբ շուտաւարեւ մեր հին գեղեցիկ դպրութեան ալքի զարնող այդ մուր կէտը:

Ահա եւ այս նկատումով կ'սպասուէր որ այս համեմատական Ուսումնասիրութիւնը աւելի ընդարձակ քննուէր. եւ հասկցուէր թէ

խնդր, Խրք, խնդաւս այդ կեղծարարութիւնը տեղի ունեցած է, քայք քանի որ հինգ հեղինակներու հետ Չեկոք Դաւիթ ունեցած պատահական նմանութիւնն է միայն այս աշխատութեան հիմքը կը հաստատենք թէ հազիւ 78 էջէ քաղկացեալ տեք մը լոկ կրնար եղեր է գրել այս կարեւոր նիւթին վրայ:

Չեկոք Դաւիթ Համեմատական Ուսումնասիրութեան էջերը հետեւեալ կերպով կրնանք դասաւորել:

Ա. Ա.ԶԴ. Յարգելի ուսուցչապետք մեզ կ'իմացնէ թէ առանց փոփոխութեան Հանդէս Ամսօրեայի մէջ նախապէս երեւցած յօդուածներն են որ ի նորոյ կը հրատարակէ:

Բ. ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼՈՒԹՅՈՒՆ. Այս մասին մէջ հեղինակը էջ 1 տող 18. էջ 1 տող 7. էջ 2 տող 13. էջ 3 տող 20. էջ 33 տող 2. էջ 44 տող 2. էջ 47 տող 2. էջ 48 տող 21. էջ 49 տող 3. էջ 61 տող 15, իր ինչ ինչ վրիպակները կ'ընդդէ եւ լաւելուածներ կ'ընէ:

Գ. ՅԱՄԱՐԱՆ. Առաջուց չի ծածկեր թէ ինք եւս հակամէտ է այն հայեացքին ըստ որում Չեկոքի գրութեան Ը-Թ դարու մի հայի կարկաստան համարուելու է եւ այսպէս կարձակէ իր կանխորոշ վերջը:

Դ. ԵՄԵՐՈՒԹՅՈՒՆ. Անոր ի միջի այլոց կիմացնէ թէ Ա. Էջմիածնի քանդաւանդում կան

ԺԳ. դարէ եւ ԺԵ. դարէ Զենոք Գլակի գրչա-
գրեր եւ թէ Լազարեան նեմարանի մասնա-
գիտական դասարանների մասնադարանում
կայ Զենոքի պատմութեան մի բաղդաստիւն
Ս. էջմիածնի 5 ձեռագիր եւ 2 տպագիրների
հետ՝ աշխատասիրութեամբ Պ. Ա. Պիտանեանցի
(Թ. 1891) որոնցից սակայն չօգտուիր եւ իր հա-
մեմատական ուսումնասիրութեան հիմ կը
բռնէ 1832ի Վեներիկի տպը:

Ե. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՅԱՆԿ. Ուր կընդունի
թէ բուն Զենոքի վերաբերեալ մասին աղ-
բիւրները իրեն համար անյայտ կը մնան այս-
պէս:

Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՐ. էջ 25 տող 6-29. էջ 26
տող 1-39. էջ 27 տող 1-39. էջ 28 տող 1-39.
էջ 29. տող 1-39. էջ 30 տող 1-39. էջ 31
տող 1-39. էջ 32 տող 1-9 եւ 26-35. էջ 33
տող 1-39. էջ 34 տող 1-39. էջ 35 տող 1-6
եւ 17-36. էջ 36 տող 1-39. էջ 37 տող 1-39:

Բ. ՊԱՏԵՐԱԶՐ. էջ 41 տող 1-39. էջ 42
տող 1-39. էջ 43 տող 1-39. էջ 44 տող 1-39.
էջ 45 տող 1-9. էջ 46 տող 1-25. էջ 47 տող
10-35. էջ 48 տող 1-39. էջ 49 տող 1-39:

Զ. ԲՆԱԿԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆ. Բաղդաստիւն մասե-
րու մէջ պատահական նմանութիւններ կը
գտնէ Ագաթանգեղոսի. Բուզանդի. Սեբեոսի.
Խորենացոյ եւ Ս. Յակոբայ վարուց ու Տա-

րօնի պատմութեան յարակից մասերու, բառե-
րու, ոճերու եւ հասոյածներու մէջ եւ (էջ 72)
խնկորոններու ազդեցութեան ուշագրաւ պարտ-
զան ի վեր կը հանէ որուն վրայ սակայն չը
ծանրանար:

Է. ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ. Մասնակից կընէ Յով-
հան Եպս. Մամիկոնեան իբրեւ հաշմանակ
կարկասող այս անվաւեր գրութիւն եւ Տարօնի
պատմութեան աշեւայ մասանց հաշմածոյն
Դ. դարէ մղեղով դէպի Ը-Թ դար՝ զայն կարդիա-
ցնէ այսինքն ինոր ժամանակի շինծու գրու-
թիւն կը համարի:

Արդ յարգելի ուսուցչապետք իր ազդիւն
մէջ կընդունի թէ իր «աւստարիւնը մի փորձ է
համեմատական ուսումնասիրութեան» եւ կ'ընդունի
թէ հետմեջին բաղդաստիւնը գուցէ առաջ բերէ
եւ այլ մանր փոխառութիւններ» Նաեւ ՀԱԻԱՆԱ-
ԿԱՆՈՒԹԵԱՆ սահմանին մէջ կը թողու այդ
գրութեան հեղինակ նշանակուածին իսկու-
թիւնը: Ուրեմն բաց ասպարէզ կը ձգէ ա-
յսպայ հետազօտութեանց եւ այդ արտօնութե-
անէն կօգտուինք մեր դոյզն կարողութեան չա-
փով խնդրոյն շուծման օգնելու:

15 Մայիս 1911

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆԵՍԵԱՆ

Ա Ր Դ Ի Ա Կ Ա Ն

Ք Ն Ն Ա Գ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ի Մ Ե Ջ

Արդիական քննադատութիւնը կ'արտայայտուի ի մեզ մեր հին մատենագիրներուն նոր ժամանակներ վերադրելու և նախապէս անոնց յատկացուած թուականէն զանոնք ետ մղելով՝ մեզի աւելի մօտ դարերու մէջ զանոնք տանել ձգելու անհաւատ երեւոյթին տակ: Ուստի և այսպէս Գ. Լուսաւորիչ, Զեմոր Գրակ, Ագաքանգեղոս, Ք. Փաւստոս, Եղիշե, Եզնիկ, Կորիւն, Դ. Փարպեցի, Մ. Խորենացի, չորրորդ կամ հինգերորդ դարու մասնագիրներ, ինկան իրենց յարգէն կամ ենթադրուած ժամանակէն. տես էջ ԺԳ. Յոգ. Հայ Հիւն Դպր. 1897, Վեհեփի:

Ատենով, պատմական իմաստասիրութենէն ներշնչւող բանասէրներ ի հաշիւ կ'առնէին մեր երանաշնորհ նախնեաց ապրած ժամանակի քաղաքական պայմանները, անոնց բնական երկրին տեղական պարագաները, անոնց միջավայրի հոգեբանական վիճակը և առ հասարակ մարդկային գործոց շարժառիթը. և ըստ այնմ կը պատարասէին մեր հին մատենագիրներու գտնականութիւնը պատճառի և հետեւութեան ստույգ տոնչւոյթի մը հաստատելով ինչ որ կը զուգադիպէր աւանդութեան մեզ հաղորդած մատենագիրներու շարքին հետ:

Այսպէս, նկատելով որ հեթանոս Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը նախապէս օտար հոգեւորականներու

կողմէ օտար զգրութեամբ քարոզուած է՝ ընդունած էին որ Զենոր, Գ. Լուսաւորիչ, Ազաթանգեղոս և իրենց անուան առկ ճանչցուած երկասիրութիւնները կը վերաբերին քրիստոնէութեան ի Հայս սկզբնաւորելու չըջանին կամ Դ. Դարու:

Նկատելով որ կարգ մը հակառակամարտ կուսակցական հրատարակութիւններ կործանած երկրորդ արքայական հարստութեան գահուն թեկնածու Բագրատունեաց և Մամիկոնեան նախարարներու հրամանով պատրաստուած են՝ ընդունած էին թէ Մ. Խորենացի, Եղիշէ, Ղ. Փարպեցի կը պատշաճին Արշակունեաց անմիջապէս յաջորդող չըջանին կամ Ե. Դարու:

Նկատելով որ Հայ կղերին աշխարհային գործերու անդէպ միջամտութիւնը անհնարին դարձած էր մարդպահայ և կիւրաքաղաքներու քայքայուն իշխանութեան պատճառաւ և մեր եկեղեցականներուն կը մնար իրենց կոչման աւելի յարմար միտակ դրականութեամբ զրազել՝ ընդունած էին թէ Մ. Եղիսիպոսեցի, Կոմիտաս Կաթողիկոս, Յովնան Մամիկոնեան և այլք կը վերաբերին յետագայ է—Բ—Թ դարերու:

Արդեօք այս աւանդական դատաւորութեամբ անյեղի կա՞րգ մըն էր և չէ՞ր կարելի ճշդել անցեալին վրիպակները: Բանավարութիւնը կընդունի ամէն օրինաւոր աւարկութիւն և արդիականութիւնն ալ զրութիւն մըն է յարմարցուած պատմական ճշմարտութիւններ երեան հանելու եթէ սակայն լրիւ ի գործ դրուի: Բայց չենք կրնար ծածկել թէ ի մեզ շատ անգամ միջոցը չփոխուած է նպատակին հետ և արձակուած վճիռները կը մնան ստէպ հայեցողութեանց անկայուն սահմանին մէջ:

Արդարեւ մեր հին մատենագիրներու նոր ժամանակներ յատկացնելու եւսանդով զսնունք կը համախմբենք այնպիսի յետադիւն դարերու մէջ որոնց քաղաքական

պայմանները թողաւու չեն անոնց ամենուն միաժամանակ երեման, ոչ ալ միջալայրի ալ պարագաները կը նըպաստեն գրական յանկարծաղէպ դարթնումի: Եղիսի, Բուզար, Մոհմատի, Վիլիթի, Ապուսէթի, Կաչարի մեր բնակավայրը արեան ծով դարձուցած ստենը չէր սր յանկարծ ձեռք ձեռքի տուն Զենոր, Ազաթանգեղոս, Բ. Փաւստոս, Եղիշէ, Եգնիկ, Կորիւն, Մ. Խորենացի, Ղ. Փարպեցի և Սերէոս, Կաղանկատուացի, Եղիսիպոսեցի, Կոմիտաս Կաթողիկոս, Յովնան Մամիկոնեան, Ա. Շիրակացի, Ս. Սիւնեցի, Յ. Իմաստասէր և այնքան ուրիշներ:

Մանուանդ Ս. Դրոյ և մէկ քանի ուրիշ կրօնական գիրքերու թարգմանութենէն ետքը եթէ բաց թողունք երեք չորս դար՝ գրական անգործունէութեան այս միջոցը ինչպէս կը բացատրուի և աւանց փոխանցման այսքան հեղինակներու միատեղ երեւոյր ինչպէ՞ս կը մեկնուի: Տարբեր ժամանակներու պէտքի ծնունդ գրական երկերը իրար խառնելու արդարացուցիչ պատճառ կա՞յ միթէ, անոնց մէջտեղ դիտուած մաքի արտաշայտութեան իրերամերժ եղանակները ինչ օրէնքով կը հաշտուին:

Ղ. Փարպեցոյն մէջ կը նշմարուի՞ տաք երկրի մը ժողովուրդին յատուկ արարական ոճերու շուայ ճոխութիւնը, Կորիւնի մէջ հետքը կա՞յ սեթեթեայ լսուելու անվերջ կուսակումներու, Ազաթանգեղոսի մէջ կը վրիտան թարմատար ձեւեր, Մ. Խորենացոյն մէջ հարաւէն արշաւադներու գաղափարներէն փոխաւորութիւններ կա՞ն, Եղիշէ մեզ կը խօսի՞ մարգարէին հետեւներու գունդերուն գէմ շահատակոյններու մասին, ինչ ապացոյցներ կան որ Զենոր Դրակի գրոց կրկին պատճէնը Հաղարացւոց մերձաւորութենէն ազդուած ըլլայ. քաղաքական փոթորիկներու ստեն գեղեցիկ զգրութիւն կը ծաղկի և

է — Ը — Թ դարերու համար արդէն իսկ նշանակուած հեղինակները այդ ժամանակամիջոցին համար միթէ չեն բաւեր :

Սակայն և այնպէս արեւմտեան ազգերու մերթ խնդրական և յաւէտ շտապողիչ մէթոսներու ԱՐԴԻԱ-ԿԱՆ ՔԵՆՍԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ այս նորոյթն ալ՝ չառ ուրիշ նորոյթներու նման, հեշտ և հրապուրիչ պիտի ըլլար մեզ համար և անշուշտ պիտի փորձուէինք զայն կիրարկել անցեալէն մեզ ժառանգութիւն մնացած գրական հազուադիւս նշխարքներուն վրայ : Նոյն իսկ խորհողներ ալ եղան թէ այդ ձեռնարկին միջոցին նոր պատրուակի մը տակ մարդուն սրտին հին ունայնատիրութիւնը իրեն յարմար թաքստոց մը գտած ըլլայ :

Եւ «Մագիստրոսքեան աւսիճանին քարձացուած ըլլայ ի Պետրեմեհ, ի Ռուս շեզու իր վերջին հրատարակութեամբ Մ. Խորենացին արդիացնողը տես էջ Ժէ Յսջ. Հայ Հին Դպրութիւն 1897 Վենետիկ :» Մեր այս գրքին ծրագրէն դուրս է գրականութենէ տարբեր խնդրով գրապի և այս յայտարարութեան ճշդութիւնը և նորատակը ստուգել, ուստի անցողակի կերպով իրեւ տեղեկութիւն կը հաղորդենք արդիականութեան պատճառած գայթակղութիւնը :

Քննենք սակայն թէ սրտնք ևն այն անհերքելի հուշակուած առարկութիւնները սրանց կսթնելով կը քանդենք մեր նախնեաց բարի համբաւը : Կը կազմենք կարգ մը համեմատական ցանկեր սրանց մէջ բաղդատութեան կը գրտին քննադատեալ մեր հին մատենագիրներու և յետագոյն դարերէ նոր հեղինակներու զխառնածական նմանութիւն ունեցող հասուածներ և այդ հարեւանցի նմանութենէն կը հեռեցնենք թէ մին միւսէն փոխ առած է անշուշտ :

Սակայն ինչո՞ւ անպատճառ պնդենք թէ առջի մա-

տենագիրները ետքիններէն փոխ առած ըլլան և ոչ ետքինները առջիններէն : Բայ տափ միթէ բաւերու, ոճերու, ասացուածոց պատահական նմանութիւնները գրագողութիւն վճաղ անհերքելի փաստեր են տանց իրարմէ օրինակած ըլլալու՝ գրողներ իրարմէ անկախաբար, նոյն նիւթին վրայ դադափար յայտնելու միջոցին իրարու չեն հանդիպիր և նոյն դադափարը միեւնոյն կերպով չեն արտայայտեր : Եթէ այդպէս չէ՝ ալ սէր կը մնան բազիրք որ հասարակաց բաւեալ, ոճերու և ասացուածոց ճոխ դանձարանն են :

Եւ ս'վ կրնայ պնդել թէ մեր հնագոյն մատենագիրներու մէջ նորագոյն մատենագիրներէ հատուածներ ձեռնամուխներու կողմէ ետքէն ներմուծուած նպատակաւոր (interpolation) բնագրամիջումներ չեն : Կ. Վարդապետ Շահազարեան և իր համախոհները (տես Դաշանց թուղթ էջ 12 Բարիկ 1862) կը պնդէին թէ ՄԵՐ ՆԱԽՆԵԱՅ ՄՍՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ ԱՌ ՀՍՍՍՐԱԿ ԱՅԼԱՅԼՈՒԹ ԵՆ ՈՒՆԻԹՈՒՆԵՐՈՒ (ՄԻԱԲԱՆԱՍԷՐ) ԶԵՌԲՈՎ ՀՌՈՄԻ INDEX ի ԺՈՂՈՎԻՆ ՀՐԱՀԱՆԳԻՆ ՀՍՄԵՄՍ :

Արդարեւ Վենետիկի Մխիթարեան հարք կը յայտարարեն թէ «Դաշանց քողքը որ կը յիշուի առ Ազարանգեղ Հոռվայ փախնայապէսաց առ կաթողիկոսունս Հայոց գրած քղքոց վրայ յետոյ ուրեմն յօրինուած եւ շինծու գրութիւն է. տես կց 244 Ազր. եւ իր Բազմադարեան Դաշնիկը. 1890 Վենետիկ :» Բայց նաեւ գնահատելի են Վիեննական Մխիթարեան հարք որ չեն ուզած եւ մնայ իրենց արուած անաչառութեան օրինակէն՝ թոյլատրելով որ իրենց Վանքի մամուլին միջոցաւ խնդիրն վրան բարտւին բացաւ, այսպէս :

Արդեւ Հոռվի յիշատակութիւնը ի դէպ քեւնդեայ Զեմորի պատմութեան մէջ եւ յաշխապէս Պօղոս Պետրոսի առաքելների նշխարների Հայաստան քերեքու աւանդու-

թիւնը, որպէս եւ Առաջնորդաց պահոց ՀՈՌՈՒՅ ՍԵՂ-
ԲԵՍՏՐՈՍ Հայրապետից ընդունուիլը ու հաստատուիլը յէս
Ժամանակի ազդեցութեան նշան համարելու է. Տես էջ 72
Ազգ. Մասենադարան ժր. 1893 Վիեննա.

Բայց արդիացնելու մօլութիւնը այնքան յտիշտակած
է անոր ենթակայ եղալը որ լսարեմիտ ազաւաղազը չին
մատենադիրներուն վրայ նոր ծնի դնելու խիզճ չընիր
նոյն խի ալսօր, մինչեւ որ նախնեաց չստորուած հեղի-
նակութիւնները անճանաչելի ըլլալու ատարձան նախա-
տիպէն տարբերին: Հարկաւ անոնց վրայ չիմուելով իր
որոշումը տուողին արձակած վճիռին արժէքն ալ անոր
համեմատ կ'ըլլայ, թողունք ուրիշն որ ընադիր խանդա-
րողներ իրենց այս անորակելի ընթացքի մասին իրենք
խօսին:

«Մեր հախնեաց մասենագրութիւն» իրեւ նուիրական
աւանդներ՝ այնպիսի պատիւաւան կ'ազդէին վաղեմի գիւ-
նականաց, որ անոնք կը զգուշանային ու եւ քիտիօխու-
րիւն կ'աւարեղ անոնց վրայ:

Մեր նպատակն է մեր հախնեաց մասենագրութիւն-
ները դեռ աւելի մերձեցնել իրեն հնազոյն վիճակին՝ ուղ-
ղելով ընդօրինակիչներու սխալ ընթերցումները: Մեր փա-
փափն եղած է հախնեաց գործերուն տալ այն ԵՐԻՏԱ-
ՍԱՐԴԱԿԱՆ կերպարանիւ զոր ունեին անցելոյն մէջ եւ
օգտակար ըլլալ միանգամայն հախնեաց ապագայ սպազ-
րողներուն: Տես էջ 3 Յոջ. Ուղղագրութիւն: Ազգային
Մասենագրաց 1907 Վեննիսի:

Բազմաթիւ դարերէ ետքը տուանց հեղինակին գի-
տութեան կատարուած այս ուղղագրութիւնը խորապէս
կաշխային սկզբնադրերը: Այս իրողութեան վերահասու
ըլլալու համար կը բաւէ աչքի առջեւ բերել մէկ անդա-
մէն առաջարկուած փոփոխութիւնք. այսպէս:

Տ Ա Ն Կ

ՈՒՂՂԱԳՐԵԱԼ ԵՒ ԽԵԴՐԱԹԱԿԱՆ ԲԱԹԵՐՈՒ

Ա. Ղ. Փարպեցի	40
Բ. Ազաթանգեղոս	50
Գ. Բ. Փաւստոս	176
Դ. Եղիշէ	26
Ե. Կարին	71
Զ. Ս. Բարսեղի (Վեցօրեաց)	163
Է. Մ. Խորենացի	71
Ը. Եղնիկ	23
Թ. Յ. Մանգալարի	46

Համագումար սրբադրութեանց 666

Տես էջ 417—429 Ուղ. Ազգ. Մատենագրաց 1907,
Վեննիսի:

Սրբ. կիթէ այսօր խի մէկ անդամէն 666 սրբադրու-
թիւններ կ'ըլլան ընադրի՝ ալ ի՞նչ նշանակութիւն պէտք
է ունենայ ամէն բան երկատարողացնելու մարմաջէն
բաժնուած արդիականին հեղինակութիւնը որ իրմէ՝ հա-
ղար չինք հարկաւ տարի տուալ ընադիրը կտրուած իր
ձեռքի խանդարուած օրինակին վրայ իր վճիռը կ'ար-
ձակէ:

Անկեղծ ըլլանք եւ չը վարանինք խոտաւանելու
թէ մի միայն ուղիղ գիտութեանց արուած է հասնիլ
բացարձակ ճշմարտութեան թէ արդէն խի ընական
գիտութեանց մէջ մարդիկ ստիպուած են իրողութիւն-
ները տարբեր փորձարկութիւններով հաշիւելու: Բայց
կրբ խնդիրը կը նկատի պատմական գիտութեանց՝ վկա-
յութեան կանչուած անձին համեմատ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ
բառին տրուած նշանակութիւնը կը զանազանի, եւ առն-
չական է այնպէս որ ստիպուած ենք մարդկային (autorité)

հեղինակութեան անդօրութիւնը ընդունիլ և Pascal ի հետ գոչել *vérité en deçà des monts, erreur au delà!*

Գերմանացիին թէ Ֆրանսացին սառը հակառակը պիտի պնդեն. անոնք խեղացի են և գիտեն թէ պատգամի դարը ալ անցած է. սպա թէ ոչ ինչպէս կ'ըլլայ որ յարգելի արդիական մը իր անհերքելի կարծած փաստերով մեզ համոզելէն վերջը, նոյնքան յարգելի ուրիշ արդիական մը կը յաջողի իր նախորդին առարկութիւնները ջրել և մեզ կը տարհամոզէ: Արդէն նոր զբոյ մը հին զբոյ մը տարբեր բան մը յայտնած ըլլալու համար ի հարկէ նոր բան մը ըսելու է. որ նոր, յայտնութիւն նոր և ամէն հեղ պէտք է դառնալ հաղմազայքին թեւեղուն հետ: Բարերազգաբար ճշմարտութիւնը ոչ հին ունի և ոչ նոր ինչու որ յաւիտենական է:

Բայց որպէս զի մեր հին մատենագրութիւնը քրքրաւ արդիականներու մասին այս մեր յայտարարութիւնը չափազանցութիւն չի կարծուի՝ խօսքը նախ յարգելի օտարի մը թողունք որուն հաճելի թուեր է 1891էն ի վեր զրադիկ Մ. Խորենացւոյ ազբերց քննութեամբ: «Վիկենայի գիտնական Միխայիլեան մը՝ Հ. ՏԱՇԵԱՆ եկրպարութիւն մը կ'ընէ թէ Արգարու եւ Սանասրիոյ վերաբերեալ շատ մը դէպքեր՝ Լաբուքնայի անուամբ գրի առնուած պիտի ըլլան: ՏԻՔՍԵՐՈՆ արդէն ըսած էր թէ հարկ է որ քերէն Լաբուքնայի անուամբ յաւելումներ գոյութիւն ունենան և տանցմէ առած ըլլայ Մ. Խորենացի: Երկու գիտնականներն ալ կը խաբուին: Տես էջ 37—38 Ազգ. Մատենադարան ԻԲ, Արգարու գրոյցը. 1897. Վիկենա:»

Ուրեմն ըստ յարգելի Ա. Կարբիէրի, յայտնի Գիտնական Տաշեան մը և նոյնքան յայտնի Գիտնական Տիքսերոն մը արդարեւ կը խաբուին եղեր, և հետեւաբար կը խաբեն ալ եղեր: Գոնէ մենք պիտի չը յանդգնէինք այսքան յառաջ երթալ մեր աննպաստ յայտարարութեան

մէջ, բայց կ'երեւայ թէ այս է իրոք ներկայ կացութիւնը:

«Աւերոյ չեմք համարում յառաջ քերէլ ՄԱՐՔԱՐՏԻ տուած պարզաբանութիւնը Cyclaces եւ Artabanes ներքինների մասին (Zur Gesch. d. Faust. p. 213): Խիս ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ է նորա տուած բացատրութիւնը Artabanes անուն մասին, որին նա մի անգամ Մակիդոնեանի է համարում: Տես էջ 138. ծանօթութիւն. Ազգ. Մատենադարան ԻԲ. 1898 Վիկենա:» Այս, Եւրոպական հանճարին երկրպագու մը թող աննպաստ վճիռը արձակէ որ մեզի ըսելիք չի մնայ:

Իսկ գալով մերազնէից «Հ. Մեարու Տէր Միկասեան անցեալ տարւոյ կեսին աչեղը խիտով այն փաստերի դեմ որ անաչառ ֆինադատութիւնը քերէլ էր Խորենացու վաւերականութեան մասին, յայտարարում էր թէ Խորենացին է եւ կը մնայ է. դարձեալ մատենագիր: Հայր Մեարուքը նորից հրապարակ դուրս եկաւ «Արարատ», 1898 Մարտ, Ապրիլ Յաւելում 165—169» մի ընդարձակ յօդուածով, որով իր առաջուայ եզրակացութիւնը, որը Պ. Ս. Մալխասեանցը հաշած իւրի տեղ էր ընդունիլ, ՎՃԻԱԿԱՆԱՊԷՍ ՍԽԱԼ եւ անընդունելի էր հրատարակում. Տես էջ 2. է. Յոյ. Ազգ. Մատենադարան ԻԲ. 1898 Վիկենա:»

Այս մասին շատ բան կը պարտինք յարգելի Յ. Դադրաշեանի յայտնութեանց. այսպէս «Ժիծաղելի են Հ. Մ. Գարագաշեանի լեզուագիտական եզրակացութիւնները. Տես էջ 11 նոյն.» և «մեծանուն հեղինակ հայր Գաթըճեան սխալուած է Անտիոքոսի գաղութան ի Հայաստան պատմական համարելով. Տես էջ 36. նոյն.» Իհն կրնայինք այս թուումն մասանցը շարունակել, այնպէս որ աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար փոխանակ նորից հրապարակ դուրս գալու, առաջուց նստէին և այս մեծ մեծ մարդիկ Գաթըճեան, Գարագաշեան, Դադրաշեան, Մալխասեան,

Մեծորպեան, Գարբիէր Տիքսերան, Մարքարոս, ըսելիք-
նուն վրայ միաբանէին որ յետոյ իրենց խօսքը ետ առ-
նելու արտուր հարկին մէջ չի գտնուէին: Բայց ո՞վ գիտէ
դեռ ի՞նչ յետս կոչումներ պիտի ընեն Խորենացին՝ ցնդած,
Զենորը՝ կարկառանք, Յովհան Մամիկոնեանը՝ խարերայ,
Եղիշէն՝ չեմ գիտեր ինչ, հռչակողները երբ մէջտեղէն
քիչ մը ասեն անցնի և հետաքրքրաշարժ բան մը ըսած
ըլլալ ուզեն:

Շատ սպասելու ալ հարկ չկայ և այս բանիս օրի-
նակը տուողներ գժբաղդարար ամէն զատակարգի կը վե-
րաբերին. ամենեք նախ օտար մը աշտէս «Ա. Զ. Յ.
Տաշեան ողղած ևստիս անեկէն առաջ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒ-
ԹԻՒՆ ՄԸՆ Է ՄՈՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸՆ որով բաւական
ժամանակ սխալ հետոյ ետեւէն գացի: Կը կարծեի թէ Խո-
րենացոյ մէջ զսած ըլլաւ սոյգ հետքերը ակնոր Զատիկական
ժամանակագրութիւն գործածած ըլլալուն: Խաբուած էի
Ա. Գարբիէր Տեա էջ Ը. Յոջ. Ազգ. Մատենադարան. ԺԴ.
1894 Վիեննա:»

Իսկ գարով յարգելի Յ. Գաղբաշեանի իր գլուխ գոր-
ծոցը կը կէտիկտէ իր համադումներուն չափանիշը եղող
«Կատկածելի է 51 տող 12, Արդեօ՞ք էջ 82, տող 26. Մտադ-
ուած ենք ենթադրել. էջ 106 տող 24. Մեզ մնում է
ենթադրել էջ 91 տող 30. Ըստ մեզ էջ 153 տող 10.
Մեր կարծիքով էջ 16 տող 3. Մեր կարծիքով էջ 42
տող 7. Մեր կարծիքով էջ 93 տող 23. Մեր կարծիքով
էջ 106 տող 20. Մեր կարծիքով էջ 155 տող 25. Թե-
րեւս էջ 2 տող 5. Թերեւս էջ 34 տող 5. Թերեւս էջ
160 տող 28. Հաւանական է էջ 165 տող 17. Հաւա-
նարար էջ 153 տող 7. Հաւանական է էջ 130 տող 11.
Հաւանական է էջ 10 տող 9. Կարելի է համարել էջ 93
տող 7. Համարում ենք էջ 84 տող 30 Ազգ. Մատե-
նադարան ԻԹ. 1898 Վիեննա:» Ներուի մեզ գիտել տալ

թէ հաւանականութեան վրայ վճիռ չեն արձակեր և կար-
ծիքով մարդ չեն զատապարտեր:

Ուրեմն ի՞նչ մէջ մըն ալ կկրենք կը բացագանչենք «Խո-
րենացոյ ցնդաբանութիւնները էջ 13. Խորենացոյ պատմու-
թիւնը Հագար եւ մեկ գիշերների հեքեքների շարքի է. էջ
14, Խորենացին պատմութիւնը խարայիստ է. էջ 20, Խո-
րենացին սուս եւ հախապատմական է. էջ 21, Խորենացին
գեղեցիկ ճաշակ չունի էջ 24. Այս տեսակ կեղծիքներ պատ-
հուլ ենք Խորենացոյ մօտ. էջ 33. Խորենացին ծառայաւիս
պատմագիր է. էջ 38, Խորենացի պատմութիւնը ըստ հա-
ճոյս փոփոխութեան կ'ենթարկէ. էջ 40. Խորենացոյ տեղե-
կութիւնները կցիտու են. էջ 43, Մեր գաղափարը Խորե-
նացին. էջ 44, Այս ծերունին որչափ խարայիս՝ նոյնչափ
միամիտ է. էջ 47, Ո՞վ ծերացեալ Խորենացի, որքան մեծ
ծառայութիւն պէտք է մատուցած լինէիր քո ազգին երե
ապագայ սերունդներուն յոյժների քո կեղծ, անշունչ եւ
անկենդան Հայոց պատմութեան կնիքի. էջ 48, Կեղծիք
որ մեր ծերունոյն յաշիտեակական ևստիսի է. էջ 80. Ո՞ր-
քան պէտք է կարծի Խորենացին. էջ 117, Զգուշի Խո-
րենացի. էջ 127, Անբարեխիղճ Խորենացի. էջ 126,
Վարձկան Խորենացի. էջ 150, Տեա Ազգային մատենադա-
րան ԻԹ. 1898, Վիեննա:

Այս է եղեր արդիական քննադատութիւն, և ի հե-
ճուկա ազգային զգացման ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
կ'անուանենք շարք մը գիրքեր որոնց մէջ կէտ նպա-
տակի դրած ենք Հայ ազգին չին մատենագիրները խաղք
ու խաղաղաւակ ընել անոնց գլխուն թափելով փաստի տեղ
ամէն երեւակայելի անեծ ու անուղղակի խօսքեր: Ի՞նչ ցըն-
դած... զառամիւ... տու... խորդախ... Այս սրբա-
րալի փափկանկրտութեամբ զուգուած մարդարտաշար տո-
ղերը Յ. Գաղբաշեանի գրական փառապատկը պիտի կազ-
մէին եթէ սակայն այս ոսկեղարու չքննող լեզուին հնարիչը

և սկզբնաւորողը չըլլար նոյն ինքն յարգելի Հ. Մ. Գաւրազեան :

Տարակոյս չկայ որ սրբութեան նուիրուած մենաստանի մը խաղաղ շրջափակին մէջ մեկուսացեալ մաքրակրօն հայերու ուշադրութենէն վրիպած են այս ու ասոր նման նախատալից ոճով խմբագրուած հրատարակութիւններ . որովհետեւ հոգեւորականներ մենէ աւելի լաւ գիտեն թէ փոխան փաստի գրգռիչ խօսքեր զանոնք կարգացողներուն զգացումը կը վիրաւորեն՝ առանց անոնց գաղափարը փոխելու :

Տարբեր է խնդիրը եթէ ասով մէկ նմոյշը տալ ուզած ըլլան այն «Հոյակապ, ընտիր, անեղծ եւ բուն հայկական լեզուին որպիսիք կը կարծուէին երբեմն Աստուածաշունչի, Զեմորի, Բ. Փաւստոսի, Ագաթանգեղեայ, Եղեղի լեզուն . Տես էջ 28 Նկարագիր Ուսման Հ. Մ. Գաւրազեան 1845 Վիեննա.» Միայն թէ անկից ի վեր հասկցուած է որ «Նոյն ինքն Աստուածաշունչի հայերէնը յիշակալին ողորդւած է եքրայակամ, ատուրական, եւ յունական ֆերականութեան եւ ազդեցութեան . տես էջ 38 Ոսկեդարեան եւ ոչ ոսկեդարեանի խնդիր . Հ. Գ. Գալեմֆեարեան 1903. Վիեննա» :

Ուստի խորհողներ ալ կը գտնուին որ Վենետիկի և Վիեննայի Միաբանութիւնները երկբեղիով (տես էջ ԺԳ. ՅԱՅ. Հայ հին դպրութիւն 1897 Վենետիկ .) Ոսկեդարեան և ոչ ոսկեդարեան բանակուելն հին տարազը արդիականութեան վերածելով , անոր նոր երեւոյթ մը տալու և պատասխանատուութենէ զերծ մնալու հարկին առջեւ է որ Հանդէս Ամսօրեայի էջերը գիտմամբ լայն կը բացուին ամէն անոնց առջեւ որ իրենց ստորագրութեան տակ յանձն կ'առնեն վարկաբեկել ոչ ոսկեդարեան նախաձայնեալ կարգ մը հին մատենագիրներ :

Խնդիրը սակայն հին Հայ լեզուի և Գրականութեան չի նկատիր որչափ բարեկրթութեան տարրական սկզբանց , ինչու որ առանց ազգայնամոլ ըլլալու , մարդ գոնէ ինքզինքը յարգած ըլլալու համար , կրնայ աւելի չափաւոր լեզու մը գործածել : Նա մանաւանդ մեր հին մատենագիրներուն հանդէպ ցոյց տրուած արհամարհանքը երբէք չարդարանար , քանի որ ցարդ արձակուած վճիռները կը վերաբերին չէ թէ սկզբնագիրներու այլ անոնց դրբեր հալքը խանգարուած օրինակութեան :

Արդ գեղեցիկ դպրութիւնը հայրենիք չունի և համախարհական է . այնպէս որ անոր շահն ու վնասը կը վերաբերին ամէն մարդու հաւասարապէս : Եթէ մեր հին մատենագրութիւնը ինքնին ու է արժանիք ունի՝ ինչ որ Հայը իրենները արհամարհելով կը կորսնցնէ առանձին՝ մարդկութիւնը զայն կը կորսնցնէ հաւաքաբար : Ահա այս նկատումն է որ մեզ կը պարտադրէ աւելի լուրջ վերաբերումն ունենալ մեր հին մատենագրութեան հանդէպ և այս օրուան արդիականներու քննադատութեան ենթակայ աղաւաղեալ օրինակներէն մօտենալ հեռզետէ քննադատութեան առարկայ սկզբնաղիր օրինակներուն :

Մեզ համար սակայն չափազանցութիւն պիտի ըլլար յայտարարել թէ «Մինչ մեկ կողմէն կը մեծաւեր փառախախտեալ անհեռ ընել Հայը իր հայրենեաց եւ բոլոր աշխարհի երեսէն՝ մեր հին մատենագրութիւնն ալ փչ հաւածանք չի կրեց նոյն միջոցին : Տես էջ ԺԿ. ՅՈՅ. Հայ հին Դպր. 1897. Վիեննա» . Զարմանալի բան , մեր ափ մը ժողովուրդը աշխարհի ի՞նչ արհաւիրք պատճառած պիտի ըլլայ որ Պետութիւններ համաձայնէին դաւադրել անոր նիւթական և բարոյական կեանքին :

Մենք աւելի կ'ընարենք որ մարդկային մտքի ռահ-վիրաններ մեր երանաշնորհ նախնեաց հուրէ և սուրէ

անցած հին մատենագրաց բեկորներուն մէջ բաւական արժանիք գտած ըլլան անոնց հետ չափուիլ զիջանելու համար: Մեզ և օտարներուն համար պատուարերն այն է որ մեր նախկին հեղինակները չը չփոթուին «Հնոյն Եղշադայի եւ Լասիոնի ստայոյ առաւպելներուն հետ. Տես ԺԳ. Յոք. Հին Հայ դար. 1897 Վեկեսիլ:»

Ինչո՞ւ ուրախանանք թէ մեր գրականութեամբ զբաղողներէ ոմանք մեզ և մեր ազգային աւանդութիւններու հանդէպ քաղաքավար, վերաբերումն կ'ունենան. այն շնորհալի վերաբերումը իրենց բարեկրթութեան պահանջն է: Եւ ինչո՞ւ արտմինք թէ մեր անցեալ գեղեցիկ դպրութեան խեղճներով հետաքրքրուողներ իրենց ընդարդս բարուց յարմար անշա՛ն վարուելակերպ մը ցոյց տան. այն ագեղ վարմունքը իրենց նկարագրին արտացոլումն է:

Մեր նախնեաց մատենագիրները իրենց բարի համբաւը պէտք է պարտին իրենց ներքին արժանիքին, բայց նաեւ երբէք չենք հանդուրժեր որ անարժան ձեռքեր անոնց հպիլ յանդգնին: Մեզ ի՞նչ փոյթ քննադատներուն Հիւսիսեան մը, Ֆէթթէր մը, Կոնիլի մը, Պիշոֆ մը, Մարկարտ մը, Դէյքէր մը, Տոմաշէկ մը, Կարրիէր մը, Տաշեան մը, Դադրաշեան մը, Դարազաշեան մը, Փալէմքեարեան մը կամ Գովրիկեան մը ըլլալը. խնդիրը անոնց անձին վրայ չէ, անոնց ձեռնհասութեան վրայ է:

Այնպէս որ օրինաւոր քննութեամբ պէտք է հաստատուի այդ գրական նշխարքներուն հարադատութիւնն ու կարեւորութիւնը, կամ յուրջ առարկութիւններով ապացուցուի անոնց անվաւեր ու անկարելի որ ըլլալը: Միթէ այդ ակնարկեալ մատենագիրներուն դէմ թուք և մուր տեղալն է հմտութեան գրաւական, կամ նախատինքնով կ'երաշխաւորուի ձեռնհասութիւն: Մեր այս պահանջը

այնքան պարզ և վճիտ է որ ոչ ոք պիտի հանդուրժէ արդիական յաւակնութեանց անախորժ կուռքը բարձրացած տեսնել հոն ուր կը կանգնէր երբեմն պաշտելի արձանն նախնեաց սիրուն աւանդութիւններու:

Մեր երախտագիտութիւնը կը պարտինք ամէն անոնց որ մեզ կը մատչին յանուն գիտութեան մեր սրտի արմատացեալ ազգայնամօլութիւնը կտրել նետելու գովելի գիտաւորութեամբ: Բայց պէտք չէ մոռնալ թէ մեր սիրտը մերն է և ի հարկէ կը փափաքինք վարպետ ձեռքի մէջ տեսնել հասու գործիքը: Եթէ պէտք է վիրահատել՝ պէտք է զգուշաւոր և կարող ըլլայ վիրահատը որ նոյնքան զիւրարոյժ ըլլայ կսկծալի վէրքը:

Եւ յետոյ, չենք ընդունիր որ արդիականութիւնն ըլլայ ինքնապարզեւ տիպոս մը. անիկայ ժամանակի և համբերութեան խնդիր է: Մեզ համար երբէք տարբերութիւն չունին Մ. Էմին, Զարբանէիան, Պաւլուս, Լանգուա, Նորայր Բիւզանդացի, Հ. Յ. Փաթրճեան, կամ Գր. Սալաթեան և ինչպէս զարբերու յարգանքի աւարկայ Մ. Սորենացի, Եղիշէ Եզնիկ, Կորիւն, Ղ. Փարպեցի, Ագաթանգեղոս, Զենուր Գլակ պատասխանատու կը բռնուին իրենց գրածին, նոյնպէս օտար թէ բնիկ պատասխանատու են անոնց մասին իրենց ամէն մէկ գրած քննադատական տողին համար:

Եթէ մեծ ատյունները մեծ արժանիքներու առհաստաջեան ըլլային՝ այսօր ոչ մէկը պիտի յանդգնէր մեր երանաշնորհ նախնեաց խնկելի մատեանները խարդախ հաշակելու: Խօսքի մը արժէքը պէտք չէ դատել խօսողին դիրքէն, հապա պէտք է հետեւցնել խօսքին կարեւորութենէն և համալսարանի մը աստիճաններէն քանի մը ոտք վեր կամ քանի մը ոտք վար՝ ճշմարտութիւնը ինքնին ճշմարտութիւն է և յաւէտ անայլալ ճշմարտութիւն կը մնայ:

Ի՞նչ, միթէ արդիականութիւնը մենավաճա՞ր մըն է որ առանձնաշնորհումն ըլլայ այս կամ այն բաղդաւոր էակին: Մտքի անկախութիւնը դաւանողին համար նշանակութեան է զուրկ է ուրիշներուն մտքի համոզումը, մեր ներքին ՆՍը պէտք է հաւանութիւնն սոյն ճշմարտութեան և ամենուն ընդունելի գաղափարն այն է որ ինքզինքը կ'ենթարկէ ամենուն հակակշիւին անխտիր:

Ուրեմն ո՞վ որ աւելի առաջ մղուի խորհրդաւոր անցեալին մէջ, ո՞վ որ ժամանակով աւելի հին գրչագիրներու վրայ հիմնէ իր ուսումնասիրութիւնը, ո՞վ որ ճշդէ նպատակաւոր խեղաթիւրումներ, ով որ մասնանիշ ընէ աննպատակ յայտարարումներ, ո՞վ որ ուշադրութիւն հրաւիրէ լարեմիտ սրբագրութիւններու վրայ, ո՞վ որ խայտառակէ չարամիտ յաւելումներ, ո՞վ որ հեղինակին նկարագրած վայրերը սեղագրէ և նոյն ժամանակի սլարագրաներուն մեղ հմտացնէ, ո՞վ որ տարբեր ժամանակի նոյն հեղինակի գրչագիրները իրար համեմատէ և ծանօթէն դէպի անծանօթը յառաջանայ՝ յայտնի է թէ այն աւելի կը լրացնէ ձեռնհասութեան պայմանը:

Ի՞նչ փոյթ թէ ճշմարտութիւն խօսողին ընկերական դիրքն ինչ է, ինչ չափով որ ինք կը չափէ ուրիշները՝ նոյն չափով ինք կը չափուի. ինչ դատաստանով որ ինք կը դատէ այլոց մտքի արտադրութիւնը՝ նոյն դատաստանով կը դատուի իր գրիչէն ելած տողերը: Իմացական էակը խօսքի տեղ փոստ կը խնդրէ համոզուելու համար և ապացոյց կը պահանջէ այն մարդը որ վարժ է բանավարելու: Միթէ ամենէն մեծ արդիականը աւելի մեծ է քան ճշմարտութիւնը:

Արդարև ճշմարտութիւնը անկախ է զայն երևան բերելու համար զիստոց կիրարկած մէթոտներէն և սրգիականութիւնն ալ միմիայն մէթոտ մըն է: Բարեբախտաբար արդիականութիւնը չի կայանար հին հեղինակ-

ները երիտասարդացնելու պատրուակով զանոնք նոր ծելով չպարելու կամ քմածին ենթադրութեամբ նախնեաց հին մատենագրութեանց նոր ժամանակներ վերագրելու մէջ. բայց ճշմարիտ արդիականութիւնը կը կայանայ գիտական անխտրականութեան մէջ որ քննադատութեան նոր դպրոցը կը մտցնէ առ հասարակ ամէն երկասիրութեան մէջ և ի մասնաւորի պիտի փափաքէինք որ զայն գործադրուած տեսնէինք Չենոր Գլակի համեմատական ուսումնասիրութեան միջոցին:

ՉԵՆՈՐ ԳԼԱԿ

ԻԲՐԵԻ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ

Անոնք որ զխոն հեղինակի մը գրութեան նիւթը, շարադրութեան ոճը, գործածած լեզուն և դպրութեան սեռը իրարմէ զանազանել՝ դիւրաւ կ'ընդունին ըստ Villemainի, թէ չափազանցութիւն կայ պատմական երկասիրութեանց մէջ ամէն բան ժխտելու, ինչպէս ամէն բան ընդունելու մէջ:

Ուրեմն ներուի մեղ Չենոր Գլակը ներկայացնել մեր ընթերցողներուն իբրեւ մատենագիր իր գրական առանձին յատկութիւններուն տեսակէտով և յետ որոյ մեղ թոյլ տրուի ծանրանայ անոր պատմական նշանակութեան վրայ: Այսպէս նախ Չենոր Գլակը դիտած կ'ըլլանք դեղին-ցիկ դպրութեան համաշխարհական տեսակէտէն և ի վերջոյ մեղ Հայոցս յատուկ պատմական աւելի տահմանափակ բայց ոչ նուազ կարեւոր քննութեան ձեռնարկելու առաւելութիւնը կ'ունենանք:

Բանանք Չենոր Գլակի այն էջերը որ հեղինակին իր իսկ յայտարարութեամբ իրեն կը վերաբերին, այսինքն այն հեռւոր ժամանակներու յատուկ պատերազմներու նկարագրութեան կրկին պատճէնները. ոչ թէ այն պատ-ճէնները որ կը վերագրուին Ս. Գ. Լուսաւորչի (Տես էջ 7. 2. Գ. 1832. Վենետիկ): Ս. Ղևոնդիոսի (Տես էջ 9. 2. Գ. 1832. Վենետիկ): Տրդատի և իր չորս զահե-րէց իշխաններուն (Տես էջ 12. 2. Գ. 1832. Վենետիկ): Բեկտոր, Անաստաս, Աքիւղաս և Մարկեղիոսի (Տես էջ

16. 2. Գ. 1832. Վենետիկ.) զորս պէտք չէր չփոթել նոյն իսկ քննադատուած հեղինակին գործերուն հետ որովհետեւ անոր գրիչէն ելած չեն:

Այո՛, թողունք այն էջերը որ յետագայից ոմանց կողմէ իրենց հաւատոյ ծաւալման նպաստելու. յայտնի դիտա-ւորութեամբ իրենց կրօնական վարդապետութիւններուն պատշաճուած և այս նպատակով եղծուած են, և անց-նինք նոյն իսկ Չենոր Գլակի սեպհական պատմութեան քանի որ ինք ալ նոյնը կը խնդրէ «գի որպէս զայլ սեղ-եացն չեմ իմց գրեալ, նոյնպէս եւ զիսն յիշխե ոք գրեչ Տես էջ 39. 2. Գ. 1832. Վենետիկ:»

Այն ատեն պիտի համոզուինք որ Ս. Կարապետի վանքին մենակեացը իր յարգելի ուսումնասիրողին իրեն շնորհած հազար հարիւր տարիներու հնութեան պատկա-ռելի փոշին իր վրայէն թօթափելէն վերջը՝ կրնայ անգամ մը ևս գրական հրապարակ ելել այն իրաւունքով որ իրեն կ'ապահովին մատենագրութեան մէջ իր ցոյց տուած իմացականութեան շնորհալի տուրքը և վառ երեւ-կայութիւնը և ինքզինքին էջ մը երաշխաւորել համաշ-խարհական գրականութեան ոսկի մատենանին մէջ:

Այն ի՞նչ խիզախ ասպետներ են որ ահի պարանոց ձիերու վրայ հեծած մահը դիմագրաւել կը փութան, այն ի՞նչ չլացուցիչ տաղանդու՞մ է անպարտելի հերոսնե-րու որոնց շահատակութիւնը Հոմերոսի նախանձը պիտի գրգռէր եթէ կոյր չըլլար ու տեսնել յաջողէր Աքիւղէսի և Հեկտորի երգիչը: Ահա այն նոյն խրոխտապանձ ոգիով ի հանդէս կուգան Հայ դու նախարարները ինչպէս դարեր ետքը Թաթուլ կրնար գոչել. «Ո՛վ Տուղիդ, եթէ հարուածը իմն է, իշխանագունը չապրիր:»

Ահա սիղաճեմ կ'ընթանան պատերազմին դաշտին վրայ և վեր ու վար ասպարէզը կը չափեն իրարու վրայ արհամարհոտ ակնարկներ չըջելով: Կարծես կը լսենք

աակաւին իրարու երեսին թքած կսկծեցուցիչ թշնամանքը, կը լսենք սաղաւարաներու գագաթին վրայ իջած մուրճի կոփիւնը, երիվարներու տրտիւնը: Վերաւորները մահուան հոգեվարքի մէջ կը հռնդան, կը գայաւրին՝ կ'իյնան ձիերու թիկունքն ի վար և գետնի փոշին կը կրծեն: Այդ կռիւին ամէն իրադարձութիւններուն աւկանառես լկան է Ջենոր Դլակ:

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՄԸ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ

Տես կը 25 Տող 3. Եւ մեք եղեալ անձի կամեցաք անգամեղ ընդ Հարի: Տես կը 26 տող 26. Արք գեղջն հետամուտ եղեն մեզ. եւ մեք հեծեալ իւրաքանչիւր յերիվարս. փախստական գնացաք յամուրն Ողիսն եւ արք տեղոյն մուծին զմեզ ի ներս: Տես կը 31 տող 13. Իսկ մեք եղեալ յամուրեկն եկաք ընդ նոյն ճանապարհ ընդ որ փախստական գնացաք: Իբրեւ եկաք ի վայրս գեղջն, մոյրեցաք քանզի զիջեալ էր: Տես կը 32 տող 2. Եւ առաջեալ մեր զաւեկն, ձայն դորդի եհաս յախանջս մեր: Եւ իբրեւ եկաք իջաք յԻննակնեան տեղիսն, ընդ առաջ եղեն մեզ իշխանսն Հայոց: Տես կը 33 տող 13. Բեղաք երկու առնայափս եւ եղաք անդ զնշարս Սրբոց Կարապետին: Տես կը 35 տող 31. Յոյժ զարմանալի էր տեսիլ նոցա, քանզի սեւք էին եւ գիսաւորք եւ զագրասեալք, զի ցնդով ի Հնդկաց էին: Տես կը 37 տող 29. Արդ յեւ երկոստասն առաջ երթեալ իջանեալք ի խաղաղեղն Մեղի եւ եկն այր մի եւ գոյժ էարկ՝ երեւ արք հիւսիսոյ զան ի վերայ մեր: Տես կը 40 տող 21. Իսկ իմ աղաչեալ զՍուրբն Գրիգոր զնալ ի վանսն իմ զի կայր շոյ հիւնարկեալ եւ քաղաւորն իսկ եղեալ Յաջից տեղեացն ընդ շնոնակոյմն գնայր: Տես 41 տող 6. Իբրեւ եկաք ի տեղին Իննակնեան քաղաւորաւն հանդերձ ինդիր արարաք Անտոնի եւ Կրօնիդեայ: Տես կը 42 տող 23. Իբրեւ ամալ գնասաւ առ քաղա-

ւորն յարուցեալ համբուրեալ գնասա: Տես կը 43 տող 32. Բայց առ քաղաւորն Տրդատ զօրքն որ կային՝ երեսուն հազար միայն էին եւ այլքն ամենայն երթեալ էին ի Մուշն աւան: Արդ ի հասարակեղ զիջեալն, միկն մեք զպաշտօն մասնուցանեալք առաջի սրբոյ Խաչին, զոր կանգնեալ իշխանն Սիւնեաց: Տես կը 44 տող 13. Եւ սխան իշխանսն մեր եւ շանեղ ընդդէմ նոցա ի պատերազմ, քանզի միջօրեայ էր յուսկն: Տես կը 44 տող 26. Բայց քաղաւորն եւ Գրիգոր մեւք հանդերձ ի փոքր ամուրեղն կայաք եւ աղօթեալք: Տես կը 45 տող 19. Զօրքն հիւսիսոյ յարմալեցան ի վերայ գեղջն եւ հանին զմեզ յամուրեկն: Տես կը 49 տող 8. Եւ իբրեւ հասաք զօրացն, հրամայեալ նոցա ունեղ զիշխանն Աղանեաց եւ կաւեր ծայրաւեղ զոսս եւ զձեռս նոցա. զոր արգել Ս. Գրիգոր. Տես կը 49 տող 18. Բարի է երկիրս, եւ փայրս անուշ օր եւ քաղաքոր, դաշտաւ եւ շուրջ զերաւքս քաղաւմ ամուրցի:

Այս պարագան Ջենոր Դլակի զրոյց հարազատութեան ներքին ապացոյցն է անշուշտ և քրմաց երկու պատերազմները այնքան լաւ պատկերացնելուն պատճառն այն է որ ինքն իսկ գերակատարներէն մէկը եղած է: Տիտանեան մարտ մըն է այն որ կը մղուի Քարքեղ լեռան կողերուն վրայ և աւելի ճշմարիտ և աւելի սարսաղագեցիկ կռիւ մը քան այն մտացածին դիպազուններուն երեւակայական գիրկընդխառնումը որ Բլիոնի պարիսպներուն շուրջ տեղի ունեցաւ Յոյն քերթողահօր քնարերգութեան համեմատ:

Բայց թողունք Ջենոր Դլակ որ ինք ի հանդէս բերէ իր լեռանց քաջորդիքը և Ասորի մը ներկայացնէ Հայ անպարտելի ախոյեաններն մեր ընթերցողաց որպէսզի հաստատուի թէ մեր Գրադատական այս ձեռնարկը աւելի աղնիւ չարժանի մը ունի քան սոսմային գիւրաւ արդարանալի սակայն անձկամիտ անապարձութիւն մը: Մանաւանդ այսու ճաշակ մը տուած կ'ըլլանք դարեր առաջ պատրաստուած նկարագրական հատուածի մը որ կարծուածին չսոյ արհամարեկի է:

ՁԵՆՈՒՄ ԳԼԱՎ

ՀԱՏՈՒՄ ԵՆԵՐ

*
*

Ա. ՆԱՏՈՒԱԾ

Ազատ հնչեցուցին զփողս պատերազմացն և դիմեցին իւրաքանչիւր այր ի դէմ առն դիպանաւորի և զօրքն Հայոց զառաջինն յաղթեցին քրմացն, իսկ ի նոյն ցեղէ Դեմեարեայ, իշխանն Հաշտենից, որ էր ընդ զօրսն Հայոց, կտրեալ եօթն հազար արամբ ի քրմաց կողմն ելանէր և սկսաւ կռուիլ ընդ իշխանա Հայոց:

Իբրեւ տեսին զնա զօրքն Հայոց, Լքան և յերկիր կործանեցան, զի այնպիսի էր այրն այն յաղթող և հմուտ պատերազմի և կորովի մինչ զի ամենայն իշխանքն Հայոց դողային ի նմանէ: Եւ յանխնայ սկսաւ արեան ձապաղիս հանել և ամենայն զօրքն բարձին զաղաղակ առ իշխանն Սիւնեաց:

Իսկ նա ձայն տուեալ տալ. Այ Գալակորիւն, յիշեցեր զբարս հօր քո և ի նոյն շաղկապութիւն դարձար: Իսկ նա պատասխանի ետ և տալ ցնա. Այ արծւոյ ձագ, թեւօքդ ետ հպարտացեալ. բայց եթէ ի շար տկանատացս անկանիցիս՝ ես ցուցանեմ քեզ զիմ զօրութիւնս:

Եւ իշխանն Սիւնեաց չհանդուրժեաց առ թշնամոնսն և յարձակեալ ի վերայ նորա, եհար մրձով ի վերայ սողաւարտին և կտրեալ զնա ի զօրացն՝ փախտաւկան արար զնա ի վերայ լերինն ընդ արեւելս կոյս: Եւ հանեալ զնա հանդէպ իննականեան վանացն՝ դանակաւն կտրեաց զգլուխ նորա:

Եւ զմարմինն դահալէժ արարեալ, տալ. Տեսցեն զքեզ անգեղք, և գիտացեն եթէ արծւոյ է հարեալ նապատաղի: Եւ ինքն դարձաւ, և մինչեւ այսօր Արծուիք տան տեղւոյն, Տես էջ ԾԶ.ԾԷ. Ձենոբ Գլախ:

*
*

Այլ զօրքն Հայոց իբրեւ լուան զձայն գուժին ամենեքեան անդ ի բլուրն հասանէին: Իսկ Արձանն յառաջ մատուցեալ՝ սկսաւ թշնամանել զիշխանա Հայոց և տալ. յառաջ մատիք, ո՞վ գենաւորոյք և ուրացողք զհայրենի մատուածս և թշնամիք բարեւ փառին Դիւանեայ: Ո՞չ գիտէք եթէ այսօր Դիւանէ ի պատերազմ ելեալ է ընդ ձեզ և մատնելոց է կուրուցեալ:

Իսկ իշխանն Արծուհեաց ի մէջ անցեալ, տալ. Ո՞վ որ խրոխտասդ ի վերայ մեր, եթէ վասն մատուածոցն մարտնչիս՝ սուտ ես. և եթէ վասն երկրիդ՝ բնաւ իսկ անմիտ ես, զի աստ եմ իշխանն Անգեղ տանն և Սիւնեաց տանն և այլք ի պատուաւորացն՝ զորս դուք իսկ ձանաչէք:

Եւ Դեմետր, որդին Արձանայ տալ. Լուարուք մեզ, իշխանքդ Հայոց, այս քառասուն տմբ եմ զի ծառայեմք մեծի մատուածոցն և գիտեմք զզօրութիւն նոցա ընդդէմ թշնամեացն. զի ընդ թըշնամիս պաշտօնէից իւրեանց՝ ինքեանք մարտնչին: Արդ, մեր պատերազմաւ ընդդիմանալ ձեզ ո՞չ կարեմք. զի այս տուն է թաւաւորին Հայոց և դուք՝ իշխանք նորա:

Բայց այս ձեզ յայտնի լիցի զի թէպէտ մեր ձեզ յաղթել ոչ կարեմք, սակայն լաւ է այս օր մեռանել մեզ ի վերայ մատուածոցն մերոց, քան զտաճար նոցա ի ձէնջ ապականեալ տեսանել որով և զկեանս մտեցաք և զմահ սիրեցաք: Բայց որ իշխանդ ես Անգեղ տան՝ յառաջ մտաիր զի մենամարտեցուք ես և դու:

Յայնժամ ի մէջ անցեալ Արձանն և իշխանն Անգեղ տան, սկսան անցանել շուրջ զմիմեամբք, և աճապարեալ Արձանն եհար տիգաւ ի վերայ բարձից նորա և մերձ տարաւ յընկենուլ զնա: Յայնժամ իշխանն ի վերայ դարձաւ և տալ. Դիտեա զայս, Արձան զի տեղւոյս այս Արձան եմ կոչելոց և քեզ արձանանալ պիտի այս օր ի տեղւոջս յայտնի:

Եւ ի վեր ամբարձեալ զձեռն իւր՝ իջուցանէր զսուրն ի վերայ աջայ թիկանցն, և ի բաց ձգէր զպարանոցն հանդերձ ձախ թիկամբն և ոտամբ: Եւ նորա յերկիր թաւալէր և կռտեցին արձան ի վերայ նորա և կայ ի թաղման ի նմին տեղւոջն՝ որ և դեռ Արձան կոչեն անունն լերինն մինչև ցայս օր. էջ ԾԷ. Ձենոբ Գլախ:

*
*

Գ. ՀԱՏՈՒԱԾ

Իսկ թագաւորն հիւսիսոյ տուեալ զգործն իւր, գնաց ի Հաշտենից տափարակն, և առաքեաց թուղթ առ Տրդատ թէ եկ ի վաղիւն տացուք սրտերազմ և եղիցի օր յաւիտենական ի մէջ երկոցունցս, կամ տացես զիշխանն իմ, և հարկս հնգետասան տարւոյ, ապա թէ ոչ, քանզեւմ գերկիրդ քո սրով և գերութեամբ և մահուամբս Արդ ըստ այդմ արա զպատասխանիսդ:

Եւ ընթերցեալ զթուղթն, ոչ արար նմա պատասխանի, այլ յարուցեալ գնաց երեսուն հազար արամբք ի պատերազմ, և երթեալ յանդիման նոցա իջեւանեցաւ ի Մուշեղամարզն Հաշտենից: Եւ ի վաղիւն սկսան ռազմն դործել և ճակատ յօրինել, և փողոցս թողեալ պատերազմին դուռնս երկու, և դռնապահս տեղեացն զԲագրատունեաց իշխանն կացուցանէր: Իսկ զաջ թեւն զօրոն տայր ի ձեռն իշխանին Սիւնեաց, և զահեակ թեւն ի ձեռն իշխանին Անգեղ տան: Իսկ զգահերէց իշխանն կացոյց թիկնապահս իւր, և այնպէս յօրինեցան երկուքն ճակատքն, և պատրաստեցան ի խումբն:

* *

Դ. ՀԱՏՈՒԱԾ

Ձայն բարձեալ արքայն հիւսիսոյ, ասէր. Արքայդ Հայոց, ինձ մատիր: Եւ իբրեւ եկին ընդդէմ իրերաց, սկսան իբրեւ զմրճաւորս քարահատաց, կամ իբրեւ զուռնածս՝ որ պատեն զշանթս հրայրեացս, մինն տունոյր և միւսն իջուցանէր: Գնդի արքայն հիւսիսոյ մեծահասակ էր և կորովի իբրեւ զՏրդատ. և բազում կոփեալ միմեանց, ոչ ինչ եղև:

Բայց սկսաւ պակասիլ արքայն հիւսիսոյ. և գիտացեալ եթէ վնասելոց է, և քանդի ճապանաւոր էր՝ աճապարեաց և ձգեաց զձօպանն, և արգել զաջ թեւն ընդ պարանոցն և փութանակի դարձաւ և կղթեաց զձօպանն, մինչ զի և չկարաց բնաւ շարժել զձեռն Տրդատ:

Եւ մտրակեալ զկուշտ երիվարին զկնի գեղեւհոնին, այնպէս փութացեալ մինչ զի ոչ ետ քայլել նմա առաջն իւր տասն քայլ: Իբրեւ եհաս նմա, ասէ. Կատաղի շուն, խառանեցեր զկնի քո չլացդ: Եւ ամբարձեալ զաջ ձեռն իւր ի վեր իջուցանէր զուռներն

ի վերայ ձախոյ թիկանն Գեղեւհոնի. և անցուցեալ ընդ դօտին, և զողն երիվարին հանդերձ գլխովն բնութանեալ յերկիր ձգեաց:

Եւ այն էր զարմանալին, զի գլուխն և աջ ձեռնն և աջ ոտն ընդ միմեանս, և ողն երիվարին ընդ մէջ հերձեալ թաւալէին: Ձոր իբրեւ ետես իշխանն Անգեղ տանն ի վերայ ածեալ զահեակ թեւն, և ձայն տուեալ, ասէր. Իշխանդ Սիւնեաց, ի մէջ ած զգուռդ ոյծուցդ, զի անկաւ Հոնն քօշն:

Իսկ նա ընդ մէջ ածեալ, եհատ զգործն. և անցեալ յաջ թեւապետն հիւսիսոյ, ասէ. Աստեղահաճ, ինձ մատիր և մենամարտեսցուք: Եւ մատեան իրերաց, և աճապարեաց Հիւսիսայինն, և կտրեաց զգլուխ երիվարին Սիւնեաց իշխանին: Իսկ նորա ածեալ զսուրն, եհատ զառաջին ոտն երիվարին Հիւսիսայնոյ. և երկուքեան զոյգ ի վայր անկան բուռն հարեալ զմիմեանց:

Իսկ մին ի ծառայից Սիւնեաց իշխանին մղոն տուեալ, ընկեց զոմն ի վայր յերիվարէն. մատուցանէր նմա, ասելով. Արի, Տէր և հեծիր: Եւ աճապարեալ նստաւ ի վերայ նորա, և դարձեալ կտրեաց զգլուխ Հիւսիսայնոյ, և ձգեալ ի մախաղ՝ դարձաւ:

Եւ իբրեւ ետես իշխանն Անգեղ տան զիրան՝ որ եղեն, և զգործն զի փախստական գնացին, ապա ձեռն ի դործ արկեալ՝ բախեցին պատերազմունս ընդ իրեարս. զոր և թագաւորին զհետ մտեալ մինչեւ ի մուտս արեգականն, յանխայ կտորեաց որք դիմադարձն գտան:

Եւ իբրեւ ի նուրբ տեղին դիմեալք, օթեւանս խնդրէին տունել առ եղերբ գետոյն փոքեր՝ որ անցանէր ընդ գաւառն Հաշտենից, ուր երթայ ընդ արեւելս հիւսիսախառն. և բնակեցան նորա յայնմ կողմանէ և սօքա յայտմ կողմանէ: Զ. Գլ.

* *

Ե. ՀԱՏՈՒԱԾ

Իբրեւ ոյգն մերկանայր զառաւօտն, պատրաստեցան մնացեալ զօրքն Հիւսիսականացն, և յարձակեցան ի վերայ զօրացն Հայոց, և սկսան կտորել յանխայ: Եւ այնչափ յանդգնեալ, մինչ զի զիշխանն Խոփաց ի մէջ առեալ բազմօք պատեցան զնովաւ, և ի նեղ անկեալ, մինչ զի աղաղակեաց ասելով:

Ո՞ւր ես, իշխանդ Սիւնեաց, հաս ինձ ի թիկունս: Եւ նորա

հասեալ իբրեւ զարաւելի արծիւ, հաւածեաց զօրան ի նմանէ։ Եւ իբրեւ ետես եթէ խոցեալ էին չարաչար ընդ երանօք նորա, առեալ զձեռանէ նորա՝ տարաւ ի բանալին և անդէն մեռաւ։

Բայց զօրապետն Հիւսիսային, որ էր թագուցեալ զԿերպաքանս իւր, ի գիշերին արծարծեալ ըզմնացեալ իշխանսն գնալ ի վերայ արքային, արարին որպէս խորհեցանն։ Յանկարծ աճապարեալ ի վերայ խորանացն արքայի, կտրեցին զթեւսն ի միմեանց. և հասեալ ի վերայ արքային, խուս մի և ըմբռնեալ էին զարքայն՝ եթէ ոչ էր գունդ մի խուճապեալ Մեհկունեացն արիւ, մինչ եւ արքայ ի դրասպակս զօրուն Հիւսիսայ։

Եւ գիտահարեալ միմեանց արքայն և զօրապետն, մինչ զի կարելէր խոցեաց զահեակ թեկն Տրդատայ արքային որ բարկացեալ միտեալ իբրեւ զառիժ յարձակեցաւ ի վերայ նորա, և հարեալ զգլուխ նորա յերկուս ճեղքեաց, և ինքն առաջի եղեալ զզօրան փախստական արար և տարաւ մինչեւ ի կողմանս Հարքայ, և այլ ոմանք հետամուտ եղեալ գնացին մինչեւ ի կարնոյ քաղաք։

Իբրեւ դարձան թագաւորն և իշխանքն յԱրձանն՝ իջին առ Սուրբն Գրիգոր ի տեղին ուր էր Ս. Կարապետ, մեծ գոհութիւն մատուծոյ և պատարագս ողջակիցաց մատուցանէին սպիտակ զուարակաց եւ նոխազաց եւ բազում զառանց. և աղքատաց բազում ողորմութիւնս առնէին։ Եւ համար արարեալ՝ դտաւ սպանեալ ի մերոցս հազար և ութսուն. իսկ ի նոցանէ՝ հնգետասան հազար ինն հարիւր քառասուն և երկու. Ձենոք Գլակ.

ԿԱՆԽՈՐՈՇ ՎՃԻՐ

ՎՃԻՐ արձակուելէն ետքը՝ այլեւս դատաստան չի մնար. մեր երանաշնորհ նախնեաց մատենադրութիւնը արդիացնողներու խոհականութեան կը թողունք այս ճրջ մարտութեան հաւանիլ կամ ոչ։ Նախ որչափ գիտենք պէտք է՝ նպաստաւոր և աննպաստ, ամէն առարկութիւն անխտիր մտիկ ընել և թողուլ որ մատենադրին վիճակը հաստատուի. անկէ ետքը կարելի է հեղինակին ճշդութեամբ կացութեան պատշաճեցնել դրական օրէնքին տրամադրութիւնը։

Թող ներքէ ուրեմն մեզ Յարգելի Գր. Խալաթեան գիտել տալ թէ այս արդարութեան տարրական սկզբունքը կ'անտեսէ երբ ՀԱՄԵՄՍ.ՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ չսկսած՝ կը յայտարարէ թէ «Ինք եւս հակառէս ե այն հայեացքին ըստ որում Ձեկոքի գրուածը գոնե է. Դարու մի Հայի կարկասանք հաւարեղու է, եթէ ոչ աւելի եւս յեթիւ Ը-Թ դարու գործ. Տե՛ս էջ 1 տղ 15.»

Ետքի ըսելիքը առաջ է ըսեր. այս կանխադատութեան հետ նոյն է բանասէրին եզրակացութիւնը, քանի որ կը վճռէ թէ «Վերջապէս յէս մղելով Ձեկոքի Պատմութիւնը Դ. Դարից դէպի Ը-Թ Դար կարող է մտնակի ընել այն հեղինակի վրայ, որին հաւանականօրէն պատկանում է այդ անվաւեր գրութիւնը. դա՛ Տարօնոյ Պատմութեան հեղինակը Մամիկոնեան Եպ. Յովհանն է. Տե՛ս էջ 77, տղ 31.»

Բանասիրութեամբ նիւթին թերն ու դէմը չի պարզուած,

անոր վրայ արձակուած ամէն վճիռ միակողմանի և կանխորոշ է: Յարգելի գրադատին աճադարանքը ու է չքանդանք չունի, կրնար սպասել մինչև որ խնդիրը լուսաբանուէր: Այլ է պարագան եթէ հասարակութեան կը ներկայանայ ոչ իրրեւ քննադատ, այլ իրրեւ դատախազ. բայց այն ատեն ի հարկէ ուրիշ մը պէտք է քննէ խնդիրին միւս երեսը ի սէր արդարութեան:

Եւ ստուգիւ Համեմատական Ուսումնասիրութիւնը կարգացողը շուտ կը համոզուի թէ զայն պատրաստողին կանխակալ կարծիքը արդեւ եղած է իրեն Չնոր Գլակի մասին անվերապա քննութեան մը ձեռնարկելու: Նոյն իսկ կարելի է հաստատել թէ անկողմնակալ ոգւով չէ կշռած իր արժեքնել մտադրած փաստերը. զայս սպա-ցուցանելու դժուարութիւն չիկայ:

Լազարեան Ռեմարանի Հայ լեզուի ուսուցչապետը սա ծանօթութենէն կը մեկնի թէ «Հ. Յովսէփ Գաթրճեան, Սրբազան Խորհրդամատոյցի Մաս Բ.ի մեջ, յիշելով Ս. Եփրեմայ աշակերտ Չնորին, գրում է. «Ո՛ր ան Չնոր որ իր համանուն գրով Հայ կարկասանք մըն և է. դարու.» Տես էջ 1 ծանօթութիւն 2.»

Բայց կարկատանքն ի՞նչ է. հինին վրայ ետքէն ձգուած կտորը չէ՞ միթէ. ուստի և այս նկատումէն կը հետեւի թէ ի հարկէ կարկատանքին տակ հին գրութիւնը գոյութիւն ունի: Դարձեալ Հ. Յովսէփ Գաթրճեան կ'ընդունի Ս. Եփրեմայ աշակերտ Չնորի մը գոյութիւնը, ուրիմն առնչութիւն մը կար անշուշտ ու է կարկատանքի և ու է Չնորի անուան մէջանել: Ի՞նչ էր վաւերացութիւն խորհրդատոյցին դիտաւորութիւնը, կամ եթէ նախագոյն հարազատ վաւերացութիւն կար՝ ո՞վ շահ ունէր անոր գոյութենէն: Ուսումնասիրողին կը մնար պրպտել Չնոր Գլակը կարկատողին շարժառիթը և նոյնիւ կը սահմանուէր անոր ինքնութիւնը:

Յարգելի Գր. Խալաթեան անգամ մը միայն կը փորձէ այս ուղղութեամբ հետադասութիւն կատարել. բայց այնքան նախապաշարուած է Յով. Եպ. Մամիկոնեանի դէմ որ տեսնելով թէ իր նախասիրած հետքին վրայ չի գտնուիր՝ իսկոյն ձեռնթափ կ'ըլլայ: Երբէք մաքէն չանցնիր թէ իրական վաւերացութիւն գոյութիւն ունեցած կրնան ըլլալ յատկացեալ՝ Յով. Եպ. Մամիկոնեանէն տարբեր անձերու, իսկական շահեր պաշտպանելու և աղաւաղեալ ժամանակին երկարութենէն:

Այսպէս, կը կարծէ թէ Յով. Եպ. Մամիկոնեան «Իր վանքին տանքերէն մեծաւեծ աւանագեղ ապահովեղ ջանաշով. հնազոյն նշանաւոր անձնաւորութիւններու անուամբ կեղծ վաւերացութիւն պատրաստած ըլլայ: Տես էջ 61.» Բայց կը մոռնայ թէ նախ այդ ակնարկուած տասնեկու մեծաւեծ աւանագիւղերն ամբողջովին անուանելու հարկ չէ տեսած Յով. Եպ. Մամիկոնեան և անոնց ամբողջութիւնը գտնելու համար մեզ կը դրկէ այլ վաւերացութիւն որ կը կոչուի Գիր իշխանաց Մամիկոնեանից. ուստի Չնորի հաւաքած տասը պատճեններուն նպատակը՝ Յարգելի քննադատին Յով. Եպ. Մամիկոնեանի վերագրուած նպատակէն բոլորովին տարբեր է:

Նոյն իսկ Չնոր Գլակէ կ'արտատպենք այն հատուածը որոյ կ'ակնարկէ Յարգելի Գր. Խալաթեան, որպէս զի մեր յայտարարութեան մասին տարակոյս չի մնայ այսպէս: «Եւ Ս. Գրիգոր հիմնարկեաց գեղեղեցիկ եւ անդ երոյ պաշտօնեայս եկեղեցոյն զԱնուն եւ զԿրօնիդէս: Եւ զԵփրեմայ հայր հաստատեաց վանաց ընդ ձեռամբ իւրով եւ երկոստան դասակերտս եւ նմա, յորոց մին Կուսուս եւ Մեկիս եւ Բրեխ եւ Մուշ, եւ Խորեն եւ Կեղի եւ Բագու: Քանզի աւանք եւ սոքա մեծաւեծք որպէս կայ ի գրի իշխանաց Մամիկոնեանից. Տես էջ 37 էջ 1 Չնոր 1832 Վեներիկ:»

Այս յետոյ մեր աշխատասիրութեան յաջորդ մասին մէջ պիտի տեսնենք թէ Զենոբ Գլակի նիւթն է ԱՍՈՐՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ և հաւաքուած տասը պատճէններուն տրամադրութիւնը նոյնն է, այսինքն քաղաքային և հոգեւոր իշխանութեանց կողմանէ շնորհուած վաւերաթուղթերու զօրութեամբ՝ Քրիստոնէութեան ի Հայս նոր սկսած ժամանակ, Տարօն եկող Ասորի կղերին յատկացնել Ս. Կարապետի վանքը և անկէ կախում ունեցող սեպական կալուածներ:

Արդ «Ամենայն գաւառաց Հայոց եպիսկոպոսունք պիտոյ են և քահանայք: Զի թէպէտ ոմանք ուստեք ուստեք եկեալ են ժողովեալ, բայց զի՞նչ են այնոքիկ առ 620 գաւառս Հայոց: Զի դեռ մանկունք երկրիս ի դպրոց են և ոչ ոք ի նոցանէ բաւական է քահանայութեան: Արդ ամենայն վատահոլութեամբ շիութեացարուք գալ զկնի արանցդ զոր յղեցաք առ ձեզ: Եւ եթէ դայցէք, զամենայն երկիրդ եկեղեաց և Հարքայ ձեր առաջի առնեմք, յոր վիճակի և բնակեալիք ձեր եղիցի և որք զկնի ձեր. Տես էջ 13, տող 4—18. Զենոբ 1832 Վենետիկ:»

Եւ Ասորի կղերը անգամ մը մեր երկիրը դալէն վերջ՝ իր գլուխ ունենալով Զենոբ, այնքան նախանձախնդիր եղաւ իր այս կալուածատիրական իրաւանց որ նոյն խակ այդ սեպականութեանց պարգեւատուն, զՍ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, երբ եկաւ յԱւետեաց բլուրն առ Անտոն և Կրօնիդէս որպէս զի (ի քարայրին⁽¹⁾ որ ի հաւաքակողմն արեւելեան Գարքէոյ լեռան գոտանէր և ուր էին Դարափոս⁽²⁾ խուցը նոցա,) ճգնէր իր ձերութեան

(1) Տես էջ 9 տող 13 Պատ. Տարօնոյ Յ. Մ. 1832. Վենետիկ:

(2) Տես էջ 41. տող 21 Զենոբ Գլակ 1832. Վենետիկ:

օրերուն մէջ, զինքը առօք փառօք չորս ամիսէն վնասեցին լսելով «Գնա յանապատ յանմարդարնակ տեղիս. Տես էջ 7 տող 4 Պատ. Տարօնոյ Յով. Եպ. Մամիկոնեան 1832 Վենետիկ:

Արդարեւ Ասորիք յաջողեցան երկար առնել Ս. Կարապետի վանահայրութեան մէջ իրարու յաջորդել, և իրենց տղղին վերապահել այս հարուստ մեծատանին կալուածոց վայելումը. մինչեւ որ Հայ կղերական տարրը յետ ժամանակաց զօրանալով սկսաւ առաւելակշիռ դեր մը կատարել և վերջապէս «Հայր Թողիկ փոխեաց զամենայն կարգս եւ զԱսորոց ցեղսն քնաւ հաշածական արար ի վանացն. Տես էջ 59 տող 10. Յիշատակարան Պատ. Տարօնոյ Յով. Եպ. Մամիկոնեան 1832 Վենետիկ:

ԱՍՈՐԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՈՒՑ

Ա. Զենոբ	տարի 20	ԺԱ. Ներսէս	տարի 7
Բ. Եպիփան	» 30	ԺԲ. Յովհաննէս	» 3
Գ. Ստեփաննոս	» 15	ԺԳ. Սահակ	» 5
Դ. Եփրեմ	» 28	ԺԴ. Յովսէփ	» 6
Ե. Յովհաննէս	» 10	ԺԵ. Բարթողիմէոս	» 4
Զ. Ղիմիւզոս	» 10	ԺԶ. Աթանաս	» 10
Է. Մարկոս	» 18	ԺԷ. Կոմիտաս	» 8
Ը. Կիւրեղ	» 22	ԺԸ. Ստեփաննոս	» 6
Թ. Գրիգոր	» 6	ԺԹ. Բարսեղ	» 8
Ժ. Անդրէաս	» 11	Ի. ԹԱԴԷՈՍ (Թողիկ)	30

Այսպէս Ասորի և Հայ կղերին մէջտեղ Ս. Կարապետի վանուց սեպականատիրութեան կռիւ մը կար որ վերջացաւ Հայոց յաղթանակով:

Ուրեմն Յովհան Եպ. Մամիկոնեան այս այլամերժ և օտարատեաց ընթացքին արձագանք ըլլալէն վերջն ալ դեռ նոյն օտար Ասորի կղերին ի նպաստ խմբագրուած կեղծ վաւերաթղթերու յերկրողը կը հռչակուի: Այս թուղթ կեղծելու վարկածը սրչափ անպատուարեր է Հայ եպիսկոպոսի մը համար նոյնչափ ալ անհիմն է: Եթէ իրեն Յով. Եպ. Մամիկոնեանի մօտը՝ շատոնց մէկ անգամէն կը ջնջէր մէջտեղէն կը վերցնէր այն փաստաբերը որ հայ կղերական դատակարգի իրաւունքները միշտ տաւրակուսական ենթակայ կը դարձնէին:

Ուրեմն ի՞նչպէս կըլլայ որ Յով. Եպ. Մամիկոնեան Ասորոց շահը տարահալող տասը պատճէն վաւերաթղթերը չէ փճացուցեր: Գոնէ այդ մասը մենք իրեն դիւրացնենք: Յով. Եպ. Մամիկոնեան միամիտ եկեղեցական մըն էր ուստի զգաց երկիւղալի պատկառանք մը Հայ Քրիստոնէական Եկեղեցին սկզբնաւորողին յիշատակին հանդէպ որ իրեն համար նուիրական եղող Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գրիչէն ելած թուղթերը մէջտեղէն վերցնելու արգելք եղաւ:

Եւ ահա ճիշդ այդ նպատակով Ասորիք հին գրչաւ գիրներու ճակատը նոյն խակ Սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերը կը ղեակդէին իրենց ի նպաստ արուած պատճէն վաւերաթղթերը անձեռնմխելի դարձնելու համար: Բայց որպէս զի ձրի ենթադրութիւն չի կարծուի՝ նոյն հայրապետին նուիրական պատկերը Կ. Պօլսոյ Զենոբ Գրակի 1708ի տպագրութիւնէն նմանահանելով կը ներկայացնենք մեր ընթերցողաց:

Պատմեցից յաւաւօտու զեղորմութիւնք
և զձշմարտութիւնք ի գիշերի:

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ

Արդ Զենոբ Գրակի վաւերականութեան մթին խնդիրը լուսաբանելու յարմարագոյն եղանակը արդեօք Զենոբի 1832ի տպագրութիւնը այսինչ այնինչ արտաքին հեղինակներու հետ բաղդատելը պիտի ըլլար:

Իսկապէս կ'ախտոսանք այս մասին . 1832ի տպագրութեան բանասիրական արժէքը կը սահմանուի Վենետիկի վանքի երբեմնի բազմահմուտ և արդիւնաշատ Մխիթարեան Հարց կողմանէ ամենայն անկեղծութեամբ . այսպէս :

«Որպէս գրեթէ ամենայն շարագրածք ի ձեռն գրագրաց հասեալք առ մեզ, եւս առաւել սա ժամանակաց երկայնութեամբ աղաւաղեալ գտանի: Չսպազիրս զայս արարաք, հնգեակ օրինակաց բաղդաստեանք ըստ կարի ուղղագրեալ: Ուրեք ուրեք էին եւ հաստածք ինչ, որ քեպէս յերիս եւ յորս օրինակս պակասէին, այլ մեք ոչ թողաք զայնս ի բաց: Մանաւանդ զի երեւի ուրով ի յետնոց զհաստածսն զայնոսիկ կրճատեալ՝ ազահեղով ի ժամանակն եւ ի մագաղաք: Բայց քեպէսեւ համարիցին հաստածքն այն յետոյ յաւելեալ, այլ կամ նոյն իսկ մասեմագրին եւ կամ ուրով ի յաջորդաց նորա: Տես Ձեկոյց Ձեկոք 1832. Վենետիկ.»

Ահա, այս «հաստածքն այն համարիցին յետոյ յաւելեալ» ըստած տպագրութեան վրայ է որ Լազարեան ճեմարանի Հայ լիզուի ուսուցչատեղը կ'երթայ կուգայ և մեր բաղդէն իր համեմատական ուսումնասիրութեան խախտուտ հիմը կը զետեղէ: Ամէն մարդ իրաւունք ունի պնդելու թէ Ձեկոքի արտաքին հեղինակներու հետ նմանութիւն ունեցած հաստածները ճիշդ անոնք են որ 1832ի տպագրութեան ծառայող չինոգ օրինակներէ չորսն մէջ չկային և յաւելուած կը համարուէին: Ուստի աւելի աղէկ չէ՞ր ըլլար որ փոխանակ արտաքին հեղինակներու հետ բաղդատելու՝ Ձեկոք Գլակի այլ և այլ գրչագիրները իրարու հետ բաղդատէր և ոտուգագոյն բնագիր մը որոշէր իր համեմատական ուսումնասիրութեան:

Ձեռք ընդունիր որ Յարգելի Գր. Խալաթեան իր սովորական լրջութեամբ վարուած ըլլայ երբ նոյնիսկ իր

դասախօսած «Լազարեան ճեմարանի Մասնագիտական դասարանների (Լիկեոնի) Մասեմագրանում կայ Ձեկոքի Պատմութեան մի բաղդաստեան (ձեռագիր) Ս. Էջմիածնի 5 ձեռագիր եւ 2 սպագրեալ հրատարակութիւնների հետ աշխատասիրութեամբ Պր. Ա. Պիտանեանցի 1891 թ.) Տես էջ ծանօթ. 3» Եւ այդ թանկագին օժանդակէն չօգտուիր իր Համեմատական ուսումնասիրութեան մէջ:

Արդ քանի որ Պր. Ա. Պիտանեանցի շահեկան ձեռագիրը Լազարեան ճեմարանի մասնագիտական դասարաններու Մատենադարանին մէջ մըլտուելու դատարարուած է. մենք՝ մեր սահմանափակ միջոցներուն մեզ արտօնած չափով, պիտի ջանանք Ձեկոք Գլակի այլևայլ ժամանակի գրչագիր օրինակաց իրարու հետ համեմատուելու կարեւորութիւնը երեւան հանել, երկու տպագիր Ձեկոք Գլակներէ մի քանի էջ իրարու հետ բաղդատելով:

Արդէն տեսանք թէ Սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերը 1708 Կ. Պօլսոյ տպագրութեան ճակատը դրուուելով կը նովանաւորէ ամբողջ գիրքը և անոր վաւերականութեան կնիքը կուտայ, ինչ որ կը պակսի 1832ի Վենետիկեան տպագրութեան սկիզբը: Հիմա մեր գրքին հանդիպակաց էջերուն վրայ բաղդատութեան դնենք 1708 և 1832ի տպագրութեանց կողքերը . այսպէս

Այս զուգադրուած կողքերու նմանահանութիւնը շատ նշանակալից է և կը հաստատէ թէ երբ մեզի ժամանակով մերձաւոր տալաղիր օրինակէն դիմենք Զենորի նախատալ օրինակին՝ նոյն համեմատութեամբ բնագրի ընթերցուածոց խմաստի կնճռոտութիւնները կը պարզուին :

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՆԱԽՆԵԱՑ

ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ ԱՍՈՐԻ

Արդարեւ, Վենետիկի տպագրութիւնը պատրաստող պատուական Մխիթարեանք դժուարութիւն կը կրէին իրենց հինգ գրչագրաց մակագրի առեղծուածային ԶՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՑ ԶԵՆՈՐ ԱՍՈՐԻ հատուածը, և գրքին տպագրութեան սկիզբը իրենց դրած Զեկոյցին մէջ ասիպ-

†
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

† **ԵՐԿՐԻՆ ՏԱՐՕՆՈՅ**

Զոր գրեաց Զենոբ ասո
բւոյ եպիսկոպոսն. Հրա-

մանաւ Լուսաւորչին

Մերոյ Սրբոյն

Դրիգորի

†

Պատմական այսմիկ սա	ուխ.
Ականջադրուկ թէ եզի	ցիս.
Ղօղեւ գործոց մերոյ տոհ	միս.
Տեղեակ ոմանցն առ լինի	ցիս:
է	Պատ

ուած էին յայտարարել թէ «եթե գթարգմանեղն ոք փոխանակ պատմագրեղոյ առցե, եւ համարիցի զսա հայերէն գրեալ՝ ոչ ինչ կանակարե գիմաստ քանին. Տես Զեկոյց էջ 5 տղ 15. Զենոբ 1832 Վենեսիկ.»

Այս դժուարութիւնը անմիջապէս կը հարթուի

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

Տ Ա Ր Օ Ն Ո Յ

ԶՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՅ

ԶԵՆՈՒ ԱՍՈՐԻ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ՅԱՄԻ 1832 ՌՄՁԱ

1832ի տպագրութենէն 124 տարի առաջ կատարուած 1708ի տպագրութեամբ քանի որ հոն բացէ ի բաց կ'ըսուի. «Պատմութիւն երկրին Տարօնոյ զոր գրեաց Զենոբ Ասորոց եպիսկոպոսն հրամանաւ Լուսաւորչին մերոյ Սրբոյն Դրիգորի. Տես կողմ էջ 2 Զենոբ. 1708 Կ. Պոլիս:»

Պատճեն լուսին Սրբոյն Գրեգորի.
զոր գրեաց և յղեաց ի Կեսարիա առ Սրբ.
Հայրապետն Կլեոնդէս : 1

ՍՐԵՆՆՈՒՄՏ ՊԼՏ
Հեալ և ի մարդկանէ փառաւոր
րեալ երեցս երանեալ տն
թ և

Բայց ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ վենետիկի Միլիթարեան
բաղմանմուտ Հարք Կ. Պօլսոյ տապաքութենէն չեն
օգտուիր : Ասոր բացատրութիւնը չտա զիւրին է գտնել
ժամանակին կրօնական երկպառակութեանց մէջ և այն
ոլորալի բաժանման մէջ որ այս գիրքին տապաքութենէն

ԶԵՆՈՒԱՅ ԳԼԱԿԱՅ

ԱՍՈՐԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆՈՅ

Պատճեն առաջին սրբոյն Գրեգորի զոր առաքեաց ի
Կեսարիա առ Ղեւոնդէ

ԶԱՌԻ ՎԵՐՈՒՍՏ պատուեալ և ի մարդ-
կանէ զովեալ, երեցս երանեալ տեառն և

տարի մը վերջ 1833ին տեղի ունեցաւ Հայ կաթողիկ հա-
տարակութեան զատ պատրիարք մը արուեթով և ան-
չուշտ՝ այդ տաք կռիւներու միջոցին, պիտի չի կրնային
իրենց ուղղափառութեան արատ բերել օգտուելով Պաղ-
տասար զպրի հսկողութեամբ տապաքութեամբ Զենոր Գլակէ :

1832ի տպագրութեան (texte) օրինակը 1708ի պատ-
ճէնի մէջ տրուածէն աւելի ստորագրաւ գիրք մը կը յառ-
կացնէ Կեսարիոյ Հայրապետին և ստուգիւ յԱստուծոյ
պատուեալ եւ ի մարդկանէ փառաւորեալ, երիցս երանեալ,
աստուածաբեալ Սուրբ Հայրապետն Ղեւոնդիս այնչափ
կ'անշարմայ որ կ'ըլլայ ոմն Ղեւոնդիէ հաղիւ արժանի
կոչուելու ԶՍՈՒ ի ՎԵՐՈՒՍՏ պատուեալ եւ ի մարդկանէ
գովեալ :

Ո՞ր հայրապետը կար Ս. Ղեւոնդիսի և անոր ի ՆՈՐ
Հռովմ փոխադրուող յաջորդներուն գերագահութեան
մրցակից . միշտ չա՞նք տեսնէր իր գործակալներուն ձեռքով
այս խտրուիչ ի մարդկանէ փառաւորեալ անձին անխա-
ռուսակ գիրք մը նշանակել տալու : Նախկին դարուց
քրիստոնէական եկեղեցւոյն մէջ մարդկային ունայնա-
մտութեան նոր ծայր տուող յաւակնութիւնը մղեց Յոյն
(Orthodoxe) ուղղափառ եկեղեցին իր հոգեւոր գլուխը
բարձրացնելու (œuménique) օրէնքերական Հայրապե-
տութեան :

Արդ, Ս. Կոստանդինոս կայսրը (306-337) իր աշ-
խարհածաւալ ինքնակալութեան գահը երբ արեւմուտ-
քէն փոխադրեց արեւելք՝ այնու ՀԻՆ Հռովմին ճոխու-
թիւնը մերկացնելով, չքեղապարզեց ՆՈՐ Հռովմը և Յոյն
կղերը իր հիմնած մայրաքաղաքին մէջ փառաւորելով՝ ա-
նոր յարածուն խճը մարմնաւորեց և սուսնակարգ գիրք
մը պարզեց Յոյն (Orthodoxe) ուղղափառ եկեղեցւոյ
պետերուն և Եւսեբիոս (267-338) եպիսկոպոսէն միլըր-
տուեցաւ Նիկիոմիդիա իր մեռնելու տունը :

Այդ միջոցին Իտալիոյ խորը լքուած նախկին մայ-
րաքաղաքին մէջ ինքնագլուխ մնացած Լատին (catholique)
ուղղափառ եկեղեցւոյ պետերը ատեն մը շնորհալուրի
մնայէ վերջ՝ իրենց մեկուսացման մէջ, առ տակաւ տա-
կաւ նոպասաւորուեցան աշխարհային վեհապետին բա-

ցակայութենէն և ինքզինքնուն տուին բացարձակութեան
հանգամանք մը որ արեւելեան և արեւմտեան եկեղեցի-
ները երկիւղեղեց և գերագահութեան անպատեհ խնդրոյ
մը ծագում տուաւ :

Մրցակից եկեղեցիներու բարեմիտ հոգեւորականներ
իրենց ջերմ եռանդէն մղուած բարեմիտ բայց ոչ գովելի
միջոցներու անշուշտ դիմեցին, մանաւանդ որ չ'իմթու-
թեան առիթներ չէին պակսեր : Ս. Կոստանդինոսի մը-
տերիմ Եւսեբիոսը կարելի էր չ'իմթել յամին 310 պա-
պական գահը բարձրացող Ս. Եւսեբիոսի հետ (Տես էջ
671 Ազգաթանգեղոս 1835 Վենետիկ Սեղբեստրոս ըստ
Սր. Բ. Գ. Զ. : Եւսեբիոս ըստ Սր. Ա. Դ. և Յոյն) :
ՆՈՐ Հռովմին ստորոգելին մուցուելով կրնար տեղա-
փոխուիլ ՀԻՆ Հռովմի հետ :

Ահա այս պարագաներու բերումով և գաղափարաց
զուգորդութեամբ յերկրուեցան ի մեզ այնքան համա-
ւաւոր դաշանց թուղթը և Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ի
Հռովմ Սեղբեստրոս Հայրապետին ոտքը երթալու ան-
հիմն զրոյցը, որ պատճառած գայթակղութիւնով, երբեմն
այնքան վարկարեկ ըրաւ իրական ակնածանքի արժանի
պատուական լատին հայրապետներ :

Իրազեկները կը խորհին թէ Վատիկանի ճշմարիտ
չա՞նք ըմբռնել չի կրցող մոլեռանդներու կողմէ «ձե-
ռագրաց մեջ այլ եւ այլ փոփոխութիւններ մտած եւ եւ
ըստ այնմ ալ սպառնաւ ի յեկեղ ոչ շոյ ըստ կանս փո-
խելով շարագրութեան կերպը՝ այլ զանազան յաւելումներ
ալ փրակ ընելով : Տես էջ 207 Պատ. Հայ դպրութեան Բ.
Նոր մատենագրութիւն 1878 Վենետիկ :»

Ահա և մեր 1708ի և 1832ի Զեհուր Գլակի մի քանի
էջերու զուգադրութիւնը դալս կը հաստատէ . չէ՞ մի որ
այս երկու տպագրութեանց ամէն մէկ էջերուն և տողե-
րուն մէջ նոյն կարգի տարածայնութիւններ կան, որով

կը հաստատուի Զենոք Դլակի վաւերական ըլլալը և սակայն ձեռնամուխ գրիչներու կողմէ յետոյ խեղաթիւրուիլը:

Բայց յարգելի Դր. Խալաթեան՝ որ Զենոք Դլակի վրայ քիչ մը արտորնօք անվաւերութեան կանխորոշ վճիռը կ'արձակէ, ինքն ալ շատ լաւ դիտած է թէ «Ուրիշներէց Անդրէի եւ Ղուկասու նշխարների պատմութիւնը ճոխացուել է Պետրոս եւ Պողոսի մատուցներով եւ ստիպել է դէպ թէ անդէպ Հռոմի յիշատակութիւնը Զենոքի հը 11, 14, 16, 17, 23, 24 եւ 49 եւ Պողոս Պետրոս ստաֆանիների նշխարների Հայաստան բերուելու աւանդութիւնը որպէս եւ առաջաւորաց պահոց ՀՌՈՎՄԱՅ ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍ Հայրապետից ընդունուիլը Թ-Յ դարու ազդեցութեան նշան համարելու է, Տես հը 71-72:

Միայն թէ մեր ըսելիքը ինք ըսելէն ետքը և ճշմարտութեան այսքան մօտենալէն վերջ՝ չենք գիտեր ինչո՞ւ յանկարծ Լազարեան վարժարանի հայ լեզուի ուսուցչապետը «չէ կրնանում այս առթիւ երկար քննութեանց մէջ մտնել. Տես հը 71:» Ուսկից կը քաշուի. ուսկից վախճալիք տեղ մը ունի: Զէ՞ մի որ փոխանակ Վիլնայի՝ կարելի էր իր գիրքը Թիֆլիզ հրատարակել և Հանդէս Ամսօրեայի տեղ Արարատ կրնար իր յօդուածները հիւրընկալել:

Եւ գիտնալէ վերջ թէ՛ «Ս. Էջմիածնայ մատենադարանում ԺԳ դարից մնացած գրչագիր Զենոք Դլակի է գտնվում. Տես հը 14 ծանոթութիւն:» Արդեօք ճիշդ այդ պատճառաւ եկեր գացեր անկէց 600 տարի ետքը տպագրուած գրքի մը վրայ հիմներ է իր կանխորոշ վճիռը. ախտո՞ւ գիրք մը՝ որուն աղաւաղուած ըլլալուն կը վկայեն նոյն իսկ գայն հրատարակողներ իրենց զեկոյցին մէջ:

Արդեօք Վենետիկ աւելի՞ մօտ էր իրեն քան Ս. Էջմիածին որ հինգ անթուակիր և այլայլուած օրինակ-

ներու վրայէ տպուած գիրքէ մը դատելով՝ առանց քաշուելու ի լուր աշխարհի կը հռչակէ թէ Յովհաննէս. Մամիկոնեանն է այդ անվաւեր Զենոք Դլակի կարկատողը: Ո՛չ, այդպէս արդիականութիւն չըլլար. թող ներէ մեղի դիտել տալ Յարգելի Քննադատին թէ նախ պէտք է միեւնոյն Զենոք Դլակի այլ և այլ օրինակները իրարու համեմատել՝ և թուականով հնագոյն և նուազ աղաւաղուածը քննադատութեան հիմ քոնել:

Սակայն, մենք այս ամէն քննադատութեան պայմաններու դանցաւորութիւններէն վերջն ալ ի վիճակի ենք հաստատելու թէ ոչինչ կրցած է հաստատել և յայտնածը հակասական գաղափարներ են միայն. ոչ գիտէ Զենոք Դլակի ո՞ր դարու մէջ գրուած ըլլալը և ոչ գիտէ անոր որու կողմէ կարկատուած ըլլալը:

Իր միակողմանի համեմատական ուսումնասիրութեան օձապսոյտ Լարիւրինթոսին մէջ՝ կը հետապնդենք Լազարեան ճեմարանի հայ լեզուի ուսուցչապետը: Դ. դարէն մինչև Ժ. դար ուղածին պէս ետ առաջ տարեր բերեր է Յովհ. Նպ. Մամիկոնեանի վերագրած այս գիրքը. անգամ մը կեցեր է Է. դարու վրայ, յետոյ քշուել է մինչև Թ. դար, Թ. դարէն ցատկեր է Ժ. դար, հուսկ ուրեմն Լ—Թ դարերու մէջտեղ տարուբերեր է:

Ո՛հ, իսկապէս տարօրինակ է Յարգելի Դր. Խալաթեանի այս ծփանքը, և Յովհ. Նպ. Մամիկոնեանի առումը լրջնելէն ետքը՝ իրմէ կապասուէր աւելի կտրուկ ընթացք մը: Ո՞վ պիտի հաւատայ եթէ աչքովը չը տեսնէ և չը ստուգէ, հետեւարար տարակոյսներու այս ելեէջը կը ցանկագրենք ի միամտութիւն ընթերցողաց:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՅՈՒՆՆԵՐ

ԳՐ. ԽԱՆԱԹԵԱՆՑԻ

Ա. էջ. 1. տող. 17. Զենորի գրուածքը արդարեւ է դարու մի հայի կարկաստանք համարելու է:

Բ. Ուղղելիք և յաւելուածք. — Զենորի գրուածքը գոնէ է դարու մի հայի կարկաստանք համարելու է եթէ ոչ աւելի յետին Ը—Թ դարու դործ:

Գ. էջ 72. տող. 8. Իմ կարծիքով Պօղոս Պետրոսի մասունքների ի Հայս բերուիլը և Հռոմայ յիշատակութիւնը ի դէպ թէ անդէպ և ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍ Հայրապետից ընդունուիլը Թ—Ժ դարու ազդեցութեան նշան համարելու է:

Դ. էջ 77. տող 32. Յետ մղելով Զենորի պատմութիւնը Դ. դարից դէպ ի է—Թ դարը՝ կարող ենք մատնանիշ ընել և այն հեղինակի վերայ օրին հաւանակաւորեմ պատկանում է այդ անվաւեր գրուածքը, դա՛ ինքն է Մամիկոնեան Եպ. Յովհանն:

Հիմա ընթերցողներու դատաստանին թողունք. Զենոր Գլակ մը կայ մէջանողը, և չենք գիտեր ճիշդ թէ Դ դարու և կը վերաբերի, թէ է դարու կը վերաբերի. թէ Ը դարու և կը վերաբերի, թէ Թ դարու կը վերաբերի. թէ Ժ դարու կը վերաբերի. չենք ալ գիտեր թէ Յովհան Եպ. Մամիկոնեան ինքն է գրեր թէ ուրիշը և անոր կարկաստանքը ըլլալը հաւանական կը նկատենք: Ուրեմն ինչ որոշած եղանք. կրցանք ո և է վախճանի հասնիլ:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՄԲ մը տեսանք թէ նոյն իսկ 1832ի տպագրութիւնը անվերապահ ողւով աչքէ անցունողը կը կռահէր թէ Գլակայ հարուստ մեհաստանին սեպհականատիրութեան առթիւ վէճի մէջ էին երկար դարեր Հայ և Ասորի կղերը, թէ Զենորի ձե-

ռամբ հաւաքուած պատճէններ կը կազմեն փաստաթղթեր որոնց կաթնիկով Ասորիք իրենց կարուածական իրաւունք կը հաստատեն: Ուստի Յով. Եպ. Մամիկոնեան, չէ թէ չեղած տեղէն այդ կարգի թղթեր յերկւրել՝ այլ նոյն իսկ եղածներն ալ փճացնելու մէջ չահ ունէր և անշուշտ պիտի փճացնէր ալ եթէ փաստաթուղթերը նուիրագործող Ս. Գ. Լուսաւորչի երկիւղը չըլլար:

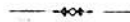
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՄԲ տեսանք թէ երկու տպագիրներ իրարմէ կը տարբերին, և տողէ տող, էջէ էջ, մէկ տպագրութիւնէն միւսը զանազանութիւն կայ: Նոյնպէս են նաև գրչագիր օրինակները. ինչ որ ապացոյց է վաւերական սկզբնագրին խելաթիւրուած ըլլալուն:

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՄԲ տեսանք թէ ի դէպ թէ անդէպ Հռոմի յիշատակութիւնը յետագայ դարերու մէջ. ձեռնամուխ գրիչ մը ենթագրել կուտայ:

Ուրեմն միայն մէկ ելք մը կը մնար Յարգելի Գր. Խալաթեանի, քանի որ որոշ վախճանի մը յանգած չէր, պէտք էր տակաւին սպասել և իր խօսքովը «հաս ու կոտոր, պասստ պասստ եւ անպէտի կերպով ամբողջութիւնից քաշուած հանուած կոտորների վրայ որոնք միայն արուեստայես՝ նաեւ բռնագրօս կերպով կցուած են իրարու հետ. Տես էջ 77 տող 3.» զգուշութեամբ քակել, կարկաստանները մէկդի վերցնել օրպէս զի տակի հինը մէջ տեղ ելլէ՝ ինչպէս որ էր ի սկզբան և այսպէս իր քննադատութեան ենթակայէն քննադատելի առարկային հասնիլ:

Ք Ն Ն Ա Դ Ա Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՒ ԵՆԹԱԿԱՆ

Մեր նախնեաց անձանցից եղող արդիական քննադատութեան հակակշռին յետահար խտուրթիւններուն կ'ենթարկենք մեր վաղեմի մասնադիրները և անշուշտ ասիկայ մեզի պզտիկ վառք մը չենք սեպեր. քանի որ ի հեճուկս ազգայնամոլներու, մեր հմտութեան չափին վրայ կ'աւելցնենք մեր անխորականութեան պարծանքը: Բայց զէթ արդարութիւնը կը պահանջէ որ նաեւ մենք յարգենք մեր նախալարկած դրութեան տարրական սկզբունքը մեր անողոք քննադատութեան պահուն, և մեր ածիւնացեալ հեղինակներու գիրքերը խօսեցնել տանք ի պաշտպանութիւն իրենց դատին:

Ասոր համար է արդեօք որ մեր ծերուկ մատենագիրները նախ երիտասարդացնելու հոգ կը տանինք որպէս զի մեր ետեւէն հասնող արդիական ընկերը իրաւունք ունենայ դոչելու թէ այսինչ հեղինակը իրեն վերագրուած ժամանակէն շատ ետքը գրուած է: Արդարեւ հին գրչագրի մը անհասկնալի մնացած հատուածները մեր ըմբռնումներով իմաստին համեմատ կը սրբադրենք և ինչպէս տեսանք, մէկ անգամէն 666 փոփոխութիւններ կը մտցնենք անոր ասոր գրածին մէջ առանց հարցնելու թէ արդեօք մեր կատարած սրբադրութեանց համար հաճութիւն ունի՞ն նոյն գրութեանց նախկին տէրերը. (Տես էջ 15 այս գրքին):

Եւ գիտնալով թէ քննադիրները ըստ կամս փոխուած և վրանին զանազան յաւելուածներ ալ եղած են (Տես

էջ 52 սող 21 այս գրքին) և այնպէս ալ տպագրուած չեն ընդունիր որ Զենոբ Գլակ վաւերական սկզբնագիր մը ունենայ և ԺԳ կամ ԺԴ դարու մէջ խեղաթիւրուած առ այս չա՛ն ունեցողներու կողմէ: Բայց աւելի զիւրին կուգայ այս ազատազուած գիրքը Յով. եպ. Մամիկոնեանի շինծուն հռչակել առանց օրինաւոր առարկութեան:

Արդ, խօսքը մասնաւորելով Յարգելի Գր. Խալաթեանի, ազնիւ պարսաւադատը մեզ կրնա՞յ խմացնել թէ Զենոբ Գլակը, Գ. դարէ մինչեւ Ժ. դար, յաջորդ դարերուն ամէն մէկուն վրայ պտտցնելէն ետքը և հաւանականութեան վրայ հիմնուելով Հայ եկեղեցւոյ Հովիւ մը կարկաստող հռչակելէն վերջ, զոնէ ձեռք անցուցած ըլլայ անոր վատահամբաւեալ (Լ-Թ) դարու նախագիր (prototype) շինծուն: Նոր հեղինակին նոր երկը մէջտեղ կը զննեն, հին գրողին հին գրութիւնը երեւան կը հանեն, առանց այդ վաւերական (authentique) նախագրերու ով ինչ ըսէ անլաւեր և ենթադրական է:

Մասնաւանդ ուղղամտութիւնը կը պահանջէ մենէ որ դատափետեալին ալ պատեհութիւն տանք քանի մը խօսք խօսելու ի պաշտպանութիւն իր դատին: Յարգելի Գր. Խալաթեան միթէ չը՞ գիտեր թէ Տարօնայ պատմագիրը իր ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ ունի և հոն տրուած բացատրութիւնները պէտք էին իր ուշադրութիւնը գրաւել, զանոնք կը յանձնենք մեր ընթերցողներուն զնահատութեան:

* *

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ՅՈՎՀԱՆ ԵՊ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻ

Ժամանակագրութիւնս այս՝ սկսեալ առ Սրբով Գրիգորիւ Զե-
նոբայ Ասորւոյ ի նոյն եկեղեցին, կոչի ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԱՍՈՐԻՈՅ:
Զի այն հարանց անուանքն որ գրեալ կան մինչեւ ի Թողիկ, ամե-
նեքեան Ասորիք էին, և ասորի գրով և պաշտամամբ վարեալ էին
մինչեւ ի Թողիկ: Եւ նա փոխեաց զամենայն կարգս և զԱսորւոց
ցեղոսն բնաւ հալածական արար ի վանացն:

Այլ թէ ինչ գործեցաւ ի Տրդատայ մինչ ի Խորով՝ ի ՏԱՆՍ
ՄԱՄԻԿՈՆԵՆԻՅ՝ յետ բողոքում որոնման տեղեկացայ յոմանց թէ՝ ի
կողմանս Ուռնայի է կրօնաւոր ուն անուն Մարմառ և երթեալ
առ նա գտի առ նա գիրք մը հին գրեալ ի յիննական վանսն
և նա ի զօրաց ուստիք ի Պարսից կամ այլոց ունէր զգիրսն: Եւ
թարգմանեալ ի նմանէ 28 պատճէն պատմութեան և 10 որ ի գրե-
յառաջնմէ առ իս կայր ի մի գիր հաւաքելով թողիմանկանց ե-
կեղեցւոյ:

Արդ որ ինչ զինի մեր գործիցին՝ գրեալ գիցեն ի սմո եկ-
եալքն զինի մեր, զի այսպէս ընկալաք պատուէր ի հարցնս եւ
խորբեմ ի ձէնց ես Յովհաննէս եպիսկոպոսս մի ծաղր թուիցին
բանքս այլ և ԶԱՍԿԱՆ ՊԱՏՃԵՆՈՒՄ գրեալք ընդ այլ գրեցոցդ
ի սմա: Իսկ թէ թերի մասք կալցին շարագրեալ՝ թերի և ինքեանք
ընկալցին զվարձս: Տես էջ ԺԵ—ԺԷ: պատմութիւն Տարօնոյ 1708
Կ. Պոլիս:

Այս յիշատակարանը կ'ակնարկէ իրարմէ տարբեր
երեք պատմութիւններու. Ա. ինքնագիր պատճէն որ
Յովհան. եպ. Մամիկոնեանի ժամանակի պատահած
դէպքերուն կը վերաբերի. Բ. Գիր Տանն Մամիկոնեանից
որ յիննական վանս տարբերն լեզուով գրուած էր ուս-
կից 28 պատճէն պատմութիւն թարգմանեց և Գ. Ա-
սորւոց պատմութիւն 10 պատճէն զոր գրեց Զենոր Ա-
սորի և որ ի գրի իր մօտ կար:

ՆԱԽ ՀԱՄԵՄԱՏԵՆՔԻ ինքնագիր պատճէնը՝ Ասորւոց
պատմութեան հետ ունի տեսակետով, ինչ անհուն տար-

բերութիւն, հակակշիռը ինքն իր մէջն է: Եթէ իրաւ է
որ (le style c'est l'homme) տարակոյս չի մնար թէ Զե-
նոր Գլակ և Յովհ. եպ. Մամիկոնեան երկու տարբեր
անձինք են և երկու տարբեր գիրք՝ գրած: Արդարեւ եր-
կուքն ալ վառ երեւակայութիւն ունին բայց անոնց ար-
տայայտութեան եղանակը իրարու ներակ է: Մինչ Զե-
նոր կը ծածկէ պարկեշտութեամբ հեթանոսական պղծու-
թեան լպիրշ տեսարաններ, ինք Յովհ. եպ. Մամիկոն-
եան ախորժելով կը հղանէ զանոնք:

Յարգելի Դր. Խալաթեան ինքն ալ դիտած է թէ
«Ոչ մի խօսքով չե յիշում ինչ եր Ափրոսիդի եւ Վահագնի
եւ Աստղիան սեկեսակներու մեջ կասարուած արարքը, եւ
քե ինչո՞վ նա տարբերում եր հերանոսական միւս հա-
ւասքներից եւ ՊԱՇՏՈՆ ՊՂԾՈՒԹԵԱՆԻ նման անորոշ
խօսքեր կ'ընէ Զենոր, Տես էջ 59 տող 11:»

Իսկ Յովհան. եպ. Մամիկոնեան կը մերկացնէ պէտք
չեղած տեղերն ալ. այսպէս «Եւ Վահան ձգեալ զձեռն
յւր ի սուրն՝ հրեաց զքրիստն Պարսիկն եւ եղ ի քերան
նորս: Եւ մինչ լոյս որ զքրիստն հրեաց, աւս. Տուր քա-
նից նիշ եւ ես ապրեցուցանեմ զքեզ: Եւ նորս տուեալ քա-
նից նշան եւ պատուէր՝ քաղում երդմամբ ասացեալ զոր
նա եւ նա միայն զիսէին: Տես էջ 25 տող 1-10. Պատ.
Տարոնոյ Յով. եպ. Մամիկոնեան 1832, Վենետիկ:

Այլ օրինակ Յովհ. եպ. Մամիկոնեանէ. «Եւ Վա-
հան յղեաց նմա պատասխանի, այսպէս. Վաս եւ քոյն ան-
ձիդ Վախսանգայ եւ խոզ քոյոց դասուց՝ որք զաղքս ճա-
շակեմ, ողջոյն: Եթե սեր եկիր առնել, զկինդ ի հետ ըն-
դէր ամիր. միքե որդի՞ խնդրես յիրանաց մերոց. Տես էջ
31 տող 4-8, Պատ. Տարոնոյ Յովհ. եպ. Մամիկոնեան 1832
Վենետիկ:»

Այս ոճը պէտք է ընդունինք որ կոչա ու կոպիտ է,
մինչդեռ Զենորին ոճն է քօղածածուկ և յղկուած, ուս-

կից տարակոյս չի մնար թէ անոնք երկու տարբեր նը-
կարագրի տէր անձերու գրիչէ ելած են:

ԵՐԿՐՈՐԴ. ՀԱՄԵՄԱՏԵՆՔ Ինքնագիր պատճէնը՝
Ասորոց պատմութեան հետ շեղուի սեռակետով, ինչ ան-
հուն տարբերութիւն, հոս ալ հակակշիւր ինքն իր մէջն
է: Արդարեւ երկուքն ալ ոսկեղարու հայերէնը չեն գոր-
ծածեր և լեզուին անկման դարուն կը վերաբերի: Բայց
անոնց գրելու կերպը իրարու հակադարձն է: Արդարեւ
երկուքն ալ վրիպակներ ունին բայց մինչդեռ Զենոր
խրթին հայկաբանութիւն մը կը ձեքծեքէ և սխալներ
կընէ, Յովհան Եպ. Մամիկոնեան կախորժի ռամկաբա-
նութիւնէ և իր լեզուն բանուէ է:

Իրաւ ալ Յով. Եպ. ի լեզուն սխալ ըլլալէ աւելի՝ աչ-
խարհաբարի սկզբնաւորութիւնն է: Ժողովուրդին կեանքն
է որ կապրի և անոր խօսելակերպն է որ կանդաղարձնէ
իր պատմութեան մէջ: Նոյն խակ չը վարանիր զիւզացի
պարաւոր կանանց գովասանքը յիշելու. ուստի իր
գոհնիկ ձեւերը կը ներկնէ իրեն:

«Եւ շեր հանեալ կանանց՝ ասեին: Կերան զազանք
զվարմինս դիականցն Վարազայ եւ զիրացան: Կուզ կեր-
եալ, ուռաւ որպէս զարջ, եւ աղոռնս հպարտ եղաւ քան
զաղիւծ. զայլ, քանի շատակեր եւ, պայքեաց եւ արջ քանզի
զոր ուտեն չմնայ առ ինքն, ի սոխոյ մեռաւ: Անգեղ, քանզի
ազանք եին, և սասն եւ այլ ոչ կարացին վերանալ. միտնք,
քանզի շատ կրեցին ի ծակսն, ոտնք մաշեցան: Տես եջ 42
տող 21. Պատ. Տարօնոյ. Յով. Եպ. Մամ. 1832. Վեկեթիկ.»

Բայց մեր ո՞ր դաւաճարարքաւին մէջ, կամ մեր ո՞ր
խեցքեկ լեզուն ունի հետեւեալ օտար հնչմանց և խժա-
բանութեանց ու սխալներու տարազը: Զենորին սխալները
օտարի մը ինքնութիւնը մասնաւ չեաքեր են և Յով.
Եպ. Մամիկոնեանէ բոլորովին տարբեր երեւոյթ մը կու-
տան Ասորոց պատմութեան լեզուին: Ուստի անոնց
դոյզն մէկ մասը կը յանձնենք ընթերցողին ուշադրու-
թեան:

ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

1:2	7	Տող	1.	(Զառ)ի վերուստ պատուեալ.
»	8	»	20.	Նա խակ է դռնի (դռն) դժոխաց.
»	9	»	3.	Աղաչեմ զի մի ևս ընծայս (ընծայս) մատուցես.
»	10	»	16.	Եւ դու ընդդէմս (ընդդէմս) ի տեղի ընդդէմս
»	10	»	27.	Կացուցանես (կացուցես).
»	11	»	7.	Պէտք վստուց ի նոցանէ վճարեցի (վճարեցին).
»	12	»	18.	Եւ Տրդատ գրեաց գահեդէց իշխանին յորհին (իշ-
խանօքն չորեքին).
»	14	»	2.	Որք ի Կեսարիայն եկին (Որք եկին ի Կեսարիայ).
»	15	»	5.	Ձոր (որք) երթեալ խուզեցին աւուրս բազումս.
»	15	»	33.	Հաճեցաւ ընտելի ի սաճարս (ի տաճարիս) յայտնի.
»	17	»	24.	Ի քրմաց անդի (անտի).
»	18	»	15.	Ձոր (որում) հաւանեալ Զենորայ.
»	20	»	1.	Խորովայ որդոյ (խորով որդի) Վաղարշայ վրէժ-
խընդիր լինէր.
»	21	»	19.	Առեալ կին զմեծատուն ուրեմն (ուրումն) քայր.
»	44	»	31.	Իբրեւ տեղեկացու եթէ ի ք (յիւրոց) զօրաց և
և իշխանաց և (են) իրքն.
»	45	»	25.	Սակաւք փոծան (պրծան).
»	46	»	29.	Արքայն Հիւսիսոյ գիտացեալ եթէ վնասեցոյ և (է):
Զենոր Դրակ 1832 Վեկեթիկ.

Ասկից ալ յայտնի կ'ըլլայ թէ Զենոր և Յովհան Եպ.
Մամիկոնեան տարբեր ժամանակներու մէջ ապրող տար-
բեր մարդիկ են և պէտք չէ զանոնք իրարու հետ շփո-
թել:

ԵՐԿՐՈՐԴ. ՀԱՄԵՄԱՏԵՆՔ Ինքնագիր պատճէնը՝ Ա-
սորոց պատմութեան հետ նպաստակին սեռակետով, ինչ
անհուն տարբերութիւն. հոս ալ հակակշիւր ինքն իր
մէջն է: Յովհ. Եպ. Մամիկոնեանի նպատակն է հրա-
շարի պատմութիւններու միջոցաւ զրգուկ ուսման և
ուսողը հեթանոս Պարսիկներուն դէմ և կրօնական պա-
տերազմ հրատարակել: Իսկ Զենորը կ'ուզէր իր ձեռք
պահել այն հարուստ մենատաճար ուսկից վաղ անագան-
վտարուելու երկիւղ ունէր և ուրկէ վերջ ի վերջոյ ար-

տաքսուեցան արդարեւ: Որով անգամ մը եւս կը հաս-
կըցուի թէ Զենոք և Յովհ. եպ. Մամիկոնեան տարբեր
ժամանակի տարբեր անձինք են:

Թողունք որ նախ Յով. եպ. Մամիկոնեան ինք
խօսի. «Եւ զնացին ի պատերազմ եւ արձակեցին առ հայրն
Գրիգոր որ քսան եւ հինգերորդն էր եւ նստաւ յաթոռ հայ-
րապետքեան ամս ութն եւ տասն ի պատերազմ երեք
հարիւր ութսուն եւ հինգ կրօնաւոր կնկիրով: Իբրեւ խմբե-
ցաւ պատերազմն յեղերս Արածանոյ, առ անստոյնն որ
կոչի Կաղանխեաց բլուր, կրօնաւորքն սեւազգեստք հին
մագեղեկօք եւ կնկիրաւորք եւ ընդ տասն առնն ժամահար
մի, եւ ընդ երկուսն խաչադրօջ քարձարաւուն, զոր տեսեալ
բշխարիքն զարմանային:

Եւ իբրեւ խմբեցաւ պատերազմ ընդ իրեաւս, եւ կա-
մեկն վախճիլ Վահանեանքն, յայնժամ անոն կըրկ-
նեալ՝ միաքան աղաղակեցին առ Աստուած աղօթիւք եւ շի-
ւարտաւօք: Ո՛վ Տէր, հար զներ պատերազմն, ո՛վ Կարա-
պետ, զարթիր ի ձայն պաշտօնեիցս: Եւ զայս ստացեալ միա-
քան՝ յոճն կացին եւ զնշան խաչին դարձուցանեին ի վե-
րայ բշխարեացն եւ հարին զժամահարսն յանդուգն:

Եւ հայեցեալ Վահանայ ի գունդ կրօնաւորացն, ետես
յաջ քեւս անոն երիտասարդ մի՝ անագին տեսեալք, եւ
քաջ ծիրունի ի զոռիս նորա եւ խաչ. եւ ի հանդերձից
նորա հուր փայտասակեալ: Եւ այլ երկուս երիտասարդա-
կան հասակաւ տեսներ, որք առաջի կային քեւաւորք: Զոր
եւ բշխարեաց տեսեալք՝ յիմարացան, եւ ի գետ անդր լցան.
Եւ որք ի գետոյն յայն կոյս անցին, Մեղսայ ուշ արարին:
Իսկ Վահան ձայն տուեալ յորդին իւր Տիրան, յաջ գօրսն
տսե. Ահա տէրն արարածոց Բրիստոս երեւի ի մեզ ծա-
ռայից իւրոց, զի ինքն է քաղաւոր անոն եւ ամենեւորն:
Եւ եջ ի փրկել մեզ. Տես եջ 50-51, Պատ. Տարօնոյ Յով.
եպ. Մամիկոնեան 1832 Վեցեակի:»

Մինչդեռ ինչ փափախուին ընչաքողցութեամբ ի Է-
ջեր երեսան կ'ելլեն Զենոքի Աստուծոց պատմութեան մէջ:
Իր ցեղակիցներէն, չորս ցաւազար ձերուններ՝ իրենց
խօսքով «Բեկաթը ջերմէն կը տանջուի, Մարկեղէսի աչ-
քերը վատած են, Անաստաս և Աքիւղաս անկար են ի
նուազ կենաց Տես էջ 17 Զենոք 1832 Վեցեակի» և պաշ-
տօնի ի խնդիր կը դեղերին ի Բիւզանդիոն և անձկանօք
լուր կ'ուզեն իրենց ապրուստը ապահովելու համար: Ու-
րոնց կը փութայ Զենոք պատասխանել առ այս նախան-
ձորդներուն դրած արգելքը վերցնելէ ետքը:

Երբ կամիք զալ յերկիրս այս, քարի է երկիրս եւ
վայրս եւ անուշ օդ եւ քաղաքուր դաշտաց եւ շուրջ զե-
րաւքս քաղու՛մ անոցք եւ: Երկիրս խոտաքեր է եւ մեղ-
րաբոյս եւ որպէս մանանայ իջանէր յերկնից առ Հրեայսն,
նոյնպէս եւ աս ի վերայ անստացն իջանէ քաղք առա-
ւել քան զներ: Իշխանս կրօնաւորք վերախցումք եկե-
ղեցեաց եւ տեսայ ամենեւորն: Նաեւ երկիրդ ձեր խո-
շակահար է եւ հացապահաս, իսկ այս երկիրս ամենայն
քարոքեալք շի է. Տես եջ 42 Զենոք 1832 Վեցեակի:

Կարդացողին բերնի ջուրերը վաղած ըլլալու են.
բնաւ խեղճ ժողովուրդին հոգեւոր շինութեան խօսքը չի
կայ զոնք իբրեւ ձեւ բանի, ծայրէ ծայր ՀԱՅԻ խնդիր:
Այնպէս որ դեռ տակից 106 տարի առաջ Ասորի կղերը
հոն կը յաճախէր «Գոն ի վանս Գրակայ եւ երկու մաս-
րունք առանց զմեքի յորոց մին է յանուն Ս. Աստուա-
ծածնայ առ ընթեր եւ յարակից Ս. Ստեփաննոսի տաճա-
րին ի հիւսիսային կողմանէ ուր պատարագեն Ասորի քա-
հանայք ուխտաւորք շրջակայ տեղեաց ի յեղուս իւրեանց
Տես եջ 195 տղ 34 Այս. Ասիա Ա. հաս. Հ. Դ. Վ.
Ինձիւնեան 1806 Վեցեակի»: Ուստի երկինք և երկիր որ-
չաք իրարմէ հեռու են՝ նոյնքան միջոց կայ Զենոքը դրե-
լու մղող շարժառիթին և Յովհ. եպ. Մամիկոնեանը գրե-

յու գիտաւորութեան մէջ տեղ-և այդ Գիրքերը զատ զատ մարդոց գրիչէ ելած են :

ՉՈՐՐՈՐԴ. ՀԱՄԵՄԱՏԵՆՔ ՅՈՒՆ. ԵԱ. Մամիկոնեանի ինքնագիր պատճէնը **Զինորի Սարգսի պատմութեան հետ** ճեղակաւ գոյնի ճեպակեով : Երկուքն ալ իրենց շուրջը պարզուած անտարաններէն կ'ազդուին և զանոնք կ'անդրադարձնեն իրենց գրութեան մէջ : **Զինոր** կը տեսնէ **Զինացի Մամիկոնեաններուն** գլուխուն վրայ մեղի ծանօթ **Զինացոց** գլխու մալի պոչը որ մինչեւ այսօր իրենց մէջ նուիրական է և կ'ըսէ

«**Զի** ազգն այն յորժամ ի Բրիտոս դարձան, չեին կասարեալ ի հաւաստն եւ եին ԳԻՍԱՒՈՐՔ եւ զհայրենի օրհնան յիշխեին յայտնի ունել, այլ խառնութեամբ զայս հնարեցան . ԾԱՄ միայն բողոյ ի զյուս մանկանցն զի զայն ճեսեալ՝ յիշեցնէն զպաշտն պոծութեան իւրեանց : **Զոր** եւ ես աղայեմ զձեզ, զգոյ՛ իսցեմ՝ զի մի այս եւ ի ձերում երկրիդ սերունեացի եւ մի յինիցիք ընդ անծիւթ . **Տես** էջ 36 տղ 26. **Զենոք 1832 Վենետիկ** :»

Այս ԾԱՄԷ՛ չէր այն «**յնադասեա հերք վարսից Ներսիսի** ճես էջ 70 տղ 10 **Փ. Բուզանդացի 1889 Վենետիկ**» որ «**Յորժամ զհետան վիրային ի Ներսիսէ, առ յոյժ զեղեցկութեանն, բազումք յարսաւուս հարան. Տես էջ 71 տղ 25 Փ. Փաւստոս 1889 Վենետիկ**» **Այլ** այն որ «**Մամիկոնեանն**» **ճննորդոյն Արսաւազայ գերծեալ** էր զգոյս եւ ցցուն էր թողեալ եւ զես արձակեալ. **Տես էջ 205 տղ 17 Փ. Փաւստոս 1889 Վենետիկ** :

Իսկ զալով **Յուլի. ԵԱ. Մամիկոնեանի՝** պէտք է չինական բարքերէն անցնիլ՝ արաքական յատկանշող բառաց այսպէս «**Եւ** առեալ ճանեւ մինչեւ ի դուն Օձ ֆաղափն զգոս հազար ընտիր Պարսիկս, եւ Վահան զհետ մեալ սխաւ կոտորեղ, ինքն աստի եւ ֆաղափացիքն անտի : Եւ հրամայեաց զամենեցուն զքրիստոսն կտել եւ արկանել

ի մախաղ. **Տես էջ 22-23 Պաւ. Տարոնոյ, Յուլի. ԵԱ. Մամիկոնեան 1832 Վենետիկ** :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. ՀԱՄԵՄԱՏԵՆՔ երկու պատմագրոյն երու տարած ժամանակները : **Յուլի. ԵԱ. Մամիկոնեանի** համար արդէն մէջտեղէն այնչափ ատեն անցած է որ, թէեւ ինք անուամբ **Մամիկոնեան** բայց, իր նախնեաց ծագման վայրին խօսքը անգամ չընեն և զայն շահեկանութենէ զուրկ կը գտնէ . ուստի **ՃԵՆՔ** բառը գտնէ անգամ մը իր գրիչին տակը չի գար : Իսկ **Զինոր**՝ այնքան մօտ կ'աղի Ողկան ամրոցը դաւաճանութեամբ զրաւուղին, որ անոր յիշատակը թարմ է իր մտքին մէջ և գտնէ երեք տարի. կը կրկնէ **ՃԵՆՔ** բառը «**Տես էջ 20 և 22. Զինոր Գլուկ 1832 Վենետիկ**» :

Այս՝ Փ. Բուզանդացիին անգամ անծանօթ չէ այս օտարամուտ նախարարութեան նախկին հայրենիքը «**զի** նախնիքն **Մուշեղայ** բողեալ զբազաւորութիւնն ճենաց աշխարհիկ՝ եկին առ մեզ (էջ 204 տղ 8. **Փ. Բուզանդացի 1889 Վենետիկ**.) և **Մանուէլի** ըսել կուտայ «**զի** մեր նախնիք շեալ եին բազաւոր յաշխարհիկ ճենաց եւ վասն եղբարց իւրեանց զրգոտքեան, զի արիւն մեծ անկեալ է ի վերայ՝ եկեալ աս դադարեալ եմք :» **Որոյ** կը պատասխանէ **Վարազդատ** . «**Զի** քեզն իսկ ասացեմ, բաս յաշխարհեկն ճենաց եմք շեալ եւ այս պանդուխտ եմք եկեալք, արդ ըս օրինակի չարագործ եղբօր՝ քոյ **Մուշեղայ** մի մեռանիւր. երբ յերկիրն ճենաց եւ անդեմ բազաւորեցիր յերկրին քու. էջ 248 տղ 6. **Փ. Բուզանդացի 1889 Վենետիկ** .»

Իսկ ձերունի քերթողահայրն մեր, չէ թէ միայն գիտէ **Մամիկոնեանց** նահապետին **Մամիկոնի** նախկին տիրադրութ մը ըլլալը և դաւաճանութեամբ Ողկան ամրոցին տիրանալը . հապա գիտէ նաև թէ երբ և ճենաց աշխարհին ո՞ր կողմէն ի Հայս գաղթեց իր աղիւսն :

Այսպէս «ի տրա (Շապինոյ) առաւել եկն ի Հայս նախնիսն Մամիկոնեից, ՅԱՐԵԻԵԼԻՑ ՀԻԻՍԻՍԱԿԱՆԷՆ, ի գլխաւոր աշխարհէն ասեմ իսկ զՃԵՆՆՅՆ: Եւ սխանելի եւ աշխարհն այն առաստօքեամբ պտղոց, քիւնաւեռ, սիրաւարգաշառ եւ բազմամեհաբա Տեա եջ 343 -- 345. Մ. Խորենացի 1881 Վեկեհիկ: Ուրեմն ըստ Խորենացւոյ Մամգուէն Չինաստանէն եկաւ, սակայն ոչ թէ այն երկրին մեծ պարիսպին արեւելեան հարաւային կողմէն, այլ անոր արեւելեան հիւսիսային կողմէն կամ Մանչուրիայէն: Օր մը սակայն մեծաքսի աշխարհին ոչ հիւսիսը պիտի մնայ ոչ հարաւը եւ արդի քաղաքակրթութեան ընթացքը Չինուրեակէաց զլսու ագեղ ցցունքը ի սպաս պիտի վերցնէ:

Այս համեմատութիւններէն վերջ Յարգելի Գր. Խալաթեան պէտք է ընդունի թէ Յով. Եպ. Մակեդոնեան իրենք ըլլալը ինք իր կողմէ յայտարարած ԻՆՔՆԱԳԻՐ ՊԱՏՃԷՆԻՆ մէջ պարզած տեսարանները, մաքի արտաշայտութեան ձեւերը, քօղաղերձ նպատակը, իր գրութեան քերականական տարազը, իր սպրած ժամանակը բոլորովին տարբեր են Չինորի անուամբ ծանօթ ԱՍՈՐԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ոճէն, լեզուէն, տեղական գոյնէն, գրութեան դիտարարութենէն, գրողին ժամանակէն եւ թէ քննադատութեան ենթական պէտք է տեղի տա քննադատութեան առարկային:

Յովհ. Եպ. Մամիկոնեան կ'ընդունի թէ իր ինկնագիր պատճենին կը վերաբերի մինչեւ հոն ուր կ'ըսէ. «Վճար եղեւ պատերազմին Տարօնոյ ի հինգ առաջինի իշխանացն Մուշեղայ, Վահանայ, Սմբատայ, Վահանայ Կաւսարականի եւ Տիրանայ. Տեա եջ 13 Պատ. Տարօնոյ. Յովհ. Եպ. Մամիկոնեան 1832 Վեկեհիկ»: Գալով այն մասին որ, ինչպէս ինք կ'ըսէ, յառաջմէ առ ինքն կային ի վանս Գլախայ եւ որ ԱՍՈՐԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ կը կոչուի իր բուն անունովը՝ անոր Տէր կը կանգնի Չինոր Ասորի եւ մեր գործը իրեն հետ է:

Կեղծանոցներնք ուրեմն մեր ուշադրութիւնը այն թղթոց գրութեան սեւին վրայ, անոնց հաւաքածոյին ճառերու թուոյն վրայ եւ անոնց մէջէն դատենք այն պատճենները որ նոյն իսկ Չինոր Գլախի գրիչէն ելած են: Ոչ մէկը պէտք է զարմանայ եթէ՝ այդ հաւաքուած տասը պատճէն փաստաթղթոց գրութեան սեւը թղթակցական ըլլալուն հետեւանօք, անոնց սկիզբը եւ վերջը քիչ շատ նմանի կղերէ առ կղեր ուղղուած ամէն նամակներու, քանի որ զանոնք պէտք էր պատշաճեցնել՝ ընկալեալ սովորութիւններու համեմատ, եկեղեցական դասակարգի ծանօթ աստիճաններու եւ ընդհանուր բանաձեւ մը կար զոր կանուխէն կը սորվեցնէին փրացուներուն որպէս զի տպագրային անոնց գրկելիք նամակները ըլլան ձուլուած միօրինակ կաղապարի մը վրայ:

Արդ, բան մը որուն շատ աւելի կարեւորութիւն կուտայ Յովհ. Եպ. Մամիկոնեան եւ սակայն որուն խօսքը երբեք չընկր Յարգելի Գր. Խալաթեան, այդ համակի պատճեններուն թիւն է: Անոնք տասը հատ էին եւ այսօր խնդիր է գիտնալ թէ անոնցմէ քանի՞ հատը մեր ձեռքը ողջամբ հասած են, թէ քանի՞ հատը պակաս են, թէ քանի՞ հատը բնագրամիջուած է եւ թէ ո՞վ շահ ունէր պակասած պատճեններուն պարագայ թողած միջոցները յարմարագրութեամբ լեցնելու:

Այս պէտք էր ըլլալ ճշմարիտ արդիականին առաջին պարտականութիւնը որովհետեւ նոյն իսկ իր ուսումնասիրութեան հիմ բռնած 1832ի Չինոր Գլախը տըպագրողները իրենց զեկոյցին մէջ կ'ընդունին թէ իրենց ձեռքի գրագիրներն այլալից, յապաւուած եւ աւելցուած են: Այս իրողութեան վերահասու ըլլալու համար կը բաւէ օրինակել այն նիւթոց ցանկը զոր 1708ի Կ. Պոլսոյ Չինոր Գլախը ի լոյս հանողներ պէտք տեսնուին կցել իրենց հրատարակութեան:

ՅԱՆՆ ԶԵՆՈՒ ՓԼԱԿԻ

(C U S 1708Ի ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ)

- Է. Թ. Ա. ՊԱՏՃԷՆ. Թուղթ Ս. Գրիգորի առ Ս. Դեռնոյ:
- » Ժ. Բ. ՊԱՏՃԷՆ. Թուղթ Ս. Դեռնոյից առ Ս. Գրիգորիոս:
- » Ժ. Գալ Թղթաբերացն առ Ս. Գրիգորիոս:
- » Ի. Գ. ՊԱՏՃԷՆ. Թուղթ Ս. Տրդատայ առ Եղիազարոս:
- » Ի. Դ. Առաքում Թղթոյն Ս. Գրիգորի:
- » Ի. Ե. Աղօթել վասն ամփոփման նշխարացն:
- » Ի. Զ. Յայտնել հրեշտակի զտեղի նշխարացն:
- » Լ. Լուսն Ասորոց զիրան պատերազմացն:
- » Լ. Դ. ՊԱՏՃԷՆ. Թուղթ Բեկտորի առ Ս. Գրիգորիոս: -
- » Լ. Զ. Հրամայել Ս. Գրիգորի գրել զպատասխանին:
- » Լ. Ը. Զենոք առ Բեկտոր:
- » Լ. Թ. Վրեժխնդիր յինչ Խոսրովո:
- » Լ. Բ. Տանել Բուրդաւայ զՍ. Գրիգոր:
- » Լ. Ե. ՊԱՏՃԷՆ. Պատերազմ որ յԱրձանայ:
- » Կ. Յայտնել նշխարացն:
- » Կ. Դ. Աղօթել Ս. Գրիգորի:
- » Ե. Դ. ՊԱՏՃԷՆ Տրդատ ընդդէմ Հիւսիսայ արքային:
- » Ե. Զ. Խնդրել զԱնտոն եւ զԻսիդոր:
- » Ե. Ը. Շար. պատերազմին:
- » Ե. Թ. Շար. պատերազմին:
- » Զ. Բ. Վերջ Զենոքայ Թղթոյն:

Յայտնի կը տեսնուի թէ պատճէնները պահած են և ձեռնամուխ գրիչ մը պարսպ փնայած մասերը հրաշք-ներու առասպելներով, Հռոմի և Սեղեւսարտի յիշատակութեամբ և Խոսրովո ու Անակայ պատմութիւնով ուղեր է իր վարդապետած կրօնական տեսութիւններուն համաձայնեցնել զանոնք և անոր համար չէ քաշուեր նոյն

խիկ բնագիր պատճէնները տեղ տեղ յապաւել և տեղ տեղ այլայլել:

Արդ, ո՞վ էր այս կարկաստանքը ի գլուխ հանողը, ինչ չա՛ն ունէր Հայ եկեղեցւոյ ինքնագլխութիւնը ջնջելու և Հռովմայ հայրապետներուն գերագահութիւնը հաստատել տալու մէջ: Որո՞ւ ի նպատակաւ տարուեցաւ այս խելագլխութեամբ, որն էր օգտուող կղերականութիւնը:

ՆԱԽ. Այս կարկաստանքը ի գլուխ հանողը տարապարտուց դատաւիտեալ Յովն. Եպ. Մամիկոնեանը չէր կրնար ըլլալ. այս բանը իր նիւթական շահերուն հակառակ էր, իր զիրքին գրական յատկութիւններն ալ գլխովին կը տարբերին Զենոք Գլակի մատենագրական հանդամանքէն. նա մանաւանդ իր կրօնական խիղճն իրեն երբէք թոյլատու չէր Հայ Եկեղեցին Հատին եկեղեցւոյն ստորադասող կարկաստանք մը ընելու. ինք կ'ապրէր Ներսէս Դ. Շինող կաթողիկոսին օրով որ Դանայ(*) եւ Զ ժողովները զուգարեց և այդ ժողովին կանոններուն մէջ երբէք չենք տեսնիր Հռոմի Հայրապետին գլխաւորութիւնը:

ԵՐԿՐՈՐԴ. Այս կարկաստանքը ի գլուխ հանողը ցայսօր Ասորոց Պատմութեան հիդինակ ճանչցուող Զենոք Գլակ ինք չէր կրնար ըլլալ: Իր իսկ խօսքով ինք աղաչած էր «զՍուրբն Գրիգոր սկիզբն առնել պատմութեան իւրոյ ի մահուն Խոսրովո եւ ոչ հաւանեցաւ Ս. Գրիգոր ալ քաւական համարեաց գրելն ՉԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՆ եւ ԶԵՐԿՐՈՐԴԵ. Տես կը 18. Զենոք 1832 Վենետիկ» և «Երբ զքաղաւորաց ժամանակն ոչ գրեաց՝ փասն զի Ս. Գրիգոր ոչ հրամայեաց գրել: Տես կը 19. Զենոք, 1832, Վենետիկ». «Զի քաղաւորաց ժամանակագիրք գոն. Տես կը 39 Զենոք 1832 Վենետիկ»:

(*) Ե. ժողով Դանայ. Կը մերժուի Բաղկեդոնի ժողովը. Կորոնի եկեղեցական ժառանգաւորաց խնդիր. Շարականաց ընտրութիւն: Զ. ժողով. Կը մերժուի Բաղկեդոնականութիւն: Տես կը 302—304 Պատ. Հայ. Առք. Ս. Եկեղեցւոյ. Մ. Եպ. Մուրաշեանց. Երուսաղիմ 1872:

Ուրեմն, ինչպէս յարգելի Դր. Խալաթեան զգացեր
այ է, ի դէպ թէ անդէպ Հոսմի յիշատակութիւնը և
Սեղմատրոս Պապի զրոյցը յետագայ դարերու պէտք է
վերագրել և «Այս յօդուածներ համառոտութիւն են Ազա-
քանդեղի ընդարձակ պատմածին եւ այնպիսի ոճով որպէս
զի փոխառութիւնը ուղղակի չի նկատուի: Նոյն նպատակով
ընդհատած են այս յօդուածներ եւ ընդարձակ միջանկեալ
ներմուծուած Տես էջ 54 Տող 7—13»: Եւ այսպէս ըստ
յայտարարութեան Յարգելի Դր. Խալաթեանի՝ Խոսքովու,
Անակայ, Տրդատայ Բուրդարայ և Կոստանդիանոսի պատ-
մութիւնները նախապէս գոյութիւն չունէին Զենորի
սկզբնագիրին մէջ և լսկ (interpolation) յնագրամիջու-
մներ են:

Արդ, քանի որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ արգիլած էր
Զենոր Գլակի դրել Խոսքովու և պարսկացից պատմու-
թիւնը և քանի որ Յարգելի Դր. Խալաթեան կը կարծէ
թէ անոնք Ազաթանդեղոսէ առնուած յետամուտ հա-
ռածներ են՝ քակելով զանոնք պէտք էր հանել ամբողջին
մէջէն: Անոնց ելլելով միատեղ իրենց հետ ցանցի մը պէս
պիտի քաշէին դուրս հանէին ի դէպ թէ անդէպ Հոսմայ
յիշատակութիւնները և Սեղմատրոս Հայրապետի գլխա-
ւորութեան փափուկ հարցը զոր կը թողունք կրօնական
խնդիրներով չահագորդուողներուն ուսումնասիրութեան:

Կը մնան նախկին վաւերացման հետեւեալներ
Ա. ՊԱՏՃԷՆ Թղթոյն Ս. Գրիգորի առ Ս. Դեռնդէս.
Բ. ՊԱՏՃԷՆ » Ս. Դեռնդէս առ Ս. Գրիգորիտ
Գ. ՊԱՏՃԷՆ » Ս. Տրդատայ առ Սեղազարտ
Դ. ՊԱՏՃԷՆ » Բեկտորի առ Ս. Գրիգորիտ
Ե. ՊԱՏՃԷՆ » Ա. Պատերազմ
Զ. ՊԱՏՃԷՆ » Բ. Պատերազմ

Այս պատճէններէն ո՞րը սակայն կը վերաբերի նոյն
խկ Զենոր Գլակայ, որոնց համար ինքզինք պատաս-

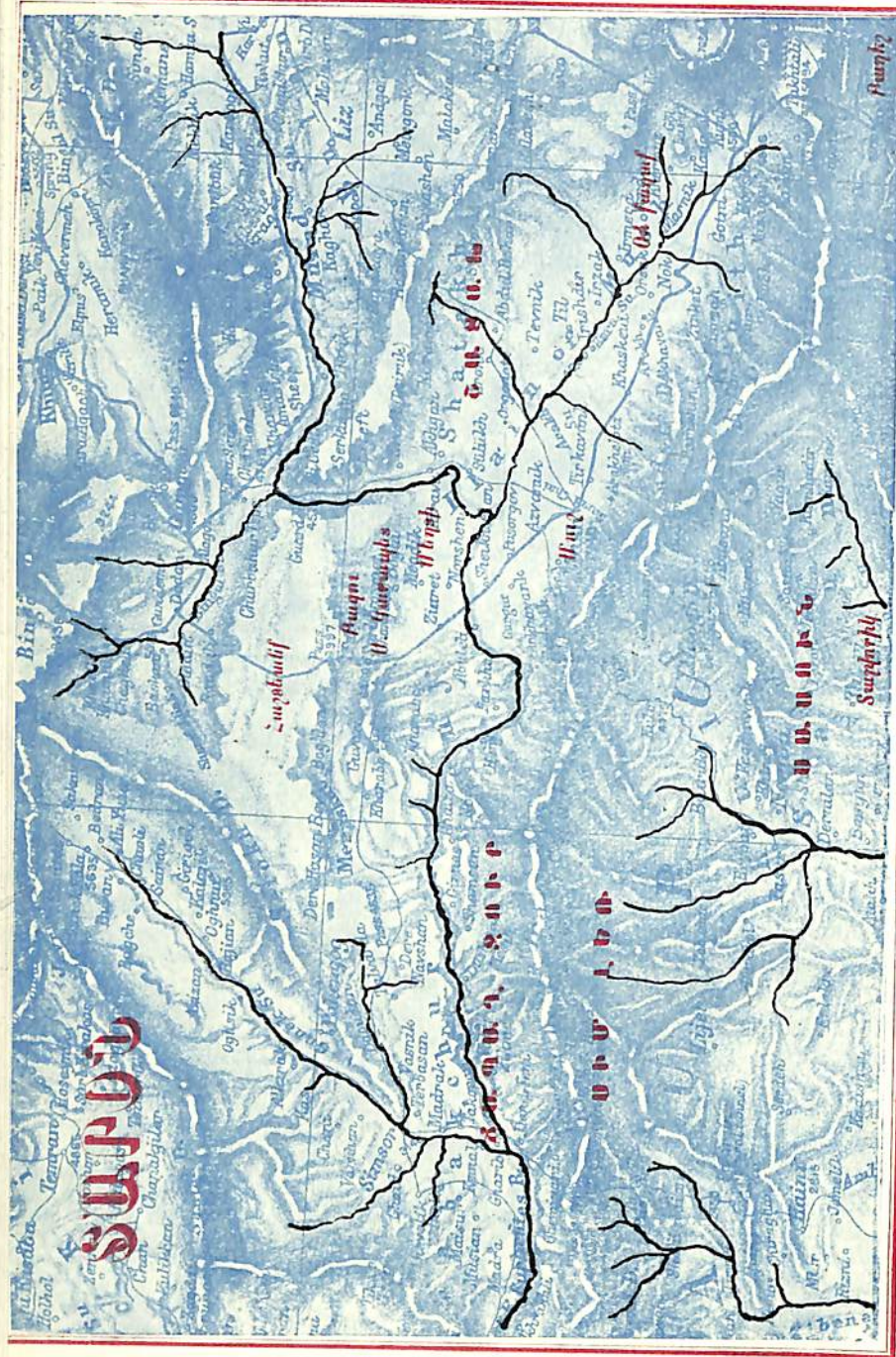
խանատու կը ճանչնայ: Անոնցմէ առջի չորսը գրուած
են Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէ, Ս. Դեռնդէսէ, ի Սրբոյն
Տրդատայ և ի Բեկտորի: Միայն Ե. և Զ. Պատճէնները
և զանոնք ներկաւոր նամակը կը վերաբերին նոյն խկ
Զենոր Գլակի ըստ իր աստութեան. Ուստի միայն անոնք
Զենոր Գլակայ գրիչէն ելած են և անոնց մասին միայն
պէտք է հաշիւ պահանջել իրմէ:

Ինչպէս տեսանք, ի Բիւզանդիոն գեղերոյ չորս
ցուազար և ձերունի Ասորի եպիսկոպոսներ Ս. Գրիգոր
Լուսաւորիչի գանդատագիր մը գրեցին Սեղազարտ մա-
սին և զինքը ամբաստանեցին, այսպէս «Պատճառ ար-
գելման մերոյ Սեղազարտ եղև որ ի Միջագետս շրջեր.
Տես էջ 17 տող 2. Զենոր 1832. Վենեսիկ.» Իրաւունք ալ
ունէին միթէ ամբաստանեալը այն Սեղազարտ չէր որ զի-
րենք յուսովիւ թողեր և Հայաստան գալով տիրացեր
էր Սեղազարտ կամ Առաքելոյ հարուստ վանքին:

Դժբաղդարար այս ի նուազ կենաց եպիսկոպոսները
աւելի հզօր նախանձորդներ ունէին քան Զենորայ փա-
խըտական (տես էջ 11 տող 23 Զենոր 1832. Վենե-
սիկ) եղբայրը (էջ 13 տող 22. Զենոր 1832. Վենեսիկ):
Արդարեւ երբ մանր դիտուի յոսմի կրկնայ թէ Յոյն կղերն
էր որ յաջողեցաւ ասան մը արգիլել առաքումն Զենո-
րայ հրաւերի թղթոյն և ընդ նմին քուրմերու պատե-
րազմի պատմութեան, մինչև որ Յոյն կղերին դիւրադ-
րած արժանապատուութեան գոհացում արուեցաւ Ազա-
թանդեղոսի պատմութեան պատրաստութեամբ: Ապա
ուրեմն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հրաման ելաւ «աննա-
խանձ գիւրեանց պատասխանիսն յիշել. Տես էջ 19 տող 12
Զենոր 1832 Վենեսիկ:»

Ահա այն ասան Զենոր գրեց մեր քննադատութեան
առարկայ այն յատկանշական նամակը՝ իր ցեղակիցնե-
րը հրաւիրելու, անոնց ապահովութիւն տալով թէ իրենց

առկայծեալ կեանքին համար վախճալիք բան մը չունէին ,
թէ այն Տարօնոյ Վանքը ուր մտադրած էին յօրանալ՝ կը
գտնուէր յարմար զիրքի մէջ և լաւ ալ պաշտպանուած
էր : «Բայց եթէ դուք գալ կամիք՝ բարի է երկիրս եւ
վայրս անուշ օդ եւ բազմացուր , դաշտանք եւ շուրջ
զերանքս բազում ամրոցք : Իշխանս կրօնաւորստեքք եւ
վերակացոքք եկեղեցւոյ , Տեա էջ 49. Զեկոք 1832. Վե-
նէսիկ :» Որով կը ծրագրէ տեղագրութիւնն Տարօնոյ և
իր պատմական վայրերուն :

Տ Ա Ր Օ Ն

Ե Ի

ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Վ Ա Յ Ր Ե Ր Ը

Շատ զժուար է այս օրումն աշխարհը տեղադրել, ուր կը մնայ ուրեմն պատմական վայրերու նկարագրութիւնը: Գիւտնադիտութիւնը պետութեանց սահմանէն անդին քաղաքացիութիւններ կը կատարէ և քաղաքականութիւնը կը պարտաւել ի գլուխ հանուած երկրակալութիւններ, այնպէս որ զօրաւորին հետապնդած շահերուն համեմատ կ'որոշուին այսօր սեպհակաշութեանց վիճակը: Պէտք է լուսագոյն բան մը սպասել նորիկին մարդոց վարուելու կերպէն իրենց անհատական կամ հասարական կեանքի արտայայտութեան մէջ. ներկայ ընչաքաղց մարդկութիւնը անցեալին տխուր կրկնութիւնն է:

Նոր ազգեր իրենց ժամանակակից փորձառութիւնը ունին, ինչ ազգեր բազմադարեան չըջանի մը էջերը վերկայութեան կրնան կոչել: Թողունք որ այս մասին մեղի աւելի մօտիկ ելող մեր քերթողահայրը խօսի որ, ինչ ալ ըսեն, դարձեալ չառ բան գիտէ նախնեաց կեանքի իրավարձութեանց մասին: Այն ատեն պիտի հաստատուի թէ յիշատակարան և զաշնագիր կ'եղծուին եղեր, մուրհակներ և արձանագրութիւնք կը խեղաթիւրուին եղեր, զրացնութեան սահմաններ մարդոց բիրտ ուժին համեմատ ետ առաջ կը քշուին եղեր և նոյնչափ զժուար է անցեալ դարերու պատմական վայրերը քաղաքականօրէն

սահմանել՝ որչափ դժուար է ժամանակակից մարդոց յաւակնութեան չափ և կոպար որոշել։

«Յէս ամենայն գործոց ուղղութեան՝ Արսաշէս հրամայե զսահմանս գիւղից եւ ագարակաց որոշել քանզի քաղմացոյց զայսաւս Հայոց։ Եւ նշանս սահմանաց հաստատե այսպէս, հրամանս տալով քարինս կոփել յորեկոյսիս եւ պնակաձէս փոսել զմէջ ծածկելով յերկրի եւ յորեկոյսիս ի վերոյ յարուցանել ամրաւորսիս սակաւ ինչ քարձրագոյն յերկրէ։ Ընդ որ նախանձեալ Արսաշի, որոյն Սասանայ, զնոյն նման հրամայե տնել եւ ի Պարսից աշխարհին եւ յիւր անուն անուանել զիմի եւս յիշեացի անուն Արսաշէսի։ Տես էջ 287 - 288. Մ. Խորենացի 1831 Վեկեքիկ.»

«Նաեւ զսահմանս հաստատաւ յԱրսաշիս. զքարինս կացուցեալս յերկրի նորոգեաց եւ յիւր անուն փոխելով՝ արսաշիրական անուանեաց եւ կաշաւ զաշխարհս մեւ որպէս զփին յաշխարհաց իւրոց հանդերձ Պարսիկ գործակալոք, ամս քան եւ վեց. եւ յէս նորա որդի նորին, որ անուանուեցաւ Շապուհ, որ շի՛ արքայի մանուկ, ցրագաւորեցն Տրդատայ, ամ մի. Տես էջ 334—335. Մ. Խորենացի 1881 Վեկեքիկ։

Այսպէս հողային խնդրոց մէջ պէտք է գեղջել շահադիտական նկատումներուն քաժիւնը եւ մարդիկն ամանցուած վկայութիւնը պէտք է ընդունիլ վերապահութեամբ։ Արդարեւ հողին ստացումը մարդուն համար մահու և կենաց խնդիր է։ մարդ իր նիւթական կեանքը անոր կը պարտի, իր ֆիզիքական աճեցումը արտաքին փոխառութեամբ ձեռք կը բերէ։ Մարդուն կեանքը յարստեւ ճշմարտութեան է դիմ մը հողի համար ուտել և ուտուելու, սպաննելու և սպաննուելու։

Այլ բնութիւնը ոչ կ'աւելնայ և ոչ կը նուաղի ու յաւիտեան նոյնն է և եթէ ինքն իր մէջ անընդհատ կը ձեւափոխուի՝ սակայն նոյն իսկ այդ զանազանութիւնը

այնքան յամբընթաց է որ դարեր ետքը տակաւին անդգաւի կը մնայ։ Երկրագունդի անւակաճութեան օրերը մարդուն կեանքի խուսափուել վայրկեաններէն անհամեմատ երկայն են և մինչդեռ մարդուն հետքը արագ արագ կը կորսուի՝ երկրին բնական սահմանները զգալի փոփոխութիւն մը չեն կրեր և անոնց ընդհանուր երեւոյթը համեմատաբար նոյնը կը մնայ։

Բնական աղէտք, ջրհեղեղ, փոթորիկ, երկրաշարժ, հողերու փխրում, փլուզում, անդաճալի կերպով կը քայքայեն անշուշտ երկրի մակերեսը սակայն դանդաղ և անդգալի է իրենց պատճառած տւերը։ Աւերման գործին արագութեան մէջ մարդ կը դերադանդե բնութիւնը. անտառները հրդեհի կուտայ, մշակելի արտերը խոտան դաշտերու կը վերածէ, չէն քաղաքները հիմն ի յատակ կը կործանէ, անտառիկ ամրոցները փլատակներու կոյտի կը վերածէ և ժամանակ մը ետքը փառապանծ յիշատակաւորներ՝ իրականութենէ աւելի, մարդոց երեւակայութեան մէջ գոյութիւն կ'ունենան։

Այս իրողութեան վերահասու ըլլալու համար կը բաւէ աչքէ անցնել Լինչի պատրաստած Հայաստանի քարտէսին այն մասը որ նմանահանելով կը ցուցադրենք հանդիպակաց էջին վրայ։ Անիկոյ կը վերաբերի Տուրուքերանի որ իր մէջ կ'ամփոփէ Տարօն ու չրջակայից պատմական վայրերը։ Կարծես ան ասկից հաղարկեց հարկւր տարի առաջ լուսանկարուած է այնքան լաւ կը զուգադիպի Զենոքի նկարագրած վայրերուն։ Նոյն ջրաշատ վայրերը, նոյն դաշտաձեւ երկիրը, նոյն երկրի հողամասերու բնական չրջադիւրը և միթէ Տուրուքի նոյն բերանը չէ՞ նաեւ այսօր որ կը բացուի եփրատի մէջ թափելու այս երանաւէտ հովիտներու ջուրի քամուքը։

Բայց ո՞ւր են հիմա պերկրին Տարօնոյ մեհեանն մեծագանձ, իսկ ուր կը արծաթով եւ քաղուճ նուրբ մե-

ծաւեծ քաղաւորաց ձօնեալ անդ, ուրեւորդ պաշտօն հրո-
յակեալ, անուանեալն Վիշապաքաղն Վահագնի. ՅԱՇՏԻՑ
ՏԵՂԻՔ ԹԱԿԱՒՈՐՍԾՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՅ, ի սնաւս շե-
րինն Քարիայ ի վերայ գետնն եփրասայ, որ նանդեայ հա-
յի ի մեծ շեառնն Տաւրոսի, որ եւ անուանեալ ըստ յա-
նախապաշտման տեղեացն յԱշխշաս, զի յայնժամ եւս դեռ
շէն կային երեք քաղինք ի նմա:

Առաջին մեհեանն Վահակահեան: Երկրորդ Ոսկեւոր
Ոսկեծին դից, եւ Բագինն իսկ յայս անուանեալ Ոսկեհաս
Ոսկիւմոր դիցն: Եւ երրորդ մեհեանն անուանեալ Աս-
դիան դից, սենեակ Վահագնի կարդացեալ ըստ յունա-
կանին, որ է ինքն Ափրոդիտէս. Տես էր 602—603 Ազա-
րանգեղոս 1835 Վեհեթիկ:»

Զենորէն պէտք էինք մանրակրկիտ տեղեկութիւն
ստանալ այս մասին, սակայն ինք չուզեր Ազաթմանգե-
ղոսի բառերը և ոճերը գործածել, և թէպէտ Ս. Գրի-
գոր Լուսաւորչէ հրատման կոնդաքի ի Բիւզանդիոն գե-
ղերով իր ազգակիցներուն «աննախանձ գպաստախանիսն
յիշել» բայց չը մտնար թէ «ունակ արգելուց հրամայեցին»
չը գրել գպաստախանին. Տես էր 19 Զենոր 1832. Վեհե-
թիկ:» Զը մտնար թէ առաջին պատերազմէն վերջ երբ
ի գլուխ արձանին յիշատական մը կանգնուեցաւ. Ասո-
րիններուն մրցակից Յայն կղերը պնդեց որ արձանագրու-
թիւնը ըլլայ կրկին «Ասորի եւ Հեղեմացի գրով եւ Յոյն
Իանայեացի նշանաւ. Տես էր 31 Զենոր. 1832 Վեհեթիկ:
Եւ թէ նախանձորդներ ունի:

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը տարածելու հրա-
ւիրող Յոյն և Ասորի կղերին այս մրցակցութիւնը և հա-
կառակամարու ընթացքը պատճառ եղաւ որ Զենոր իր
պատմածները իրեն յատուկ եղանակով մը աւանդէ: Այս
փոքուն վէճերու և խուլ հակառակութեան անցեալին հե-
ռանկարր վաւերականութիւն կուտայ Զենորի գրուած-

քին, բայց նաև անոր գրածը տարբեր կընէ Ազաթման-
գեղոսի գրածէն: Պէտք է ափսոսել իր Տարօնայ հե-
թանոսական կեղրոնի մասին առկն պատմածները և չա-
նայ անցեալին քօղը վեր առնելու:

ԶՈՒՐՍԵ

Դեմետր և Դիսանէ իշխանք էին Հնդկաց և եղբարք ցեղովը-
դաւ իմն խորհեալ նոցա Դինարսեայ արքային իւրեանց՝ առաքէ-
զօր զհետ նոցա, կամ սպանանել, կամ յերկրէն հալածական առ-
նել. Տես էջ 35 տող 34:

Իսկ նոքա անկան առ Վաղարշակ և նա ետ նոցա զերկիրն
Տարօնայ իշխանութեամբ և շինեցին քաղաք զոր կոչեցին Վիճկի:
Որք եկեալ յԱշտիշատ և կանգնեցին զկուռան զայնտիկ զոր է
Հնդիկան պաշտէին: Եւ յետ հնգետասան ամի սպան թաղաւորն
զերկիւսին եղբարն և ետ զիշխանութիւն երկց որդւոց նոցա
կուտայ և Մեղեայ և Հռոմայ:

Յետ Ժամանակաց կուտաւ, Մեղաէս և Հռոման ելեալք ի
լեռն Բարքեայ, գտին զայն տեղին բարեհամ և կանգնե-
ցին երկուս կուռս զմին յանուն Դիսանեայ և զմին յանուն Դեմե-
տրեայ:

Դիսանէս էր գիւաւոր և վասն այնորիկ նորա պաշտօնեայք
գէտք էին թողեալ զոր հրամայեաց իշխանն կտրել Սյւ խաբէու-
թեամբ զայս հնարեցան, ծամ միայն թողուլ ի գլուխ մանկանցն:
էջ 36 տող 2:

..

ԳԻՍԱՆԷ ԵՒ ԴԵՄԵՏՐ ԿՈՒՌԵՐԸ

Ոմանք իշխանացն զգացուցին Ս. Դրեգորի եթէ ի գաւառն
Տարօնայ երկու քաղինք մնացեալք են՝ որ դեռ ձօնեն դիւաց:
Իսկ նորա դէմ եղեալ գույր զի և զայն քանդեացէ և եկեալ
յերկիրն Պալուսեայ յաւանն մեծ Դիսանէ ի քաղաքագիւղն

կուռուս՝ իշխանն Հաշտենից տեղեկացոյց եթէ առ վաղիւն կործանելոց են զԴիւսանէ և զԴեմետր և քուրմք գիշերազնաց եղեալ լցին զգոմնսն ի տունս գետնափորս և ինքեանք ազգ- արարին յԱշտիշատ ի քաւրմն եթէ ժողովեցէք արս պատերազմողս և վազիւն հասէք առ մեզ և ինքեանք առեալ զօրս՝ որք ի ԿՈՒՄՈՒՆՆԵՆ ԷՆ, արս իբրեւ չորեքհարիւր ելին ի վերայ լերինն և մնացին մինչեւ այլ զօրքն ուստեք եկեացեն նոցա յօգնակա նութիւնս ԼՅ 25 տող 4:

Իսկ Ս. Գրիգոր առեալ զիշխանն Արծրունեաց և զիշխանն Անճեւացեաց և զիշխանն Անգեղ տան և զօրս իբրեւ երեք հարիւր ել ընդ բլուրն և իբրեւ մերձ եղեն ընդ եւս զառիվերին, յառաջ մատուցեալ Արճանն և Դեմետր և հնչեցուցին զփողսն պատերազմին և յանդգնաբար յարձակեցան ի վերայ: Զոր լուեալ իշխանքն ընդոստեան. զի յորժամ լուան երկվարքն զձայն փողոցն, սկսան վնջել և պատերազմ յուզել. էջ 26 տող 27:

Իշխանն Անգեղ տան տայ զՍ. Գրիգոր ի ձեռն իշխանին Մուկաց և տէ. փութացս յամուրն ՈՂԿԱՆ:

Իշխանն Մուկաց առեալ զԳրիգորիս, գառնայ ընդ զառիվայր բլերն կամեալ իշանել ի ԿՈՒՄՈՒՄ. Իսկ արք գեղջն հետամուտ եղեն մեզ և մեք հեծեալք յիւրաքանչիւր երկվարս, փախտաւ կան գնացաք յամուրն ՈՂԿԱՆ: Իսկ արք գեղջն եկեալ անցին յայնկոյս ի քաղաքն ԿՈՒՄՈՒՄ և ազգ արարին նոցա զմեջ. զօր լուեալ յայնկոյս անցին Մեղտեայ և զամբոցն սկսան պաշարել:

Իսկ մեք յղեցաք գիշերազնաց զմն առ իշխանն Անգեղ տան և թղթով ծանուցաք զիրան և նա առաքեաց արս ընտիրս սուսերաւորաց որք ի վաղիւն եկեալ անցին յայնկոյս գետոյն և յետ երկց առաքց պաշարեալ զքաղաքն աւերեցին և զպարիսպն հիմնայտալ արարին և զմարդիկ քաղաքին բերեալ ի Մեղտի անցուցին: ԼՅ 27 տող 9:

Եւ իշխանքն իբրեւ լուան՝ ելին ի վերայ բլերն և տեսին զԱրճանն զի արս չորեքհարիւր լոկ ունէր ընդ իւրս և ի մէջ անցեալ իշխանն Անգեղ տանն և Արճան իշխանն իջուցանէր զսուրն և Արճանն յերկիր թաւալէր և կուտեցին արձան ի վերայ նորս և Արճան կոչի անուն լերինն: ԼՅ 27:

Եւ մինչ այսպէս գործեցաւ, եկին հասին զօրքն քրմաց ի ՎիճԱՊ քաղաքէ և արք Պարտկայ և արք Մեղտոյ և այլք յԱՍՏՂՈՆԻՅ: Իբրեւ հասին ի գլուխ լերինն՝ ձայն գուժեաց յերկոսեան գունդան և միաւորեալք դասք քրմացն յարձակեցան ի վերայ

զօրացն Հայոց և իջուցին զնոսս ի զառիվայր լերինն ընդ գեղջն կողմանէ:

Եւ կային մնային իշխանքն մեր զօրուն իւրեանց, զի դեռ ամենեքեան չէին ժողովեալ. քանզի չորեքհարար այր դեռ ի Մեղտի զգերիւն ունէին, իսկ երեք հազարքն անցին ընդ Բասեան և ընդ Հարք և այլքն ի դաշտի անդ. ապաւտակէին: Տես էջ 28. տող 4:

Եւ ի նոյն ցեղէն Դեմետրեայ՝ իշխանն Հաշտենից, որ էր ընդ զօրսն Հայոց, կարեալ եօթն հարիւր արամբ ի քրմաց կողմն եւանէր: Եւ իշխանն Սիւնեաց հանեալ զնա հանդէպ իննԱԿՆԵԱՆ ՎԱՅՐՈՒՅՆ գանակաւ կարեաց զգլուխ նորս և զմարմինն գահաւ դէժ արար և Արծուիք կոչեն ցայս օր տեղւոյն. Տես էջ 29 տող 6:

Իսկ իշխանն Արծրունեաց տարաւ փախտական զքրմայեան ՍԵՏԻՆԱՍՈՅ որոյ անուն էր Մետակէս, մինչեւ ի գլուխ լերինն և զգի նորս գարահաւ արար զօր և Մետակոզ կոչին գանուն տեղւոյն. Տես էջ 30:

Եւ իշխանն Անգեղ տան կարեաց զգլուխ Դեմետրեայ և ձրգեաց ի մոխաղն իւր և հնչեցոյց իշխանն Սիւնեաց զփողս պատերազմին ի խաղաղութիւն և լուցին երկոքին կողմանքն ի կոտորելոյ զմիմեանս և քուրմք աղաչեցին զիշխանն զի թաղեցեն զմեռեալս իւրեանց և կանգնեցին ի վերայ գերեզմանաց արձանս և գրեցին ասորի և հելլենացի գրով և յոյն և իսմայելացի նշանաւ. Տես էջ 30 տող 17:

Եւ ինքեանք իջին երեկոթս առնել ՅԻՆՆԱԿՆԵԱՆ ՏԵՂՈՋԻՆ և փութապէս կոչնական արարեալ Ս. Գրիգորի ինքեանք մնացին անդէն Ումանք ի դիտանոցն մնացին, և այլ զօրքն ի մարգճակին իջեւանս կալեալ առ քաղցր ԱՂԻՆՐՆ ԱՆՏԱՌԻՆ: Տես էջ 31:

Իբրեւ եկաք իջաք ՅԻՆՆԱԿՆԵԱՆ ՏԵՂԻՄՆ, տեսաք զԴիւմեօր որ հնգհասան կանգուն էր, ընդ չորս բաժանեալ և Ս. Գրիգոր հրամայեաց կործանել զԴիւմեօս քանզի պղնձի էր՝ երկոստան կանգուն երկայնութեամբ. Տես էջ 32:

Իբրեւ կործանեցին զօրքն զկուռսն սկսաւ Ս. Գրիգոր հիմն արկանել եկեղեցւոյն: Եւ քանզի ոչ գայր նոցա նիւթ պատրաստ, առեալ քարինս անկողմս անտաշս և գտեալ կիր ի բնակութիւն կռոցն. ՍԿԻՉԻՆ ԱՐԱՐ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ Ի ՏԵՂԻՄՆ՝ ՈՒՐ ԿՈՒՐԴԻ ԴԵՄԵՏՐԵԱՅ ԷՐ ԼԵՈՒՐ ԸՍՏ ՆՈՐԻՆ ԶԱՓՈՅ: ԵՒ ԱՆԴ ԴԵԻՐ Ի ՏԱՊԱՆ ԲՐՏԵԱՅ ԶԱՋ ԹԵԿԻ ՄԻՆԶԵԻ ՅԱՐՄՈՒԿԵ ԵՒ ԶԶԱՍ ԶԵՈՐ ԹԻԿԱՄԻՐՆ ԼԱՆԵՐԻՉ ԵՒ ԶՈՍԿ ԲԱՐԶՈՒՅ ԱՋԱԿՈՂԾԱՆ ԵՒ ԱՅԻ ՄԱՆՐ ՈՍԿԵՐՍ Ի ՄԱՐՄԵՆՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ. Տես էջ 23:

Իսկ ի վաղիւն ամենայն ամենայն Սիւնեաց. իշխանին քաւում մի աղաչէին զճանկեալ տեղիս գանձուցն ցուցանել և զգրուես գեաւ. նապոր տանն և ոչ սասաց և մեռաւ ի նոյն կախողանին: Եւ ոչ եղեւ հնար գտանել թէսկեալ կարծէին ընդ ՀԻՄԱՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԼԻՆԵԼ, ՈՒՐ ԴԵՄԵՏՐԻԱՅ ՏԱՃԱՐՆ ԷՐ. ԲԱՆՁԻ ՀԻՄՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵԴԱԼ Ի ՆՈՅՆ ՏԵՂԻՍ ՆՈՅՆ, ՉԱՓՈՎ ԼԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԵՐԿԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆ. բայց միայն զի նոքա յարեւմուտս երկրապագէին. Տես էջ 34:

Նոյնպէս զննէին զտաճարն Դիտանէին ի վեր բերել որ էր ԱՌԹՈՐԴ ԱՂԲԵՐՆ, ՅԱՐԵԻԼԻՅ ԿՈՒՍԷ, որպէս երկուս քայլս մարդայ հեռի գտնու և ոչ գտին. Տես էջ 35:

Իբրեւ հիմնարկեաց Ս. Դրիգոր զեկեղեցին և եդ անդ զնըշխարան և կանգնեաց անդ փայտեայ նշան տէրունական խաչին ի ԴՈՒՄՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ, և ի տեղի կուցն Դիտանեայ. Տես էջ 36:

Իսկ իմ աղաչեալ զՍ. Դրիգոր գնալ ի վանսն իմ. զոր ինքն հիմնարկեաց յանուն Ս. Կարապետին զի լոկ կայր միայն հիմնարկեալ. զոր թաղաւորն իսկ յանձին կալեալ դալ ի տեսութիւն տեղեացն՝ ելեալ ի յԱշտից տեղեացն թաղաւորն ընդ լեռնակողմն զնայր: Տես էջ 40:

Եւ եկն բնակեցաւ ի ԴՈՒՄՆ ԱՐՁԱՆԻՆ վանսն ընդարձակութեան վայրուցն և եկաք ի տեղին ԻՆՆԱԿԵՆԱՆ թաղաւորաւն հանդերձ: Եւ Անտոն և Կրօնիգէս դային յանտառէն յարեւմտից կուսէ ի քաղցրահամ աղբերէն: Եւ եկեալ ի բլուրն արեւելեան ի տեղիս արարացն Դիմեորեայ զոր կոչեմք ԱՐԵՒՈՒ ԲՈՒՐ զի անդ էին դարափոս խուցք նոցա ի կողմանէ արեւելից էջ 41:

Եւ կացեալ անդ աւուրս հնգետասան, թաղաւորն Տրդատ ի նոյն տեղին կանգնէր զտէրունեան նշան մեծանդամ քորակոփ ի տեղի տաճարին՝ ուր Դիտանէսն էր, ԱՌԱՋԻ ԱՂԲԵՐՆ՝ ՈՒՐ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ հիւանդացն կատարէր: Տես էջ 42:

Ձի մինչ Տրդատ ՁԻՆՆԱԿԵՆԱՆ խաչն կանգնեաց, իշխանն Անգեղ տան կանգնեաց զխաչն Հոռենից և իշխանն Սիւնեաց կանգնեաց զխաչն Կուսուացն Տես էջ 43:

*
*
*

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՊԻՆՆԵՐ

— — —

Անցեալ դարերու մեր տեսութենէն սքողած պատմական վայրերուն տեղը ճշդել չատ դժուար պիտի ըլլար եթէ ի հաշիւ չառնէինք մարդուն և բնութեան գործելու հղանակին տարբերութիւնը: Բնութիւնը աւերակներու թանձր մոխիրին տակ հաւատարմութեամբ կը պահպանէ իր փրատակները մինչեւ որ պեղումներ անոնց տեղը երեւան հանեն. մարդը իր նմաններուն հետքը կորսնցնելու այն աստիճան կը ճգնի որ վերջ ի վերջոյ զանոնք ինք ալ կը մոռնայ:

Նոր կրօնքն այսպէս հին պաշտամանց սրբավայրեր ինքզինքին կը յատկացնէ. այս է յաջորդութեան բերմունքը. բայց նոյնացումը այն աստիճան ճարտարութեամբ կը կատարուի որ նախկինը անհետ կը կորսուի և փոփոխութիւնը չը նշմարուիր: ՎԱՀԻՎԱՀԻ մեհեանները կը սրբուին և կը դառնան ԵՀՈՎԱՅԻ տաճարներ, այն բազմաները որոնց վրայ կուց զոհ կը մատուցանէին՝ նուիրագործուելով խորաններու կը վերածուին և այնուհետեւ անոնց վրայ կենդանի Աստուծոյ պատարագ կը մատուցուի:

Եւ յետոյ ժամանակին վարադոյրը մեր անուշադիր աչքերէն կը ծածկէ իրողութիւնները, բայց ասպարէզ թուուելով ենթադրութիւններ ընելու անոնց որ փորձառութեան հասունցուցած ուսումնասիրութիւնը հրատարակելու չեն սպասեր: Բայց կրկին և կրկին բնագիրները աչքէ անցնողները այն ժամանակի դէպքերը իրենց բուն գոյնով նկարուած կը տեսնեն: Արդարեւ եթէ յարուած ուշադրութեամբ կարդանք մեր ձեռք գտնուած պատմութեանց հասկոտորները, ապա ուրեմն կը համոզուինք

Այս հաստատանքներէն բացառյալ կը տեսնուի թէ Գարքեայ լեռան գլուխը Արեւու բլուրին վրայ Դեմետրի տաճան և հինգ կանգուն բարձրութեամբ արձանը կործանելէն վերջը տաճարին ճիշդ ու ճիշդ տարածութեամբ եկեղեցի մը շինուեցաւ որուն խաչը կանգնեց Տրդատ զոր օրհնեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և Դեմետր կուռքին տեղ դրին Ս. Կարապետի մասունքէն մեծ մաս մը: Հիմա տեսնենք թէ նոյն տեղը դեռ ի՞նչ շինուեցաւ:

Զինուած մասունք մի շինեցէս բնակութիւն կրօնաւորացի, այլ կացուցէս ի նմա քահանայս եւ քահանայիկայս: Տես էջ 11. Որոշեցի նմա դասակարգել եւ շինեցէս նմա աղօթատեղս որպէս զի որք զայցեն ի բժշկութիւն մի շիջի սրտն ուրպէս առ դրան ննջեցուցանեին զուխաւորսն: Տես էջ 11. Իսկ իմ (Զեկոյ) աղայեալ զՍ. Գրիգոր զայ ի վանս իմ զոր ինքն հիմնարկեաց յանուն Ս. Կարապետին, զի ընդ կայր միան հիմնարկեալ. զոր քաւորն իսկ յանձին կաշեալ զայ ի տետրիսն տեղացն ելեալ ի յԱշխից տեղացն քաւորն ընդ լեռնակողմն գնայր: Տես էջ 40. Ս. Գրիգոր ժամանակս ինչ մնաց ի Տարօն դարարեալ աւուրս քան եւ հինգ ի ՎԱՆՍ ԳԼՍԿՍՅ յիմնակեան տեղիս Գիսանեայ կողմն ի կայան նշարացն Սրբոյ Կարապետին Տես էջ 14. Իսկ երկիրն Մամիկոնեայ երբ հաճոյ քուցի ձեզ, որպէս եւ դու իսկ ասեիր՝ երբ զԻմնակեան տեղիս ինձ տուր եւ անդ զո եղբայր իմ ձեռնարեալ եւ ըս կարի աղայանացն զանուն տեղոյն փոխեցաք յիւր անդի անուն: Տես էջ 13 նոյն:»

Ուրեմն Իննասնեան տեղին կար ընդարձակ վանք մը. ուր կը զիմէին բժշկութեամբ եկող ուխտաւորներ. նաեւ հոն կը բնակէին բազմաթիւ կրօնաւորներ ու վանքին տնտեսներ Զեկոյի ԳԼՍԿ: Հիմա տեսնենք թէ հոն նաեւ ուրիշ ի՞նչ շինուեցաւ:

«Եւ տեղեկացեալ յիշխանէն Հայտնից քե առ վաղիւն

կործանելով եւ զմեծ աստուածսն Գիսանեայ եւ Դեմետրեայ, զիշերացնաւ եղեալ ի տեղի աստուածոցն, եւ շիջն զգանձս ի տուն գեանափորս: Տես էջ 25: Եւ ի վաղիւն ամեալ առաջի Սիւնեայ իշխանին քուրմ մի, աղայեին զծածկեալ տեղիս զանձնոցն ցուցանել եւ զորունս գեանափոր ասնն եւ ոչ ասաց այլ մեռաւ ի նոյն կախադանին: Տես էջ 34: Եւ ոչ եղեւ հնար զսանել, քեպէս կարծիքն ընդ հիմնաքին եկեղեցոյն շինել. որ Դեմետրեայ տաճարն էր: Նոյնպէս քանեկն եւ զտաճարե Գիսանեայ ի վեր քերել որ էր առ յորդ աղբերն յարեւելից կուռք որպէս երկուս քարս մարդոյ հեղի գոյով, եւ ոչ զսին: Տես էջ 35. Եւրս քարեաց տաճ ձեզ զԻմնակեան տեղիս շինեցիր բնակութիւն դասուց կրօնաւորաց, զի զԵպիփան աշակերտ Ս. Անտոնի հաւանեցուցի զայ ի նոյն Իմնակեան տեղին ունելով ընդ ինքեան այս ընտիրս քառասուն՝ ձգնաւորս խառնազգեաս, պարկեշտ վարուք, հրաժարեալ յաշխարհէ: Տես էջ 10. Ժողովեցէս ի նոյն տեղիս հարիւր արանց չափ եւ ինքեանք միայն աղօթից եւ ձգնութեանց պարսպեցին Տես էջ 11. եւ Անտոն եւ Կրօնիչէս զային յանտեղն ի քուրմ արեւելեան ի տեղիս արարոյ Դեմետրեայ զոր կոչեմք Արեւու քուրմ զի անդ էին դարափոխ խոյսն նոյն: Տես էջ 41. Ս. Կարապետ, որ յԻմնակեան տեղին էր, փառ զի շարժ խառնազոյն եղեւ. վասն որոյ եւ տունք որք ի ներքոյ նորս ի շարժե անտի փառն: Տես էջ 28 Պատ. Տարօնոյ Յով. Եպ. Մամիկոնեան 1832 Վեկեթիկ:»

Ուրեմն լեռան գլուխ տորպոնի (troglodyte) ճգնաւորներ կային և նոյն իսկ Ս. Կարապետի տակը ԳԵՏՆՈՒՄԻ տուններ կը գտնուէին: Հիմա տեսնենք թէ ի՞նչ պատահեցաւ:

«Ի նոյն ամի Ս. Կարապետ որ յԻմնակեան տեղիս էր փառ զի շարժ խառնազոյն եղեւ վասն որոյ եւ տունք որք ի ներքոյ նորս ի շարժե անտի փառն: Իսկ եկեղեցին,

խաղի հիմն ի վերայ *lingua* եր, շարժեցաւ եւ պատկերաւ, գոր Մուշեղ Տարօնոյ իշխանն հրահայեաց փարսկոյ շինեղ. բայց ոչ ժամանեցին շինեղ որպէս արժան եր զի զօրքն Պարսից նեղեին զնոսա. Տես էջ 28. Պատ. Տարօնոյ: Յով. Եպ. Մանիկոնեան 1832 Վենետիկ:

Ի սոյն ամի Արքուսիմ փայե զեկեղեցին Ս. Կարապետին յիննական. Տես էջ 58. Պատ. Տարօնոյ Յով. Եպ. Մանիկոնեան 1832, Վենետիկ:

Ահա այսպէս այլեւայլ իրողարձութիւններէ վերջ, այսօր Իննականն Ս. Կարապետը քարուքանդ եղած է: Հիմա տեսնենք թէ նոյն վայրը ինչ վիճակի մէջ է:

Հողմանց ներհակաց պատահեալ միմիանց ի ներքոյ երկրի, յանկարծ իսկ քնդմալ շարժեցաւ երկիր ի հիմանէ: Ո՛հ եւ եղով ժամուն այնիկ թէ զինչ գործեցաւ եւ որպիսի քշառութիւնք զնեղ պատեցին: Զի այնքան ահագին եր շարժումն որ զանշարժեղի շերիւնս ի միմեանս հարկանեւ եւ զանագին մեծամեծ վիման պատահեւ եւ զզնացս զեղեցիկ աղբերաց արգիլեալ ի քաղաք ժամս ի ցաւաքութիւն փոխեւ զտեղին. Տես էջ 58. Զենոք Յիշասարսուս 1708 Կ. Պոլիս:

Իսկ ի գրոյս շերիւն մեծաւ առ իրեարս եւ եօրն աղբիւրք կամ ակունք ակունակիս ջուրց որք ի հեռումն էին ինն յորմէ եւ այս մեծաւսանն կոչեւ *uskuq* ԻՆՆԱԿՆԵԱՆ ՎԱՆՔԱՅՆ աշխարհ երկրոք ի յականց ցաւաքեալ կան. Տես էջ 197 Աշխարհագրութիւն մասի Ա. Ասիա Հ. Դ. Իննական 1806 Վենետիկ:

Վարդով ե փարսիս խաշանց ի գրոյս շերիւն Ս. Կարապետին յորում եւ սակաւին աւերակք մեծի գիւղափառաքի. Տես էջ 198 Աշխ. մասն Ա. Ասիա Հ. Դ. Իննական 1806 Վենետիկ:

Երբ Լինչ այս կողմերէն անցաւ՝ արդէն ձմեռը սկըսած էր եւ գետինը ձիւնով ծածկուած. (Տես էջ 174-197

Armenia Travels and Studies by H. F. B. Lynch 1901 London), այնպէս որ մտքէն իսկ չանցաւ Իննականն Ս. Կարապետի հետքը փնտռել. բայց ահա տեսանք թէ ահոր տեղը ուր է եւ զայն կը նշանակենք ապագայ խաղարկութեամբ հետազոտութեան:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԳԻՆ.— Եւ իշխանն Սիւնեաց կանգնեաց զխաչն Կուռուացն էջ 44 Զենոք 1832 Վենետիկ եւ որ զխաչաւոր փութն եր, անուն Արձան, եւ որդւոյն Գրա՛ Դեմետր, առեալ զօրս՝ որք ի Կուռուասանն էին արս իբրեւ չորեքհարիւր, եւ ելեալ ի վերայ լերինն՝ մնացին մինչեւ այլ զօրքն ուսեք եկեցեցն նոցա յօգնակաւորքին: Տես էջ 25:

Այս հաստատեցն յայտնի կ'ըլլայ թէ Կուռուսի մէջ կար ընդարձակ ԿՈՒՐԱՍՈՒՆ մը, ուր կը գտնուէին զխաչաւոր ոմն ի քրմանց՝ Արձան, եւ իր որդին Դեմետր եւ բաղմաթիւ զօրք:

Երբեայ իշխանն Սիւնեաց յաւանն Կուռուս, հաւանեցոյց զօրս գեղջն՝ գալ ի մկրտութիւն, որք յանձն առին եւ եկին ընդ նմա: Եւ առեալ սրբոյն Դրիգորի իջուցանե զնոսա ի ձորն Այծսանայ յարեւելից կուսե հանդեպ ԱՍՏՂՕՆԻՅ բերդին: Եւ որք մկրտեցանն էին արք եւ մանկսի ոգիք հինգ հազար եւ յիսուն: Եւ հրամայեաց ֆանանայիցն նման փայտեայ կանգնել ի մէջ գեղջն եւ զկանայսն անդ մկրտել: Եւ լուեալ իշխանն Անգեղսանն երբ պատշոնեայք կուրցն եւ մանկութեմ նոցա ոչ առնուն յանձն դառնալ առ Տեր Աստուած, եւ սանել զնոսա ի ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ փաղաքն ի տուն բանսի արս չորեք հարիւր երեսուն եւ ուր՝ գերծեալ ԶԳԷՍ նոցա: Տես էջ 35 նոյն:

Ուրեմն կուայ պաշտօնեաները եւ իրենց գլխաւորները նախապէս հաստատուած էին այս ընդարձակ աւանին մէջ որ ունէր երեք հազար տասն երկու տուն եւ հազար հինգ հարիւր հեծեալ. Տես էջ 37:

Իշխանն անցեալ զնոցին մինչեւ ի դուռն ՄՈՒՇ
 ֆաղափն, եւ տեղեկացեալ զի ոչինչ գոյր եւ ապա դար-
 ձան եկին ընդ առաջ մեր եւ դարձուցեալ զմեզ յեզե-
 րացն ԱՐԱՄԱՆՈՒ, ոմանք անցեալ մտին ի ֆաղափն յա-
 ռաջագոյն իսկ ոմանք ընդ մեզ երթային: Իբրեւ հեռա-
 ցաք ի գետոյն իբր ձիու արեաւանօք երկու կամ երեք
 եւ իբրեւ մերձեցաք առ փոքր ձորակին եւ կամեաք ան-
 ցանել միաբան եւ զնալ ի տեղի մեհենիցն, ֆանգի անդ
 իսկ եր խորհեալ դնել զմնացեալ նշխարսն, ապա ջորիք
 կառացն այնկոս ձորոյն ոչ կարացին անցանել եւ նստան:

Եւ անդ ձեռն ի գործ արկեալ շինուածոյ եկեղեցի-
 ւոյն եւ նոյն օրինակաւ ի գիշերի կազմեցաք զտեղի նը-
 խարացն եւ եղաք ի ֆառեայ տապան տնաւափ գեր-
 կուց վկայիցն մերձ առ դուռն եկեղեցւոյն յաջակողմն,
 զԱքանագիւնէին զհասարակն եւ զԿԱՐԱՊԵՏԻՆ ԶՈՍԿԵՐՍ
 ԲԱՐՁՈՒՅՆ ԷԱԽՈՅ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՍՐՈՒՆՍԵ ԵՒ ԶՄԱՍՆ
 ԻՆՉ ՈՍԿԵՐԱՅ ՈՂԻՆՆ:

Ուրիմն այս վանքն ալ իր մէջ կը պարունակէր
 եկեղեցի մը նուիրուած Ս. Կարապետի անուան:

Սեփաննոս առակերտ նորա եկաց հայր վանացն
 ամս հնգեֆասան: Սա շինեաց եկեղեցի, ուր Ս. Գրի-
 գոր զնշխարսն պահեաց յայնկոյս Կուսաւացն առ յոր-
 դաբուխ աղբերն. Տես եջ 7 Պատ. Տարօնոյ Յովն. եպ.
 Մամիկոնեան, 1832 Վեներիկ:

Արդ այս Կուսաւասան Ս. Կարապետի վանքին մէջ
 տակաւին այն ստան միայն երեք խորաններ կային այսինքն
 1. Ս. Կարապետի, 2. Ս. Աթանազիոսայ, 3. Ս. Սա-
 փանտի. ուրիմն ինչպէս կամ երբ աւելցած են 4. Ս.
 Աստուածածնայ, 5. Ս. Գեորգայ, 6. Ս. Խաչի, 7. Ս.
 Պօղոսի, 8. Ս. Պետրոսի, 9. Ս. Յակոբայ եւ 10. Ս.
 Լուսաւորչի խորաններն որ այս օր առ հասարակ խորան-
 ներուն թիւը տասնի կը բարձրացնեն այս վանքին մէջ:

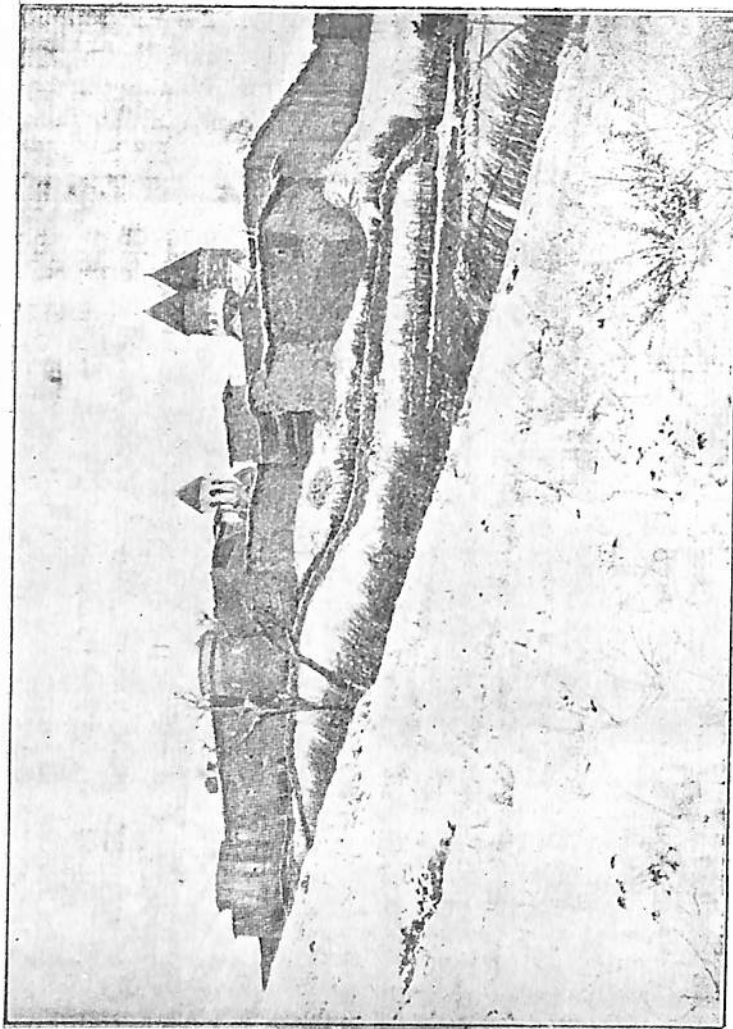
Կը խնդրենք մեր ազնիւ ընթերցողներէն որ հաճին
 անդամ մը դիտել այն յուսանկարներուն նմանահանու-
 թիւնը որ Լինչի ընդարձակ գործէն արտատպելով յա-
 ջորդ էջերուն վրայ կը ցուցադրենք: Այն պատկերնե-
 րէն առաջինը կը ներկայացնէ այսօրուան Ս. Կարապետ
 իր թանձր պարիսպներով շրջապատուած եւ Քարքէոյ լե-
 ոան հարաւակողմի պարսին ստորեւ կառուցուած: Միւսը
 կը ներկայացնէ այսօրուան եկեղեցին իր զանգակատու-
 նով, ասոնք ամէնքը համեմատաբար նոր ժամանակի շէն-
 քեր են ինչպէս պիտի տեսնենք:

Զենոբ Ասորոյ պատմութեան տպագրութիւնը կա-
 տարել տուողը՝ ինք կ'ընէ սոսկալի երկրաչարժէ մը
 վերջ առաջին նորոգութեան մը ստույգ պատմութիւնը
 եւ այնքան ուշադրաւ է որ զայն ծայրաքաղ առնելով կը
 ներկայացնենք մեր ընթերցողներուն:

*
 **

ՅԵՄԱՍԱԿԱՐԱՆ ՊԱՄԱԳՐԱԲԱՐ

Գրեգոր եւ Յովհաննէս սպասաւորք Սուրբ Աւետարանին զկնի
 վախճանման հոգեւոր հօրն մերոյ Տեառն Վարդանայ Աստուա-
 ծաբան բաբունապետի հողմովարեցաք ի բարձրահամբաւ համա-
 յաւառնէս մերմէ որ է ի Զորբորդ մասին Հայոց ի Սալնոյ ձոր
 կերտեալ ի բզեշխոց Արծրունեաց որ կոչի ԲԱՂԷՆ: Ի սոյն քա-
 ղաքիս շինեալ ի բլրոջ գագաթման տաճար յանուն Ս. Յ. Կարապե-
 տի: Արեգակնաճագ կողմամբն են զարմանաշար աղբերակօք եւ
 փոքր պարտիզիւս իսկ յարեւմտան յորդընթացիւ գետով եւ հե-
 ղաքայլ առուիւ գեղաւորեալ ծառատնիօք: Զսոյն Ս. վանքս ի
 հիմանէ նորակերտեալ խաչակուռ կաթուղիկէիւ, աշակերտական
 գրովք եւ ձօն վարդապետական մատենիւք, եկեղեցական զգես-
 տիւք պսակեաց հայրն մեր վերոգրեալս եւ զի թէպէտ գոն յայտ
 քաղաքիս այլ վանորայք, սակայն այս անդրանիկ գոլով եւ նախա-
 մեծար քարողի:

Ս. Կարապետի վանքը

Որ և Ս. վարդապետն ԲԱՍԻՆ ԱՂԲԱԿԵՅԻ եգիտ գիտութեան արտաքնոց զշաւիղ և ուսուցանելով զհին կորուսեալ և զնոր գլտեալ իմաստութիւն զսոյն գիտութիւնս ի մէջ ազգիս մերոյ սփռեաց որպէս վկայաբանէ Առաքել վարդապետ իսկ ի Թուարբերութեանս մերում (Ռ ձ ն Դ) 1695 ամիսփեցաւ յիշման առումն Լուսաւորի ի վերապն՝ ի դամբարանի ներ յատակի սոյն Ս. Տաճարի առ ընթեր վերոյ ասացեալ Ս. Բարսղի ուստի և հանգեաւ ի յոքնաւ վիշտ աշխատութեանց թէ յայլասեռից և թէ ի մերայնոց ամբարտաւանից և գոռզակրօն ինքնահաճից որք նախանձէին ընդ լուսաւորն վարս նորա Յետ հովիւս մերոյ առ Տէր գնալոյ՝ ցրուեցան դառինք և ողբացելոցս դէմ եղեալ յերկիրն Տարօնոյ չլեալ անտի յԱպահունիս և անտի ի Վաղարշակերտ, գնալով ի Վիշապաձորն ուխտ թաթլոյ և Վարդի և անտի զԿարապետութիւնս. մինչ ի վանքն ՀՈՌՈՒՄՈՅ տեսաք ոչ սակաւ մարդասիրութիւնս. յաւելին զհրաւէրն եթէ կացէք աստ ևւ ելեալ անտի դարձաք ընդ կրօնին հասաք ի Յործանք գիւղիկ և Տէր լուսաւորեսցէ զհոգի Կարապետ եպիսկոպոսին վերադիտողին Ս. Գլախայ քանզի կարի սիրով ընկալան գմեղ ևւ իբրեւ մտաք ի ձորն ընդ լուսանալ առաւօտուն և մեք սկսաք զԱՐԵՂԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ, երեսեցաւ լուսաճաճանց տաճարին Սրբոյ դէմ որ հայի հանդէպ մամիկոնեան գաշտին և Տարօնոյ բաժնի ևւ իբրեւ հասաք ի տեղին՝ լցաք անպատմելի խնդութեամբս

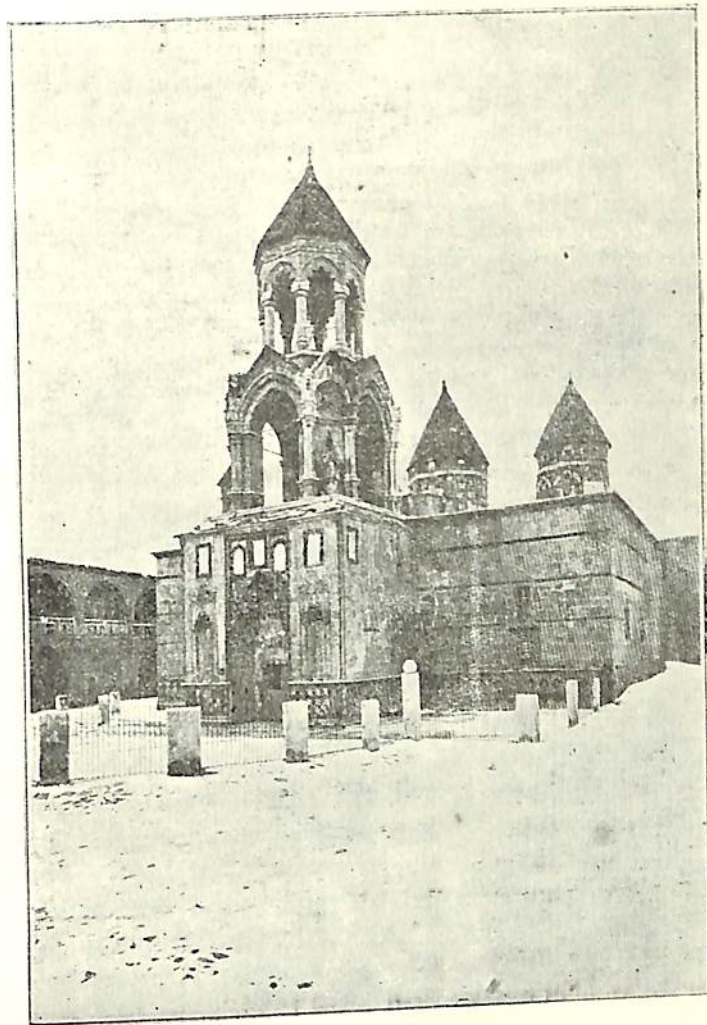
Տեղւոյն վայելչութիւնք, եթէ Սրբոց շիրմիւք հրեշտակախումբ տաճարացն և զտեսողսն ածին յափշտակութիւն զի ունի գեղեցիկ մայր՝ գեր քան զԼիբանան. պսակեալ անուշահամ լեռնաբուխ աղբերակօք բազմեալ ի լեռունս Գարքէոյ՝ Այլ զՄարաց անդուծ լինեն և զարիւնս մեր ծծեն անասելի է որք գիշատէին զմեզ և տառապէին ի մայրս և ի ծերպս վիմաց փախստական առնելով մաշէին զմեր կեանս ևւ զայս ոչ միայն յանհաւատից կըրէաք, այլ և ի մեր ազգէս Զի յորժամ տեսանեմք զորք աստուածապաշտ գնացիւք գիտութեամբ՝ Զանամք զայնս խափանել յայնպիսի գնացից ևւ այսպէս երբեմն ի ՀԱՆԱՏՆ զնեմք տրատ որպէս ասէին զուժեմնէ սրբոյ թէ ԵԱՅԹ է և երբեմն զվարս անուղիղս համբաւեմք զնոսս ունելս

Իսկ ի հազար հարիւր յիսուն և հինգ (1706) Թուականին նորոգեցան սաղերն սրբոյ Կարապետին և Սրբոյն Ստեփաննոսի ի սոյն ամի Սարգիս վարդապետն՝ որ էր ի մեր գասատունէս, նորոգեաց զեզրորդի վանուցն ևւ զբովանդակ շինուածոյն ծախսն

ինքն հողաց: և և որպէս գրեցաք եհաս թաւական (Ռ ձ Ի Բ) 1709
 և և էր սովորութիւն ի հարցն առաջնոց ի ձմեռնային եղանակին
 շրջէին քարոզել զբանա Աստուածային և ի գարնանային հրոսա-
 կին դառնային և ըստ այսմ սովորութեան դարձաք ի Ս. Վանս
 ի տեղեացն յորս շրջէաք և ի բերել առեալ զողբալահիկ կերա-
 կուրն զետեղեալ լինէաք իւրաքանչիւրքս ի մենարանիս՝ հողմոց
 ներհակաց պատահեալ միմեանց ի ներքոյ երկրի, յանկարծ իսկ
 թնդմամբ շարժեցաւ երկիր ի հիմանէ անտի սկսանելով յեկեղեաց
 գաւառէն և հասանելով առ մեզ Ո՛հ, եւ եղուկ ժամուն այնմիկ
 թէ զինչ գործեցաւ և որպիսի թշուառութիւնք զմեզ պատեցին
 զի այնքան ահաբեկն էր շարժումն որ զանշարժելի լերինս ի միմ-
 եանս հարկանէր և զահաբեկն մեծամեծ վէմս պատառէր և ըզ-
 դնացս գեղեցիկ աղբերաց արգելեալ ի բազում ժամս ի ցամա-
 ղութեան փոխէր զտեղին, առ ի վայր դնացքն նփրտայ ահա-
 գին գետոյն ընդ կրունկն դարձեալ՝ ջուրքն ընդ երեսս դաշտին
 սփռէին և հանդերձ ամենայն միաբանիւք ի բր արք հարկւր
 արտասուազոչ հաւաքմամբ արտաքս ոստէաք, բացաք զնչս մեր
 և յաւեցաք ի տեսնել զբարձրագիտակ կաթուղիկէ Սրբոյ կա-
 րապետին և ահա ոչ երեւիւր զի անկեալ էր յերկիր ընդ որում
 և այլ շինուածք մեծի ուխտին քայքայեալ և կործանեալ էին:

Եւ զիմեցաք անտի ի բարձր բլուրն արեւմտեան որ հայի
 ի վերայ Վանիցն և առ տաճարն և տեսաք զնոսա ոչ որպէս յե-
 րէկն և յեւանդն, այլ յայլ իմն դարձեալ կերպորանս: Եւ իջեալ
 անտի ի հողաբլուրն անցաք առ դամբարանօք և մոացաք անդ
 ի կողմն հիւսիսոյ զերիս աւուրս առ հուպ վանիցն: Եւ զինի
 երից աւուրց՝ եկին հասին ի Մուշեղաշինոյ Մար իշխանէն և դա-
 տաւորէն արք որք տեսեալ զիրան՝ ծանուցին մեծի խանին որ
 ի Բաղէշ և մեր գնացեալ ընդ նոսա առնուլ հրաման և շենել
 զանկեալսն և ետ հրաման նորոգ կերտելոյ:

Եւ երթեալ ընդ կողմն հիւսիսոյ հասանելով յաղբիւրն բա-
 րեհամ, անցանելով զջուրն որ առաքելոց և աւագական տկունք
 ասի ելանելով ի կատար նոյն լերինն Բարքէոյ ընդ մէջ գնալով եր-
 կուց բարձրակատար դադաթանցն և իջանելով դառիվար միւսոյ
 կողման վազս առնելով ընդ ջրոյն կողմն որ կայ հանդէպ Ման-
 դակունեաց գաւառին յարեւմտեան Շամունեաց, գտաք անդ պէս
 պէս տեսակ քարանց և բերեալ շինեցաք զկաթուղիկէն գեղեցկա-
 գանդակ յօրինմամբ, նմանապէս և գաւթ կամարակապ քարեայ
 սեամբք և զանկակատուն կաթուղիկեայ խաչիւ սրակեալ և Ս.

Ս. Կարապետի եկեղեցին

Հոգւոյ սեղանին վարդաբեալ և այլ շինուածք թանապիք և խոշիթք:

Սակայն պարտուց անկաք ի ներքոյ որոյ վասն ելեալ ի սրբոյ ուխտէն տարադէմ հասաք ի քաղաքն Կոստանդնուպօլիս և վերադիտող նորին եպիսկոպոսն Խառնակ ընկալաւ զմեզ քաղուս սիրով և յորդորեաց զժողովուրդն որք ետուն զսղորմութիւն լիալիս որով և աղաատեցաւ Ս. Վանքն ի պարտուցն և գերազանցապէս շքեղացաւ և մեզ յորդորիչ էր գլուխ և դէտ հայրս մեր Դրեգոր Կաթողիկոսն սրբակրօն: Ինչ մեզ էր և եղբայրն իմ Աբրահամ վարդապետն որ այժմ վերատեսուց և արժանաժառանգ առաջնորդ Տարօնոյ և դահակալ Սրբոյ Ուխտին այնորիկ Իսկ և ներսէս ծերունի վարդապետն և Յովհաննէս վարդապետն և այլ քաղուս կարգաւորք, սարկաւադունք և կրօնաւորք: Հոսկ եւ ես Յովհաննէս որ անաւ և զխշատակարանս գրեցի: Տես էջ ԽԴ—ԿԲ. Յիշատակարան Ձեռք Ասորի 1708 Կ. Պօլս:

* *

Բաղէչի Ամիրաթու վանքը այս յիշատակարանին մէջ կը կոչուի համալսարան, Աղբակեցի ԲԱՍԻԼ վարդապետ մը արտաքին գիտութեանց մէջ կը զարգացնէ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՂՈՏ Բաղէչեցին (որ յետոյ պատրիարք եղաւ 1715ին և վախճանեցաւ 1741ին Յովհաննէս Կորտի ընկերը Դրեգոր, այս գրքին մէջ մեր նմանահամաժգժագրութիւններէն դատելով, քաջ նկարիչ էր ԿՈՆՈՆՈՍԻ ՎԱՆՔԷՆ: Յովհաննէս ինքզինքին համար կ'ըսէ թէ ՀՈՒՈՄՈՑ վանքն այցելեց Վաղարշակերտէ վերադարձին, նաեւ կը գանդատի թէ իր ժամանակի եկեղեցականներ իրեն նման զարգացումն առածներուն ՄԱՅԹ կըսէին: Անշուշտ Իւնիթօրներու անուղղակի ազդեցութիւնը կրօն էր և ի նորոյ 1709ին կառուցած Ս. Կարապետի վանքին մէջ Ս. Պօլս և Պեպոնի մաստուռները ինքը աւելցուց:

* *

Արդ «Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ Ի Թուրքաց կոչի Չանկը քիչ-սա մենաստան եւ ուխտաւոր հոշակաւոր 6 ժամաւ հետի

ի Մշոյ, 7 ժամաւ ի Կեղոյ եւ ի Ճապաղոյ իբր 3 ժամաւ յեփրասայ ի հիւսիսոյ կառուցեալ ստրեւ քան զպոռս հարաւակողման յերինն. պատեալ կայ քերականման պարսպաւ եւ երկաթի ճարտարագործ դրամբ ամրացեալ:

«Եկեղեցին եւ սափարակի սանձօք կամարակապ ի վերայ 16 փարաշէն սեանց հաստեալ: Աւագ խորանն եւ յանուն Ս. Խային, յաջեւ աւագ խորանին եւ դուռն մասրան Ս. Ստեփաննոսի. ասի եւ անի այս դրան՝ եւ երկու փոքրիկ խորանի յանուն Ս. Պետրոսի եւ Ս. Պօղոսի եւ մերձ ի խորան Պետրոսի եւ այլ խորան յանուն Ս. Յակոբայ ՏՆ. եղբոր. ի ձախմեւ աւագ խորանին եւ դուռն մասրան Ս. Կարապետի, առընթեր տրաւ եւ խորան Ս. Լուսաւորչին:

Մասունն Ս. Ստեփաննոսի անկանի յաջեւ աւագ խորանին. եւ ե իբր սանար համօրեւ եկեղեցոյն ունեցով ի վերայ կաթողիկէ մեծ, ի սեւ վանքն ուխտաւոր գարպաս իւրեանց: Իսկ մասունն Ս. Կարապետին եւ ի ձախմեւ կաւ ի հարաւակողմ աւագ սեղանոյն փոքր քան զՍտեփաննոսին, հոյնպէս ունեցով ի վերայ Կաթողիկէ. ուր եւ երկու դարբարանի փարաշէնի ի մուսս դրան, յաջեւ Ս. Աթանազիանայ եւ յանեկէ Ս. Յովհաննէս, զարդարեալ ոսկով եւ արծաթով, քառեակ ասիճանօք քայծրացեալ յերկի:

Ամենայն ուխտաւորաց խոստովանեալ եւ ի ծունկս իջեալ այնպէս մտնեն յայս մասունն. իսկ ի կանանց ի սկզբանէ անի ոչ ունեք թողուն մտնել ի ներքս, իսկ զայն արտաք եղեալ ի ջերմեռանդութիւն ուխտաւորաց քառեակ մասաւրքն. զի ճկոյթ մասն եղեալ կայ ի Մասնեկանին. եւ սակաւ այսոցիկ նշարաց արոյս՝ կոչի տեղիս ի ժողովրդեան Ս. Կարապետի գերեզման:

Անդ եւ երկու մասունի առանց զմեքի, յորոց մին եւ յանուն Ս. Ածամի, առընթեր եւ յարակից Ստեփաննոսի սանարին ի հիւսիսոյ կողմանէ ուր պատարագն ասորի քահանայ ուխտաւոր շրջակայ տեղեաց ի լեզու իւրեանց,

նոր եւ կայ այլ գերեզման: Երկրորդն է ի հարաւոյ կողմանէ յարակից Ս. Կարապետի գերեզմանին յանուն Ս. Գեորգայ: Չանգակասուն եկեղեցւոյս 4 զանգակաւք է ի վերայ հարաւակողման որան ժամասանս որ հայի յարեւմոսս հարաւոյ, յորոյ միջնայարկի է խորան Ս. Հոգի կոչեցեալ: Յաւուրն Վարդապետի հաւաքին ի սնա քաղնութիւն ուխտաւորաց, պատուելի է տեղիս նաեւ առ քուրդս շրջակայս որք զոնս մասնացանէն ըստ օրինի իւրեանց եւ երդնուն յանուն տրաւ ասելով Տէ՛Ր է՛Լ Լ՛ՍՊԻ:

Յամին 1784 եղեւ երկրաշարժութիւն ի Ս. Կարապետ եւ կործանեցան քաց յայլ շինուածոց պարիսպք հարաւակողման, սենեակք, սեղանասունն (զոր նորոգեալ էր անուանի Եսայուպն ակնցի՝ որ յաւուրս Սուրբան Մահմուտին), կողմն ինչ զանգակասան (զոր քարակերտ սեւաւք զարդարեալ նորոգեալ էր նոյն Եսայուպն, եւ խաչ եղեալ ի գլուխն.) կաթողիկէն Ս. Ստեփաննոսի, խաչն որ ի վերայ կաթողիկէին Ս. Յովնաննու. եւ ի ներքոյ աւերակաց մնացին քանի ինչ անձինք, ընդ որս եւ երեք մի, այլ Պէյն Մշոյ հրաման եւ առաջնորդին շինեչ զայս անեմայն զոր կասարեցին 1788ին քաղուս ծախիս:

Եւ ի շինելն ի ներս առեալ զգաւիթն ընդարձակեցին զեկեղեցին յաւերմամբ 8 սեանց, զզանգակասունն նորոգեցին քարձրագոյն եւ վայելոյչ քան զսոսիսն. զՍ. Հոգի խորանն որ յառաջ էր ի գաւթի՝ ի ներքոյ զանգակասան փոխադրեցին: Առաջնորդարանն է ի հիւսիսակողմն եկեղեցւոյ. իսկ աւանդասունն ի հարաւակողմն. ի նոյն կողմն են եւ սենեակք միաքանից. ի ներքոյ նոցա սեղանասուն:

Յարեւելակողմն եկեղեցւոյն ի խաչքակի անդ՝ որ է յարակից մասրանաց Ս. Ստեփաննոսի եւ Ս. Կարապետին գերեզմանք ինչ առաջնորդաց Վանուց: Զոր մեկնասանիս առաս է. զի յաղբերաց շերին, մանաւանդ որ կոչի Ա.Ի.Ա.Գ. Ա.Կ.Ն.Ե.Ր՝ ողբաօրէն հաւաքեալ մտնէ ի մեկնասանն

եւ քաշիս յերկուս քառանկիւնս նորա եւ ի ճեշտասունն ապա միացեալ դարձուցանէ ջրաղաց ի մեջ նոյն մեկնասանին, յիս եղանոյն արտաք՝ ռոնգէ զպարտեզս եւ զանդասունս մեկնասանին. այս Ա.Ի.Ա.Գ. Ա.Կ.Ն.Ե.Ր անկանի ի հիւսիսակողմն մեկնասանին կէս ժամու տարակաց ի նմանէ: Իբրեւ քարնիկեց մի տարակաց յորմոց Վանուց արեւմտեց կուսէ՝ է Ա.Գ.Բ.Ի.Բ. ԼՈՒՍՍ.ԻՈՐԶԻ որոյ ջուր ի ներքուս երկուց կամարաց հոսի յաւազամ անդ՝ որ է վեճ մեծ. զոր Տրդատ քաղաւոր ասեն եղեալ եւ անդ մկրտեչ Լուսաւորչին զքաղնութիւն Քրիստոնէից, է եւ այլ աղբիւր կոչեցեալ ԲՍ.Ր.Ե.ՆՍ.Մ: Տես էջ 194-197 Այլս. Հ. Դ. Ինձիճեան 1806 Վեկեթիկ:

Արդ մեր ցուցադրած պատկերներուն մէջ Ս. Կարապետի վանքն ու եկեղեցին, նախապէս կառուցուած Ս. Կարապետի վանքին ու եկեղեցւոյն տեղն են միթէ: Եթէ նկատի առնենք այդ շին Սրբավայրերուն բուն երկրաշարժներէ կործանելը և կրկին ու կրկին կառուցուելը, եթէ հաշիւի դնենք նաեւ թշնամիներու մերթ ընդ մերթ արշաւանքը և վերաշինութեան դէմ անոնց յարուցած արգելքը՝ կը տալու ինքն ընդունելու թէ ԿՈՒՒՍՈՒՍՏՍՆ Ս. Կարապետի այսօրուան դիրքը խընդրական է և տեղը պէտք է ճշդել: Բայց նախ բաղդատութեան դնենք Տրդատայ առնադպիրին և Ասորոց պատմիչին այս մասին մեզ հաղորդած ծանօթութիւնները:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Իբրեւ եկին մօս ի տեղին ի գետն եփրաս իբրեւ ժող արշաւանոք երկուսի, եւ ղեւ ընդ փոքր ժող մի անցանկ կամիին ընդ ջուր մի սակաւ, զտեղի առին ՍՊԻՏԱԿ ԶՈՐԻՔ ԿԱՌԱՅՆ ուր կային Դանձ Լասուածային, նշխարք նոցա, եւ ոչ կարացին հանն ընդ ծորակն: Ուր եւ անդեկ յազմութեան զօրացն, մեն սակաւ սաստեղ շինեցին զվիշարակն: Տես էջ 604-605 Ագաթ. 1835 Վեկեթիկ:

ՁԵՆՈՐ ԳԼԱԿ

Իբրեւ հետագայ ի գետն իբր ժող արշաւանոք երկու կամ երեք, եւ իբրեւ մերձեցաւ առ փոքր ժողակին, եւ կամեաւ անցանկ միաբան եւ գետն ի տեղի մեկնեցն, ապա ԶՈՐԻՔ ԿԱՌԱՅՆ յայնկայս ծորոյն ոչ կարացին անցանկ եւ նստան: Եւ անդ ձեռն ի գործ արկեալ շինուածոց եկեղեցւոյն ի զիշարի կազմեցաւ զտեղի նշխարացն: Տես էջ 32, Զեկոք 1832 Վեկեթիկ:

Ուրեմն խնդիր է գիտեալ թէ ուր կեցան ԶՈՐԻՔ ԿԱՌԱՅՆ, եւ աւանդութիւնը ինչ կ'ըսէ այս մասին, որ թափանչու ուր որ կառքին սպիտակ ջորիները կեցան, հոն զբուեցաւ եկեղեցւոյ հիմը: Արդ, Հ. Դ. Ինճիճեան իր աշխարհագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ.

«Իբրեւ քաղաքաւ հետի ի մեկնաստանէն եւ ի կեան ճանապարհի փակահին եւ տեղի ինչ կոչեցեալ ԶՈՐԱՆԵՏԻԿ կամ ԶՈՐԵՆԵՏԻԿ, ուր ի վիսի ցուցանեն զհետ ոսից ջորոյ, ուր արգելեալ մնաց, ասեմ, որ քարձեալ ունեւ զնշխարս արքոյ Կարապետին: Տես էջ 197 Աշխ. Մասն Ա. Հ. Դ. Ինճիճեան 1806 Վեկեթիկ:

Եթէ աւանդութեան վստահինք՝ պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ թէ այս օրումն Ս. Կարապետի զիրքը նախկին տեղէն խախտած է եւ քաղաքաւ զէպի վեր տարուած է: Բայց աւելին կայ Հ. Դ. Ինճիճեան կը կարծէ թէ «Ագաթանգեղոս քոք. յիդ, ոչ այս, այլ ասորեւ Աշխիւստ ունեւ զիսկուած ջորոյ: Տես էջ 197 Աշխ. մասն Ա. Հ. Դ. Ինճիճեան 1806 Վեկեթիկ:

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԳԻՆ.— Իշխանն Անգեղ սան կանգնեաց

զիսկն Հեռեմից. (ես էջ 24 Զեկոք 1832 Վեկեթիկ): Մասնե վանք, այսպէս կոչի սակա ճԿՈՅԹ ՄԱՏԻՆ Ս. Յ. Կարապետին ուր պահի յեկեղեցւոյ նորին, կոչի նաեւ Մասրափանք որպէս եւ կոչի ի հետմէ յոմանց Մանրափանք, զի յեկեղեցի սորին եղաւ ասեմ ի Սրբոյն Գրիգորէ մանրոք յուկեաց Ս. Յ. Կարապետին եւ Արաւագիւնեաց, այլ եւ աղաւաղութիւն հին անուան Մասրափանք: Վեց ժամաւ հետի եւ այս մեկնաստան ի Մշոյ ի հիւսիսակողմն նորա եւ հինգ ժամաւ հետի եւ ի Վանաց Ս. Կարապետին յարեւելեան կողմն նորա, իբրեւ երեք քաղաքաւ հետի ի Մերձիսեկ Գալսիս, յարեւմտից կողմն նորա կառուցեալ ի հիւսիսային եզր փոքրիկ ծորակոյ: Միայն եկեղեցի սորա եւ քարաշէն եւ զմբերաւոր: Աշխ. մասն Ա. էս էջ 193 Հ. Դ. Ինճիճեան 1806 Վեկեթիկ:

Իշխանն Արծրունեաց, Վարդ պատրիկ, ունեւ կին քաւապատն Մարիամ անուն: Տես էջ 9 Պատ. Տարուն, Յով. եպ. Մամիկոնեան 1832 Վեկեթիկ: Եւ գետն ի Մասրափանք վանք վանք ինչ զսանեւոյ, եւ անդ շինեաց եկեղեցի վանքեւոյ եւ կոչեաց զանուն նորա վանք կնոցն իւրոյ՝ Սուրբ Աստուածածին եւ զարդարեաց զնա հրաշալի սպասիւք եւ կազմութեամբ. էս էջ 12 նոյն: Իսկ Վահանայ վարեալ զգօրսն եւ հասեալ ի դաշն ուր ի վերայ Մասրափանցն եւ քոյրեալ ուսով կազմեցին. էս էջ 51 նոյն: Եկին ելին ի քոյր մի ուր հայի ի դաշն Մասրափանց, էս էջ 53 նոյն: Ի նոյն ամի Աթոռահիւմ քալիք զեկեղեցին Մասրափանց ի Տարուն էս էջ 58 նոյն:

Հոս ալ համայնութիւնը օր մը երեւան պիտի հանեն Աշխիւստ երբորդ թաղինն տեղ հաստատուած Ս. Կարապետին զիրքը: Բան մը որ ամստայի է սակայն սա է թէ մեր բնիկ աշխարհին անցեալով զբաղող ազգային թէ օտար զխանականներ կատարեալապէս ազատ են այս մասին եւ այս օրումն Ս. Կարապետ չեն յիշեր:

Իսկապէս կը ցաւինք որ ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ԾԱԳՈՒՄԸ պատմել կարծող յոյժ պատուական Կէսէր Թերի ծանօթութիւններու վրայ իր յայտարարութիւնը կը հիմնէ և մակերեսային քննութեամբ մը դո՛ւ կ'ըլլայ: Բայց ինչ պիտի ըլլայ օտարնորո՞ւ հմտութիւնը այս մասին, նոյն իսկ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ յոյժ պատուական Հ. Հիւրշման իր բազմաձև երկասիրութեան մէջ միայն (compulser) կը հաւատքէ վերջիւրոյ տեղեկութիւններ ազգային մատենագիրներէ և յայրոց այս մասին. և որովհետեւ ըստ ոմանց այս յայտարարութիւնը Թերեւս յանդուգն կարծուի՝ անշուշտ հարկ կ'ըլլայ մէջ բերել Ս. Կարապետի մասին անոր աւանդածները:

Վանք Ս. Կարապետի, յառաջ ևս Գրական վանք ըսած Հ. Հ. 98 ԹԲ-Չանկաղի՝ Լիւնի ֆոյ, Չանքոյ ֆիլիսա՝ Կիպերսի ֆոյ. Չանկը ֆիլիսա «Չանգակաւոր Եկեղեցի»: Ինճիճեան Նոր Հայաստան 194 (թԲ ՉԱՆ «Չանգակ») քառէս չանկը Չանգակաւոր). «Մուրաւս սուրի հիւսիսակողմը. Տես հո 190. Հի՛ն Հայոց Տեղոյ անուններ. Հ. Հիւրշման 1907, Վիեննա, Ազգային Մատենադարան. Մ Գ.:

Արդ Յարգելի Գր. Խալոթեան պէտք էր զոնէ ինք գիտնար Թէ Ս. Կարապետի մատուցը երեք բազմաներու տեղերը նուիրագործելու և սրբելու համար բաժնուէցան երեքի, և երեք տարբեր Ս. Կարապետներ կային. այսպէս:

ԱՌԱՋԻՆ. ԻՆՆԱԿՆԵԱՆ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՒ ՉԵՆՈՐ ԳԼԱԿ. հոս դուռեցան Չանքի և Ազգայնոս Եպիսկոպոսի ձեռքով ի տապան բրանայ ի ներքոյ խիճաքարանց «այ քեկն Սրբոյ Կարապետին միջեւ ցարմուկն, եւ զձախ ձեռքն քիկաւքն հանդերձ, զոսկր քարձուց աշակողմանն եւ այլ մանր ոսկերս ի մարմնոյն»: Քարէոյ լու-

րան գլուխը, բժկութեան Իննականեան աղբիւրէն մի քանի քայլ անդին, Արեւու. ըլլորին վրայ ԴԵՄԵՏՐԻ տաճարին տեղը նոյն չափով՝ լայնութեամբ և երկայնութեամբ կառուցուած Եկեղեցիին մէջ: Հոն Հայոց Տրդատ Թագաւորը Իննականեան խաչը կանգնեց զոր օրհնեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. Անտոն և Կրօնիդէս Արեւու ըլլորին տակ դարափոս խուցեր բացին և հոն բնակեցան. Արեւու ըլլորին տակ զեանափոր խուցեր կային. այս խուցերը

Ասորոց լեզուով Գրակ կը կոչուին **Այդ Ին-**

նակնեան վանքը ըստ կարի աղաչանաց Չանքոյ՝ Ս. Գ. Լուսաւորիչ փոխեաց յիւր աւելի անունն և կոչեաց ՉԵՆՈՐ ԳԼԱԿ: Ս. Կարապետն որ յիննականեան տեղին էր խըստագոյն չարժէ փաւ քանդի տունք որ ի ներքոյ նորա ի չարժէ անտի վրան և հիմն եկեղեցոյն պատառեցաւ: Մուշեղ Տարօնոյ իշխանը հրամայեց քարակով շինել և չը ժամանեցին շինել որպէս արժանն էր զի զօրքն Պարսից նեղէին: Արդւահիմ. քակեաց զՍուրբ Կարապետն յիննականեան: Այժմ Քարքէոյ լերան գլուխ Իննականեան աղբիւրին երկուքը ցամքած են և միայն Լօթը կը վազեն, իսկ վանքին տեղ կայ տակաւին Վարդուկ կոչուած աւերակը հին Իննականեան Ս. Կարապետին կամ ՉԵՆՈՐ ԳԼԱԿի տեղ:

ԵՐԿՐՈՐԴ. ԿՈՒԱՌԱՏԱՆ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ. հոս դուռեցան ի քարեայ տապան, զԿարապետին զոսկերս քարձուցն ձախոյ, եւ զերկու սրունսն եւ մասն ինչ ոսկերացն ողիմն: Արածանի գետին եզերքէն իրր ձիոյ արշաւանօք երկու կամ երեք դէպ ի մեհաններուն տեղը ուր ջորիք կառացն նստան և չկրցան անցնել յանկոյս ձորոյն: Հոն Սիւնեաց իշխանը Կուառաց Խաչը կանգնեց զոր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ օրհնեց և այս տեղը այն երկու տե-

դերէն մին էր ուր մա՛նը որջացեալ էր. (Տես էջ 8 տող 18. Զեւոր 1832 Վենետիկ) հոն երբեմնի Կուառա-
տան մէջ կային չորս հարիւր այր ի սպասու կռօցն (Տես էջ 25 տող 22. Զեւոր 1832 Վենետիկ) այս եկեղեցին և յա-
րակից վանքը թշնամիներու արշաւանքի ժամանակ կամ
սաստիկ երկրաշարժներէ վրան և տեղերնին քիչ մը աւելի
հիւսիս փոխադրուեցաւ. և ԶԵՆՈՒԲ ԳԻՍԿԻՆՔ՝ երբէք այս չէ՛ :
ԵՐՐՈՐԴ. ՄԱՏՆԱՎԱՆՈՒՅ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ. Անգեղ
տան իշխանը Հոռենից խաչը կանգնեց հոն զոր Ս. Գրիգոր
երթալով օրհնեց : Հոռեանս Պալուսեաց գաւառին մէջ կը
գտնուէր և մեծ աւան մըն էր Բարքէոյ լեռնէն վար :
Մասնավանք կոչուեցաւ որովհետեւ Ս. Կարապետի ճը-
կոյթ մասը աս վանքին եկեղեցւոյն մէջ կը պահուէր :
Արդւահիւս զայն ի հիմանէ կործանեց :

Ահա այսպէս կը հաստատուի որ կէտ առ կէտ նոյնա-
ցումը յառաջ տարուած էր Ս. Գ. Լուսաւորչի կողմանէ և
ինչպէս ԱՇՏԻՇԱՏ մէկ մահեան մըն էր ու երեք բազին ու-
նէր 1. Իննականեան, 2. Կուառասան, 3. Հոռենից. նոյնպէս ալ
մէկ էր ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ և անոր միութիւնը կը հաստա-
ուէր միեւնոյն սուրբին մասունքներուն ամփոփուելովը

1. Իննականեան Ս. Կարապետի կամ Զեւոր Դրակի **Ձ**
2. Կուառասան Ս. Կարապետի կամ այս օրուան ծանօթ
վանին և
3. Հոռենից Ս. Կարապետի կամ Մատրավանուց մէջ :

ԵՂԻԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆՔ

ԿԱՍ

ՂԱԶԱՐՈՒ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔ

Տարօնոյ այս նոյակապ մենաստանին շրջափակին մէջ
կող կողի կը հանգչին տակաւին այսօր բոլոր այն բազ-
մադարեան մատենագիրները զորս արդիական քմահա-
ճոյքը փորձած է երիտասարդացնել և առանց շատ մանր
զիական չորրորդ կամ հինգերորդ դարէն զանոնք ետ ետ
քշելով մինչեւ տասներորդ դար հասցուցած է :

Արտաքին եկեղեցւոյն յարեւելեան կողմն են կարգաւ
գերեզմանք Մովսէսի Խորենացւոյ, Դաւթի Անյաղթի, Մամ-
բրէի, Եզնիկայ Կողբացւոյ, Յակոբայ Մշեցւոյ (մին ի քարո-
մանչաց) Ղազար Փարպեցւոյ, Գրիգորի, Ասողկայ, Եղիա-
զարու եղբոր Զեւորայ եւ առ նովառ Պօղոս Տարօնացւոյ :
Իսկ հիւսիսային կողմն են գերեզմանք իշխանաց Սահակայ
եւ Համազասպայ : Սոցա ամենեցունց գերեզմանք կառու-
ցեալ կան մեծամեծ խաչաքոռովք եւ ի վերայ՝ խաչքար ի
կակուղ քարանց : Տես էջ 189 Աշխ. մասն Ա, Ասիա Հ. Ղ.
Իննիսեան 1806 Վենետիկ :

Այս տեղ դիտուող խաչքարերուն տակ պատկոյնե-
րուն մեծագոյն մասը անոնք չեն միթէ որոնց համար
Նիւադրացւոյ եպիսկոպոս Եղիազարին և Ազդենացւոց
եպիսկոպոս Տիմոթէոսին՝ Տրդատ և իր չորս զահերէց
իշխանները կը գրէին :

«Յօսար եւ ի արադեմ երկիրդ ընդհեր եղեք հաշա-
ծական, զի զիսեիք երե անենայն զաւառացս եպիսկոպոս
պիտոյ եմ եւ քահանայ: Զի քեպեք ունանք, որք ուսեք
ուսեք եկեալ եմ եւ ժողովեալ, բայց զի՞նչ եմ առ վեց
հարիւր եւ քսան զաւառս Հայոց որ եւ զաւառին մէկ մի
քահանայ կամ երկու շոյ քե հանդիպի: Զի Դեմ ՄԱՆ-
ԿՈՒՆՔ ԵՐԿՐԻՍ Ի ԴՊՐՈՑ ԵՆ ԵՒ ՈԶ ՈՔ Ի ՆՈՅԱՆԷ
ԲԱՒԱԿԱՆՍ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ. Տես էջ 13 Զեմոք 1832
Վեմեթիկ:

Այո՛, Եղնիկ Կողբացի, Ղազար Փարպեցի, Մովսէս
Խորենացի, Դաւիթ անյաղթ եւ այլ մեր պանծալի հեղի-
նակներ ինչպէս իրենց մանկութեան ատեն քով քովի
նստած միեւնոյն վարդապետներէն ստացած էին քրիս-
տոնէական կրօնի նախնական ծանօթութիւնները՝ յետոյ
միասին ապրեցան, միարան վարդապետեցին, միատեղ
թարգմանեցին եւ քով քովի հանգչեցան իրենց հաշակած
երկնային Վարդապետին շարչարանաց խաչին թեւերուն
տակ, նոյն շոյս հաւատքով, նոյն յարութեան յոյսով եւ
նախկին հեթանոսութենէն նոր քրիստոնէութեան դար-
ձող երէց ու կրտսեր թարգմանիչներու այս մենաս-
տանիս լին առանձնութեան մէջ հրաշալի համախմբումը
անգամ մըն ալ կը վկայէ Զեմոք Ասորոյ վաւերական-
նութեան:

Ուրեմն մեզ ինչ փայթ վերացական տեսութիւններ
ցնոր տնօրինութիւն Զեմոք, Եղնիկ, Ղ. Փարպեցի, Մով-
սէս Խորենացի եւ այլք իրենց տեղն են ինչպէս իր տեղն է
ցայսօր Եզրազարու կամ Ղազարու վանքը:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաքեաց զիշխանս Մամիկոնէից
տանն, տեսանել տեղի վայելուչ եւ լեռնաբնակ, զոր երթեալ խու-
զեցին առուրս բազումս եւ ոչ գտին տեղի պատշաճ ի յամենայն
գաւառսն եւ գարձան ունայն (Տես էջ 15. Զեմոք 1832 Վեմեթիկ):

Եւ հրեշտակ Տեառն եցոյց ի ստորոտ լերինն Տաւրոսի տեղի
ուր հաճեցաւ Տէր բնակիլ Սրբոցն եւ կարգեալ անդ պաշտօն-
եայս եկեղեցւոյն ԱՐՄ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ եւ ետ զտեղին զայն Եղիազա-
րու եւ անուանեցին զնա ԵՂԻԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆՔ: Եւ տօն մեծ կատար-
եալ ի տեղւոջն յորում բազում բժշկութիւնք եղեն (Տես էջ 16
Զեմոք 1832 Վեմեթիկ):

Մշոյ Սուրբ Առաքեալք Կոչի եւ Առաքելոց վանք, նաեւ Ղա-
զարու վանք, մենաստան հաշակաւոր ընդ ամենայն Հայս. կառու-
ցեալ ի վերայ բլրին Առաղու հեռի ի Մուշ քաղաքէ երկու ժա-
մաւ. առհասարակ քարաշէն եկեղեցին եւ մենաստանն եւ ամենայն
շինուածք նորա. բերդամասն պարսպաւ պատեալ եւ երկաթի
գրամբ ամրացուցեալ, երկու եկեղեցիք են ի նմա, մին փոքր Ս.
Գրիգոր Կոչեցեալ, զոր նորին Ս. Գրիգորի տանն շինեալ. իսկ երկ-
րորդն մեծ եւ գմբեթաւոր. տանիք նորա քարայտաւ. աստ եւ
անդ ի վերայ քարանց տանեաց գտանին գրուածք անձամբ, որք
թերեւս են յունական կամ ԱՍՈՐԻ ԳՐՈՎ: Ունի խորանս
ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ. աւագ խորան նորա է յանուն ՃԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅ. ի ներ-
քոյ վիմի զեպեղեալ տանն զիշխար Սուրբ առաքելոյն Պետրոսի
ցուցանին նաեւ զաջ աւետարանչացն Մարկոսի եւ Ղուկայ, եւ Թա-
գէսի առաքելոյն եւ զգաղաթն Սրբոյն Յակոբայ Մծբնոյ. եւ ըստ
տեղի նոցա գտանին աստ մասունք աւելի քան հազար սրբոց:

Արտաքոյ եկեղեցւոյն յարեւելեան կողմն նորա են կարգաւ
գերեզմանք Մովսէսի Խորենացւոյ, Դաւիթ Անյաղթի, Մամբրէի,
Եղնիկայ Կողբացւոյ, Յակոբայ Մշեցւոյ, որ ըստ պատմելոյ էր մին
ի Թարգմանչաց. Ղազարու, Գրիգորի ձոն Կոչեցելոյ, Ասողկայ,
Եղիազարու եղբոր Դակայ, եւ առ նովա Պողոսի Տարօնացւոյ,
ձորաովիլայ մականգրութեամբ Կոչեցեալ ի նոցունց՝ Հայոց արքայ
Իսկ ի հիւսիսային կողմն են գերեզմանք իշխանաց Սահակայ եւ
Համազասպայ Սոցա ամենեցունցն գերեզմանք կառուցեալ կան
մեծամեծ խաչաթուղք. եւ ի վերայ խաչաթուղոցն խաչքար ի

կազմող քարանց, յորս երեւելի է Դաւթի Անյաղթին, և ի վերայ
ոմանց գրեալ կան անուանք նոցա:

Առ տապանօք Սահակայ և Համազասպայ է լուսաղբիւր. և
ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն է և այլ լուսաղբիւր բարեհամ յա-
նուն Դաւթի Անյաղթի, առ որ յաճախեն յաւէտ՝ սակս խնդրոյ
պերճաբանութեան և իմաստութեան: Արտաքոյ մենաստանին իբրեւ
քարընկէց մի հեռի է և այլ եկեղեցի քարաշէն գմբեթաւոր և
առ նովաւ լուսաղբիւր, որոյ ջուր ցուրտ անհնարին յամարայնի:
Շուրջ զմենաստանաւս են մայրի ծառք և ընկուզենիք, փարախք
ոչխարաց և անդաստանք: Հեռի երկու ժամաւ սենի և կալուածս
որ կոչի խինձ մերձ ի Բերդակ գիւղ: Տես էջ 189. Աշխ. Մասն
Ա. Ասիա Հ. Դ. Ինճիսեան, 1806. Վենետիկ:

Մ Ո Ւ Շ

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԸ ՄՇՈՒՇ Է,
ԻՐ ՀՈՎՆ ՈՒ ՋՈՒՐ ԱՆՈՒՇ Է:

Եւփրատի ափերուն մօտ գետ կը ճարակին Անահտայ
մհհանին նուիրուած ձիւնաթոյր զուարակները որոնց ա-
րածիր Լուկուլլոս տեսնելով սքանչացաւ ըստ Պլուտարք-
եայ: Մայիսի քաղցրափեզ ստիւր այսօր ալ նոյնքան
հեշտիւ կը գգուէ՞ լերանց ծաղիկները ինչպէս երբեմն
մինչ գունդազուեղ ուխտաւորներ ցնծութեամբ կը զիմէին
Մշոյ Ս. Կարապետ:

Հեթանոսութեան բարձր տեղերուն վրայ տարած-
ուող նուիրական անտառներու խորհրդաւոր ստուերը ալ
այս պատմական վայրերուն վրայ չը տարածուիր, ոչ ալ
կապալաչաութեան սրբազործուած վայրերուն ի տես քրիս-
տոնեայ բազմութիւնը տարուէ տարի այց կ'ելլէ նոյն
խանդիւ: Ամէն կողմ սարերը սկսած են լերկ գլուխնին
բարձրացնել և հովիտները մացառներով ծածկուիլ և բնու-
թեան բազմաբեղուն ծոցը ամբլութեան է դատապարտուեր:

Ինչո՞ւ սե սուգի փոխուած է մշակին ուրախ երգը,
ինչ ցաւագին արկած, այս «ամենայն բարոյքեալք շի եւ
աջողակ եւ առողջ երկիրը. տես էջ 49 Զեկոք 1842 Վեկե-
սիկ:» Ստղան դաշտերու վերածուած է այս երանաւէտ
վայրերը: Զենոքի շարունակալը հոգ կը տանի այս մա-
սին մեզ թանկագին տեղեկութիւններ հաղորդել և մթին
մնացած այս կէտը լուսաբանել:

«Zorif fn qhul երկրին գնացն եւ գիտն կերան եւ
գիւայն այրեցին. Տես էջ 36 Պոս. Տարօնոյ Յովն. Եպ.

Մամիկոնեան. 1832 Վենեթիկ): Արդարեւ Սմբատ այսպէս գոչեց սրտի դառնութեամբ առ պատգամաւորն Պարսից արքային. այո՛. «Հարիւր եւ ութսուն հազար փայտ եւ սարեալ ի Քարփոյ եւ յորեհնարիւր հազար դահեկանի խոտ եւ կերեալ ի դաշտոյ եւ վարսուն հազար դահեկանի զեզկ եւ զեղջերու եւ զնապաստակ երկրիս եւ որսացեալ եւ կերեալ. Տես էջ 38 նոյն:» Ուստի յայտնի է թէ բլուրներուն ճաղատ գլուխը եւ ձորերուն ցախաստանները այլեւս աւաղացած ըլլան մարդոց չարակնութեան պատճառաւ:

Ամէն ժամանակ եւ ամէն տեղ մարդկային պատմութեան սեւ էջերը նոյն ողբարի դէպքերուն կրկնութիւնը չէ՞ միթէ, չէ՞ մի որ զիրար խողխողող յիմարներուն տաքին տակ գլխած Նախախնամութիւնը հոգ կը տանի նորէն ծաղիկներ բուսցնելու արիւնաղանդ հողէն եւ նորէն պաղպաջաւոր ջուրերը կ'անցընէ ծաղկաւէտ մարմանդին մէջտեղէն, նորէն անուշ հովերը մուշ մուշ կը փչեն սոկեգիտակ ցորենի հասկերուն վրայէն: Ուրեմն ի՞նչ փոյթ, մեզ կը մնայ ծայրաքաղ առնել միայն ստուգապատում հեղինակներու Մշոյ մասին մեզ աւանդածը:

ՆԱԽԿԻՆ ՄՈՒՇ ԶԱՂԱՔԸ

Եւ Ս. Գրիգոր երկոստասան դասակերս եւ Եպիփանու յորոց մին էր Մուշ, (Տես էջ 37 Զեկոյ 1832 Վենեթիկ:) Եւ իշխանին անցեալ զնացին մինչեւ ի դուռն Մուշ փաղափին. Տես էջ 38 նոյն: Եւ այլ զօրքն երթեալ էին ի Մուշն աւան էջ 43 նոյն:

Այս հաստաւածներէն կը տեսնուի թէ արդէն Տրդատ թագաւորի օրով Մուշ պարսպապատ քաղաք մըն էր եւ անոր արուարձանները կը տարածուէին մինչեւ բլուրին ստորոտը առանց ամրութեան:

ԶՄուշեղ, Տերն Մշոյ հաստաւէտ Մարգարան Հայոց, Տես էջ 13 Պատ. Տարօնոյ Յով. Եպ. Մամիկոնեան 1832 Վենեթիկ: Ինքն իջանէր ի Մուշն աւանի եւ Մուշեղն իջանէր յաւուրն Ողիսն. Տես էջ 21: Եւ ինքն եկն ի Մուշն աւան. Տես էջ 23: Եւ հեծեալ յերկարն փախեալ ի Մուշ. Տես էջ 24: Եւ Վախսանգ քարկացեալ առաքեաց փեց հազար այր ի վերայ նորս ի Մուշ. Տես էջ 31: Եւ ինքն յուղարկեաց զերկարսն նոցա ի Մուշն աւան առ որդին իւր. Տես էջ 34: Ընկալաւ զՄուրեկն եւ հած ի Մուշ. Տես էջ 37: Եւ Խոսրով եկեալ քնակեցաւ ի Մուշ, Տես էջ 46: Եւ ապա շինեաց զեկեղեցին որ ի վերայ բլերն Մշոյ յաւուն որդոյ իւրոյ կրստի՝ Ստեփաննոսս. Տես էջ 55 նոյն:

Այս հաստաւածներէն յայտնի կը տեսնուի թէ Մամիկոնեան զաւաճանութեամբ Ողիսն ամրոցին տիրելէն եւ անոր տէրը՝ Սղուկը, նենգութեամբ սպաննելէն վերջ, Մամիկոնեանց յաջորդները տակաւ հաստատուեցան Տարօնոյ եւ չրջակայից մէջ եւ իշխանութեան գլուխ անցնելով՝ իրենց ազդեցութիւնը տարածեցին մինչեւ Մուշ քաղաքը զոր գրաւելով իրենցմէ մին կոչուեցաւ Մուշեղ եւ կարգուեցաւ Մարգարան Հայոց: Ուրեմն մեր հետազոտութիւնը տարածենք Մուշ գաւառին մէջ նաեւ:

ՄՈՒՇ ԳԱՒԱՌ

Մուշ գաւառն հնումն ըստ մասին կոչէր Տարօն. որ է մի ի գաւառացն Տուրուբերանոյ Չանունա Մուշ անոնցեալ տան ումանք ի բնակչաց ի բառէ մշուշ, որով Մշեցիք կոչեն զմէքն, քանզի այս գաւառ գաշտավայր պատեալ գոլով լերամբք ի հիւսիսայ և ի հարաւայ, յառաւօտեան մանաւանդ յամարայնի ի Զերմութենէ արեւուն ի վեր հանէ գոլորշիս. որոց ամփոփեալ գոլով ի մէջ լերանց, ի վերայ համօրէն գաւառին պատեալ երեւի այս գուն մէջ ինչ ընդ աղօտս:

Այս գաւառ ունի յարեւելս հարաւայ զԲաղէշ և զլերինո Գրգուռայ. ի հիւսիսայ զՎարդով, զԽնուս, զՊուլանլգ, զՄալաղ-կերտ և զլերինո Պինկէօլայ և Քօսուրայ. հարեւմտից՝ զձապաղ-ջուր, զԽուրի, զԿինձ, իսկ ի հարաւայ Շատախ: Ունի գետ զԵփ-քատ(*), որ ի Պուլանլայ հասեալ անցանէ ընդ մէջ գաւառին Մշոյ. նախ ի հարաւակողմն և ապա յարեւմուտս մինչ ի Գուր-գուռ վերջին գիւղ Մշոյ, ուր ի բարձր սահմանաց ի վայր հոսի կարկաշտմբ ելանէ արտաքս քան զՄուշ, ի սահմանաց ձապաղ-ջոյ հեռի ի Մուշ քաղաքէ իբրեւ ժամն 6. ունի ի վերայ կա-մուրջ մեծագործ, զոր նախ շինեալ տան Լէնկթիմուրայ ի քա-րանց եկեղեցւոյն Ս. Սահակ գեղջն. որոյ ի կործանեն՝ նորոգ շինեաց Յովհան Մշեցի. հնգեւտասան կամարօք առ հասարակ քարաշէն:

Մեղրացիս: Բզխէ յարեւելեան կողմն Մշոյ և անցեալ ի հիւսիսայ Մուշ քաղաքին ապա մերձ ի Մզազում գիւղ խառնի յեփ-քատ երեւելի տին սորա է մերձ ի նորաշէն գիւղ քրդաց ի սահ-մանակցութիւն Ռահվայի. հեռի ի քաղաքէն Մշոյ իբրեւ 20 ժամու. բզխէ մօտ ի յստորոտ Գրգուռ լերին յորդաւատս իբրեւ փոքրիկ լճակ որ պատեալ է քարաշէն որմով. Զուր նորա քաղցր յոյժ յոյժ սակա կոչեցաւ Մեղրագետ. իսկ առաջին տին սորա է լիճն ի գլուխ լերինն Ներքովդայ: Այս Մեղրագետ վտակ հոսեալ ժամն իբրեւ երես, ապա ծաւալի ի խոնարհ գաշտավայրի և լինի լիճ մեծ շրջապատ նորա իբրեւ առուր միոյ ձանապարհ, յորում

(*) Առաւանի՝ Vairus Un կամ Արեւելեան Եփրատ, սեւ կը 258 Հին Հայոց տեղոյ անունները: Հ. Հիւրշման, 1907 Վիեննա:

խիտ առ խիտ բուսեալ կան շամբք(*) եղեգանց և պէսպէս ծառք մինչ երեւիլ մոցառախիտ ինչ անտառ Մեծամօր կոչեցեալ ի հնումն:

Շուրջանակի են գիւղօրէքս Վարդենիս, Յաղբենիս, Խանձ, Բարձակ, Աւնիստ, Ակոն ևն. որոց բնակիչք միշտ սպառազինեալ ելանեն արտաքս ի զգուշութիւն գաղանացի ի վերայ Մեղրագե-տոյ են երեք կամուրջք. մին՝ հեռի ի Մշոյ իբրեւ ժամու եւ կիսով՝ կառուցեալ քարաշէն եօթն կամարօք ի վերագրեալ Յով-հանէն. երկրորդն՝ քարաշէն միակամար մերձ ի Ծուռգետ ուր գիւղեալ լերին ինչ ծախ սկսանի ընթացք գետակին. երրորդն փայտաշէն մերձ ի գիւղն ձապկիկ:

Երմակ կամ Երմուկան գիւթ: Է ապառաժ բազուկ սեւաւ լերին արտաքս կարկառեալ ի գաշտին ընդ որով բզխէ Զուր յորդաւատ և ակնանկիտ առ ստորոտով լերին յապառած վիմի, առ որով են շամբք եղեգանց ունի ի վերայ իւր և կամուրջ քարաշէն:

Ընդ ամենայն գաւառն Մշոյ են բազմութիւն մեծամեծ առ-ուտայ, ամանք ի հիւսիսայ ի հարաւ ընթացեալք և ամանք ի հա-րաւայ ի հիւսիս. խառնին ըստ մեծի մասին ի Մեղրագետ և ամանք յեփքատ, միայն սահմանն որ անկանի ի հիւսիսայն կողմն Մեղ-րագետոյ՝ է անջրգիւ Օդ Մշոյ առաջարար եւ պատուական. յա-մարայնի ցօղէ գաղպէս Բնակիչք այսր գաւառի ըստ մեծի մասին են յաղպէս Հայոց, յորս ի Մուշ քաղաք է տօհմ ինչ. զորմէ սեր-եալ, տան ի Մամիկոնեանց. երկիր բնիկ Մշոյ գաւառին է առ հասարակ գիւր գաշտավայր լայնածաւալ, պար առեալ ի հիւսի-սայ Քօսուր լերամբք. և ի հարաւայ՝ լերամբք Մշոյ Քօսուր լերինք սկսեալ ի Վարդենիս գեղջէն ի յաւարտիլ Գրգուռ լերանց, ձգին յարեւմուտս մինչ ի գիւղն Արգերթ և յԱռնձիկ. և մինչ ի Շուշար լերին. անկեալ ի հիւսիսայ Մշոյ և ի հարաւայ Պուլանուխայ և Լիւլայ. երկայնութիւն գաշտին Մշոյ յարեւելից յարեւմուտս՝ է երկից առուր ձանապարհ կարաւանի. իսկ լայնութիւն ի հիւսիսայ ի հարաւ վեց կամ եօթն ժամն Այս գաշտավայրը որ կոչի Մուշ Օվառը զարդարեալ կայ աստ եւ անդ գիւրին հողաբլրօք:

* *

(*) Ի շամբի սասի շիտրեալ Քեարիոյ Զիւլային դեկ ի Մուշ վսակ կոչեցեալ Գարս Սու, այսինքն սեւ ջուր, յոր անուն ոչ գտանի ջուր ինչ ի Մուշ, այլ ի շամբն Էրզնուումայ:

ԱՐԴԻ ՄՈՒՇ ԲԱՂԱՔԸ

ՄՈՒՇ բերդաքաղաքն ի հարաւահողմն եփրտտայ 4 ժամաւ հեռի ի նմանէ. ժամաւ և կիսով հեռի ի Մեղրադեւտայ կառուցեալ ընդ զառ ի վայր բլրոյն՝ բոլրէ ոստ լերին. այսպէս է կցեալ ընդ բարձր լերին. եւ տարածի նաեւ ի դաշտին առ ստորոտով բլրոյն: Յարեւմտեան կողմն իւր ի դուռն բլրոյն է բերդն պարսպապատ և աշտարակաւոր ի նախնեաց շինեալ քարաշէն. զոր նորոգեաց ըստ կիսոյն Սուլթան Սիւլէյման ի զանազան նիւթոց: Ի բերդին են 20 կամ 30 տուն պահակք հանդերձ բերդակալաւ: Քաղաքն անկանի յարեւելեան և ի հիւսիսային կողմն բերդին. են և յայլ կողմանս բերդին տունք սակաւ և ցրել: Ընդ մէջ քաղաքին անցանէ և վտակ՝ որ դարձուցանէ 10, 12 ջրաղացս և արտաքայ քաղաքին ոռոգեալ զարտորայ թիւթիւնի և քանի մի դիւղօրէս, անկանի ի Մեղրադեւտ: Բնակիչք սորա տունք իբրեւ 8000 ըստ մեծի մասին Գուրգք. յառաջագոյն բաղմութիւն էին ի սմա Հայոց, այլ այժմ սակաւք մնացին ի հինգ թողս որոշեալ. յորոց իւրաքանչիւր թաղք ունին մի մի քարաշէն եկեղեցի: Ունի և վաճառանոցս և շուկայս և բաղում աղբիւրս ջուրց. մի միայն բաղանի է քարաշէն և մի միայն իջեաւ. պալատ պէյին է յայնմ մասն քաղաքին որ անկանի յարեւելեան կողմն բերդին. 2 մզկիթք են ի սմա, որք ունին մինարէ, յորոց մին յառաջագոյն էր եկեղեցի, յորում է տապան, և ի վերայ քանդակեալ քարեղէն արձան եպիսկոպոսական զգեստով իւրովք և դնան յուստ ի Հայոց. նաեւ ի նոյն իսկ Քրդաց. ունի բարձր մինարէ յախճապակեայ որ ի հնումն էր զանգակատուն: Ոլորտ քաղաքիս ի հարաւոյ պատեալ կայ լեռամբք, յորս են այդեստանեայք բաղումք, իւրաքանչիւրն ունելով ի միջի հնձան մեծ, և ծառս պտղատուս և փեթակ բաղում, որք բերեն մեղր ընտիր ի դաշտավայրի որ է առաջի Մշոյ՝ ելանէ թիւթիւն առատ և ազնիւ:

ԱՇՏԻՇԱՏ

Մարդ, իւր աշխարհիս վրայ երկնայու առջի օրէն իսկ, կը զգայ իր ապրկարութիւնը և իրմէ դուրս գտնել կը կարծէ այն ուժը որ իրեն կը պակսի: Ինքզինք չըջապատուած կը գտնէ անձանօթ զօրութիւններէ և իր անստոյգ կեանքին սպառնացող վտանգներուն գիմադրելու համար՝ իր յոյսը կը դնէ անգիտակից բնութեան տարբերուն վրայ մինչև որ բանաւարութիւնը զարգանալով՝ նետուի բարի և իմաստուն Նախախնամութեան մը գիրկը:

Այս նիւթական և իմացական ծայրայեղ ձկտումնէրու մէջ տարութեան մարդկային հոգին գէպ ի խորհրդաւորը կը հակամիտի և անձանօթին հրապոյրը՝ ագետութեան դարերու մէջ, զինքը մոլորութիւնէ ի մոլորութիւն կը մղէ: Խուժանը կը ջանայ գերբնական պաշտպանութիւնը վարձել զօհերով և նուիրարեութեամբ. մտաւորական անխիղճ դասակարգ մըն ալ կը փութայ չահագործել ռամկին կողոպտուելու յօժարակամութիւնը:

Պատկառելի երևոյթ մը, չլացուցիչ արտաքին ձևեր, սրտերու ծածուկը դուշակելու խոստումն, իզձերու բաւարարութիւն տալու թաղուն միջոցներ, կախարդութիւն, հմայք, դիւթք, բժշկութեան նախատարերք, աստեղագիտութեան ծանօթութիւնք. ահա ասոնք են մոգերուն պարծանքը: Նուիրական հուրը արծարծել, բարամուռք ի ձեռին ողջակէզ մատուցանել, օրէնքը բացատրել. ահա ասոնք են քուրմերուն փառքը:

Տարակոյս չըկայ որ ունակութիւնը այնքան կարմատայնէ խուրէպատիր միջոցներու կիրարկութիւնը որ հեթանոսութեան պաշտօնեաներ իրենք իսկ կսկսին հաւատալ

իրենց քարոզած ստույգութիւններուն և ինքզինքնին առանձնաշնորհեալ դասակարգ մը տեսնելով՝ քիչ չատ պարտական կը զգան ժողովուրդին բարօրութեան հակելու :

Մանաւանդ քուրմերը հետզհետէ խնամենալով օրուան քաղաքական իշխանութեան գլուխը գտնուողներուն հետ՝ անոնց թանկագին օժանդակութիւն մը կը մատուցանեն կառավարելու բազմութիւնը և փորձառութեան հասունացուցած օրէնքներու սահմանին մէջ՝ հանդարտ ապրելու կառաւիժորդեն ստրկացած ժողովուրդը :

Վասն որոյ արքայն Արսաշես կարգէ զորդի իւր զՄաժան ֆրմապէս ի յԱնի՝ դիցն Արամազդայ. Տես հոջ 282. Մ. Խորենացի. 1881. Վենետիկ. «Տիգրան, արքայն Հայոց, պատուեալ զգեղեզման եղբորն իւրոյ Մաժանայ ֆրմապէսի բազմացն աւանի, որ ի Բագրեւանդ գաւառի, բազին ի վերայ գեղեզմանին շինէ, զի ի զոհից ամենայն անցաւորք վայելեցեն եւ ընդունիցին հիւրք երեկօթիք: Տես հոջ 312 նոյն

Դիւրաւ կրնանուի ուրեմն որ քաղաքական և կրօնական իշխանութեանց շահակից դասակարգեր Հայաստանի մէջ իրարու հետ դաշնակցէին իրենց շահուն համար ժողովուրդը պաշտպանելու որպէսզի ժողովուրդին երեսէն ապրին և միանգամայն իրարու ի թիկունս գային ամէն առթիւ :

Եւ ճշդեկացեալ իշխանէն Հաշտենից՝ երբ առ վաղիւն կործանեցոց են զմեծ աստուածսն Դիւանեայ եւ Դեմետրեայ, զիշերագնաց եղեալ ի ճեղի աստուածոցն, չցին զգանձս ի տունս զեմնափորս եւ ազդ արարին յԱշխիշաս ի ֆուրմս երբ ժողովեցեմք արս պատերազմողս եւ փութապէս առ վաղիւ հասեմք առ մեզ. Տես հոջ 25 Ձեւորք. 1832 Վենետիկ: Իսկ նոյն ցեղէն Դեմետրեայ, իշխանն Հաշտենից, որ եր ընդ զօրսն Հայոց կտրեալ եօթն հարիւր արամք ի ֆրմաց կողմն ելաներ եւ սկսաւ կռուիլ ընդ իշխանս Հայոց. Տես հոջ 29 նոյն.

Ահա Հայոց նախկին արքայական գերդաստաններուն և նախարարներուն խնամեցած այս քուրմերու դասակարգին բարձման պատմութիւնն է որ Ձենոր Ասորի մեզ կաւանդէ ճշմարտութեամբ. և մենք պիտի խնդրակցէինք այս անհրաժեշտ բարեկարգութեան ձեռնարկողներուն, եթէ անոնց նպատակն ըլլար ինչ որ կը յայտարարէին, անպատուակ և անկեղծ :

Բայց Ձենոր առանց քաշուելու մեզ կը տեղեկացնէ թէ մեհեաններուն կողոպտուած գանձը իբրեւ խայծ ըստրուկին չուայուեցաւ. թէ խուժանին մկրտութիւնը բռնադատ կատարուեցաւ. թէ Հայ դպրատան աշակերտներն պարտադրուեցան Յոյն և Ասորի օտար լեզուները սովորիլ, թէ սուանց համուգման եւ նոյն հետայն դարձի չեկող քուրմերը կախաղանի վրայ մեռան, թէ ընդլիզող իշխաններուն անդամները ծայրատուեցան և այլ այս կարգի խժոժութիւններ կատարուեցան :

Այս էր այն սլանձալի քրիստոնէական ճշմարտութիւնը որ կը յաջորդէր անարգ կռապաշտութեան. ո՛ր էին մնացեր Թաթէոս և Բարթուղիմէոսի հատկցած խաղաղութեան Աւետարանին սիրոյ պայմանները, ո՛ր էին հիմա քրիստոնէական եկեղեցւոյ նախկին հովիւները որ կը խոնարհէին համուղելու և կը նահատակուէին իրենց աստուածային Փրկչին օրինակին հետեւելով :

Ձենոր ցոյց կուտայ զՍուրբն Դրիգոր Լուսաւորիչ Հայոց վրայ ելած սուրբնով և բիրերով, աններող, սպառնալից : Իր ետեւէն կը մանեն ի Հայս չատ մը առօթի և պորտաբոյծ մարդիկ որ փոխանակ երկրին բնիկներուն հոգեւոր մխիթարութիւնը խորհելու՝ իրենց տարակոյ ցաւաքար ընկերները կը հրաւիրեն բարեբեր երկրի մը պտղիներով և ժամուցներով կշտանալու :

Ձենորէ կը սորվինք թէ եկող օտար կղերը չէ թէ մարդոց խիղճերը դէպ ի ուղիւր առաջնորդելու պաշ-

տօնը կը ստանձնէր՝ հապա կը գործադրէր Հռովմայեցի դիւանագէտներու քաղաքական հաշիւները։ Անոնք քրիստոնեայ կղերին սքեմին տակ ծառայած կուգային ջախ-ջախել Հայ ազգային կաղմակերպեալ զիմադրութիւնը ի նպաստ միահեծան կայսրութեան որուն կեդրոնը առ այս արեւմուտքէն ի Պօլիս կը փոխադրուէր։

Այո՛, Տրայեսնոս հռչակած էր արդէն Հայոց ան-նուաճ ազգ մը ըլլալը ինչպէս իր Հռոմի մէջ կանգնած կոթողին արձանագրութենէն կիմանանք, իր յաջորդները կործային միջոց մը Հայը խոնարհեցնելու Հռովմէական ստորնացուցիչ լուծին տակ և իրենց գործակալը՝ Տրդատ, դատաւ այդ միջոցը։ Հասկցած էր թէ Հայ քուրմերու կաղմակերպութեան չէնքը փլած ատեն՝ իր անկման ժա-մանակ, իր հետ վար պիտի բերէր իրեն հեղուտուած Հայաստանի աւատական նախարարութիւններու անդըր-դուկի չէնքն ալ։

«Եւ իբրեւ եկն եհաս ի սահմանս Հայոց, շուա Գրի-գորիոս քե Վահեկմանեան մեհեանն մնացեալ է յերկրին Տարօնոյ, մեհեանն մեծագանձ, շի ոսկով եւ արծաթով եւ բազում նռեբ մեծաւեծ բազաւորաց ձօնեալ անդ, ուքե-րորդ պաշտօն հոշակեալ, անուանեալ վիշապաբալ Վա-հագնի, յաշից տեղիք բազաւորացն Հայոց Մեծաց, ի սնարս շերինն Քարեայ ի վերայ գետնի եփրասայ, որ հանդեպ հայի ի մեծ շեսոնն Տարօսի որ եւ անուանեալ ըստ յանախա-պաշտաւան տեղեացն յԱշիշտս, զի յայնմաւ եւս դեռ շեկ կային երեք բազինկն ի նմա. տես էջ 603 Ագար. 1835 Վենետիկ։

Ուրեմն որչափ քիչ բան գիտէ դժբաղդաբար յար-գելի կէսէր Հայ քրիստոնէական եկեղեցւոյ սկզբնաւու-րութեան մասին և որչափ սխալ գաղափար կաղմած է Զենոբայ վրայ զայն թ. դարու մէջ ապրող անձի մը անարժէք աւանդավէպներու հաւաքածոյն նկատելով։

Զենոբ մեզ հրաշարիով և գերբնականով չը խաբեր, այլ ցոյց կուտայ կռապաշտ և քրիստոնեայ կղերը եկած կպուր կպուրի և իր լսել տուած հեթանոս քուրմերու ողբի աղաղակը ճշմարտութեան ձայնն է։

«Լուարուք մեզ, իշխանիդ Հայոց. արդ մեք պատերազ-մաւ ձեզ չը կարեմք ընդդիմանալ, զի այս է տուն Տրդա-սայ, բազաւորին Հայոց եւ դուք իշխանի խոնա։ Բայց այս ձեզ յայտնի լիցի, որ քեպէս մեք ձեզ յաղթել պատերազմաւ ոչ կարեմք. սակայն շառ է այսօր մեռանիդ ի վերայ աս-տածոցն մերոց՝ քան քեզ քսանար լոցա ի ձեռն սպական-եալ տեսանել վասն որոյ զկեանս ասեցաք եւ զնախ սիրեցաք։ Տես էջ 27. Զենոբ 1832 Վենետիկ։»

Արդարեւ, մանկութեան ատեն ի Հռովմ պատանդ տարուած արքայազունն Տրդատ դաստիարակուած էր Հռովմի աշխարհակուլ քաղաքականութեան սկզբունքնե-րուն համեմատ և երբ դիտեց որ ծանրութեան կեդրոնը կռապաշտութենէն ի քրիստոնէութիւն կ'անցնի՝ յօգուտ Հռովմէական կայսրութեան գործածեց քրիստոնեայ կղերը։

Եւ Հայ նախարարութիւնները՝ իրենց նեցուկ քուր-մերու դաստիարակէն զրկուած, ջարդուեցան։ Սիլուանիք, Հաշտեանք, Աղձնիք, Ռչտունիք, Բզնունիք, Մանա-ւազեանք, Որդունիք բնաջինջ եղան են։ Պարապ տեղը չէր ուրեմն որ վերջ ի վերջոյ Հայ մնացեալ նախարար-ները սթափեցան և տեսնելով որ օտարամուտ Մամուլե-եանց ձեռքով զիրենք մի զկնի միոյ կանձիտէ «զՏրդաս կոչեն ըստ կամաց լոցա ունել զբազաւորութիւնն, իսկ ի ջհաւանեղն՝ տան նմա արքունն ընկեղի շեղեալ խառնեալ եւ շիջուցին յինկեանց զքաղմախալ ճառաբայք աստուած-պաշտօնեան. Տես էջ 383 Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ։

Այս խոշտանգումներուն համբերել անկարելի էր, անոր համար Հայոց մտերմութենէն ուժացան Նոր Շի-

քական աշխարհը, Կորդուք, Կորդիք, Տմորիք, Արձախ, Ուտի, Շակալէն. Զորն Գարթմանայ, Կողթ, Փայտակարան, Վիրք, Աղձնիք, Ծովք, տես էջ 213—217. Փ. Բիւզանդացի, 1889, Վենետիկ. և ապստամբելով ինքնագլուխ իշխողը խզատեցաւ. անոր համար կազմալուծուեցաւ պառակտուած ազգին իշխանութիւնը և այս հիւսիսային աննուաճ երկիրը անպայման խոնարհեցաւ բըռնակալներու լուծին տակ:

Այս է Աշտիշատի կործանման նշանակութիւնը և Զենոբ Ասորւոյն շնորհակալ ենք որ բիրտ ճշմարտութեան թարգման կը հանդիսանայ, հասկատելով թէ արեան հեղեղներու մէջ ազգի մը ինքնօրինութիւնը խեղդուեցաւ: Հաշտենից դարատափին վրայ լսուած գոռ ու դուլը, Տարօնի մէջ բարձրացած վայնասունը Հայ քաղաքական կեանքի ճգնաժամի սարսափազդեցիկ ղողանջն է. ուստի և Աշտիշատի ընդհանուր անուան տակ հաւաքուած վայրերը կարժէ անգամ մ'ալ աչքէ անցնել:

*
* *

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ՍՐԲԱՎԱՅՐԸ

ՆԱԽԿԻՆ ԿԱԼՈՒԱԾԱՏԵՐԲ ԳԻՒՂԻՆ

Ա.

Զոր առեալ ՎԱՀՈՒՆԵԱՅ կանգնեցին ի Տարօն յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱՇՏԻՇԱՏ. Տես էջ 186. Մ. Խորենացի 1881, Վենետիկ:

Բ.

ԱՇՏԻՇԱՏ ԳԻՒՂԻ ՇԵՐԱԿԼԵՍ ԵՒ ԱՓՐՈՂԻՏԵՍ ԿՈՒՌՅԵՐԸ

Գտեալ յԱսիա զպղնձաձուլ զոսկեզօծ պատկերն Հերակլեսոյ, տայ Արտաշէս բերել յաշխարհս մեր զի կանգնեցեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն որ էին յազգէ Վահուհեաց զՀերակլեսոյն զսփնապատկերն կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱՇՏԻՇԱՏ. Տես էջ 186. Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ:

Եւ Տիգրան զԱփրոդիսեայ զպատկերն իբրեւ Երակլեսոյ տաքսիւտրի՝ առ նորին պատկերին Երակլեսոյ հրամայեաց կանգնել ի Յաշտից տեղիսն. Տես էջ 194 նոյն:

Դ.

ԱՇՏԻՇԱՏՈՒ ԳԻՒՂԸ ԱՐՔՈՒՆԻ ՍՏԱՅՈՒԱԾԲ

Եւ ցատուցեալ Տիգրանայ ընդ Վահուհեան, եթէ ընդէ՞ր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնեցին զպատկերն Երակլի՝ առաքեալ ի նորին հօրէ, ընկենու զնոսա ի քրմութենէն և զգիւղն յարմաւիրս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան. Տես էջ 194. Մ. Խորենացի 1881, Վենետիկ:

Պ.

ԱՆԱՀԻՏ ՅԱՇՏԻՇԱՏ ԳԻՒՂ

Երկրորդ Մեհեանն որ յԱշտիշատ-Ոսկեօր Ոսկեծին դից, և բազմին իսկ յայս անուանեալ Ոսկեհատ Ոսկիաօր դիցն. Տես էջ 603, Ագաթանգեղոս. 1835 Վենետիկ

Հայաստանի մէջ Անահիտի, մեհեանը՝ ինկիսիսին կրօնքին ընծայող մանկամարդ աղջիկներու յաւակացեալ յարակից մասեր ունի: Ճշմարիտ կանանց մ'եր այս ուր օտարականներ կ'ընդունուին որոշ գումար մը վճարելով: Դիցունայն կանկի ըլլալու համար, Ստարոն կը հաւատարմութե, տարփառութեան տարիքը եւ ընկերային վիճակը կարելի եղածին չափ պատշաճեցնելու հոգ կը տանին: Ժամանակ մը յետոյ ծնողները կ'երթային առնել իրենց աղջիկները եւ իբրեւ սիրոյ ֆրմուհի անոնց ունեցած աւելի կամ նուազ յաջողութեան համեմատ աւելի կամ նուազ դիւրութեամբ կ'ամուսնացնէին զանոնք:

Տես էջ 55. Կանանց վատարեումը Տօմարի ք. Բեկար 1910. Կ. Պոլիս

Ἀπαντα μὲν οὖν τὰ τῶν Περσῶν ἱερὰ καὶ Μῆδοι καὶ Ἀρμένιοι τετιμῆκασιν, τὰ δὲ τῆς Ἀναΐτιδος διαφερόντως Ἀρμένιοι, ἔν τε ἄλλοις ἰδρυσάμενοι τόποις καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ Ἀκισσηνῇ. Ἀνατιθέασιν δ' ἐνταῦθα δούλους καὶ δούλας· καὶ τοῦτο μὲν οὐ θαυμαστόν, ἀλλὰ θυματέρας οἱ ἐπιφανέστατοι τοῦ ἔθνους ἀνιερῶσι παρθένους; αἷς νόμος ἐστὶ καταπορνευθεῖσαι· πολὺν χρονον παρὰ τῇ θεῷ μετὰ ταῦτα δίδοσθαι πρὸς γάμον, οὐκ ἀπαξιοῦντος τῇ τοιαύτῃ συνοικεῖν οὐδενός. Τοιοῦτον δὲ καὶ Ἡρόδοτος λέγει τὸ περὶ τὰς Λυδίας· πορνεύειν γὰρ ἀπάσας. Οὕτω δὲ φιλοφρόνως χρῶνται τοῖς ἐρασταῖς ὥστε καὶ ξενίαν παρέχουσι καὶ δώρα ἀντιδιδόασιν πλείω πολλάκις ἢ λαμβάνουσιν, ἅτ' ἐξ εὐπόρων οἴκων ἐπιχορηγοῦμεναι. δέχονται δὲ οὐ τοὺς τυχόντας τῶν ξένων, ἀλλὰ μάλιστα τοὺς ἀπὸ ἴσου ἀξιώματος.

Strabonis c: 582—26, 533
Lipsiae
MDCCC IXVI

Մենչեալ առիծաբար գաղանթեամբ Անտոնինոս՝ դիմէ ի վերայ Արտավազդայ և անցեալ ընդ Միջագետս կոտորէ անհետ ընդ Գորս Հայոց եւ ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա հանդերձ քաղու՛մ ընչիւր յանկածէ պատերազմին. Տես էջ 210 Մ. Խորեհայր 1881 Վենետիկ:

Անտոնինոս ի Հայս կատարած մէկ արշաւանքին ժամանակ, Անահատայ տաճարը կողոպտուեցաւ և անոր ոսկիէ արծանը զօրքերուն կողմանէ կողոպտուեցաւ, ինչ որ անոնց շատերը հարստացուց: Անոնցմէ մին որ Խալիկոյ Բարնիայ զաղաքին մէջ հաստատուած էր, որ մը հիւրընկալեց զԱգոստոս և անոր ընթրիք մը տուաւ: Կայսրը ճաշի ատեն անոր հարցուց. Իրա՞ն է որ առաջին անգամ դիցուհւոյն հարուած տուողը կուրցած և անդամաւորուեցէ վերջ մեռած ըլլայ: Եթէ այդպէս ըլլար, պատասխանեց անիկայ, այսօր պիտի չկրնայի հիւրընկալել զԱգոստոս, ինչու որ առաջին հարուածը անոր տուողը ձեր առջին է և այս երեկոյ ընթրածնիդ անոր մէկ սրունգն է. Page 101. Dictionnaire de par Fr. Noël

MDCCCXXIII
PARIS

XXIV. Aurea statua prima omnium nulla inanitate et antequam ex aere aliqua illo modo fieret, quam vecant holophyraton in templa Anaëtidis posita dicitur (quo situ terrum nomen hoc significavimus) numine gentibus illis sacratissimo. Direpta est Antonii Parthiis rebus; scitumque narratur dictum unius veteranorum Banoniae, hospitali divi Augusti cœna, quum interrogaretur, essetne verum, eum qui primus violasset hoc numen oculis membrisque captum exspirasse? Respondit enim, tum maximo Augustum de crure ejus cœnare, seque illum esse, totumque sibi censusum ex rapina etc.

P. 412 His. Naturelle de Plinie 1883

Paris

Ե.

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ՆԱԽԱՍԱՐԴԻ ՏՕՆԸ

Վաղարշ

Ս. Գ. Լուսաւորիկ

Ձի ի զոհից ամենայն ան-
ցաւորք վայելեցեն և ըն-
դունիցին հիւրք երեկոթիւք:
Յորում և զինի վաղարշ ՏՕՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՐԴԻ ՎԱՐԴԵՐԵՐԻ
ՍԿԵՐԱՆ ամի նորոյ ի միւսն
ՆԱԽԱՍԱՐԴԻ. Տես էջ 312. Մ.
Խորենացի 1881 Վենետիկ:

Տօն մեծ հաւակել ժամա-
դրեաց Ս. Գ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԿԸ ի
ժամանակի Ամենորոյ հիւրըն-
կալ դիցն Վանատրի զոր յա-
ռաջագոյն իսկ ի նմին տեղ-
ւոջն պաշտէին՝ յուրախու-
թեան ՆԱԽԱՍԱՐԴԻ աւուրն:
Տես էջ 620 Արաթանդեղոս
1835 Վենետիկ:

Զ.

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԴԻՐՔԸ

Յաշտից տեղեացն թաղաւորն Տրդատ ելեալ ընդ լեռնա-
կողմն գնայր և եկն բնակեցաւ ի գլուխ Արձանին վասն տեղւոյն
ընդարձակութեան: Տես էջ 40 Զենոբ 1332 Վենետիկ:

Է.

ԱՇՏԻՇԱՏՈՒ ՀՆԴԻԿ ԿՈՒՌՔԵՐԸ

Գեմետր և Գիսանէ դաւ իմն խորհեալ Դինաքսեայ արքայի
իւրեանց մագապուր անկան առ թաղաւորն Վաղարշ(ակ) և նա
ետ նոցա զերկիրն Տարօնոյ ընդ իշխանութեամբ ուր ինքեանք շի-
նեցին քաղաք զոր կոչեցին Վիշապ և եկեալ յԱՇՏԻՇԱՏ կանգնե-
ցին անդ զկուռս զայնոսիկ զոր պաշտէին ի Հնդկիս. Տես էջ 36
Զենոբ 1832 Վենետիկ:

Ը.

ԱՇՏԻՇԱՏ ԳԻՒՂԻ ԱՏՐՈՒՇԱՆԸ

Եւ Վախտանգ փոխէ զԱՏՐՈՒՇԱՆՆ ի դուռն Կաթողիկէին զոր
հիմնարկեալ էր Սրբոյն Սահակայ. Տես էջ 30, Պատ. Տարօնոյ.
Յով. եպ. Մամիկոնեան, 1832, Վենետիկ:

Ուրեմն, հակառակ յարգելի Հ. Հիւսիսանի յետա-
մնաց ստուգարանութեան (Տես էջ 304 Հին Հայոց տեղ-
ւոյ Անուաներ 1907 Վիէննա) պէտք է ընդունիլ թէ
նախնիք պարսկերէն լեզուի աւելի հմուտ եղած ըլլալու
են և իրաւամբ այս վայրը ըստ յաճախապաշտաման
կոչուած էր Աշտիշատ և մանաւանդ ութերորդ պաշտօն
քանդի (Տես 590 Ագաթ. 1835 Վենետիկ) Բագայառին՝
գիւղի Միհրական կրակատունէն սկսելով՝ այս վայրը ու-
թերորդ կրակատունն էր. այսպէս

1. Աղէր Միհր اذر مهر
2. Աղէր Նուշ اذر نوش
3. Աղէր Պէհրամ اذر بهرام
4. Աղէր Պիյն اذر بين
5. Աղէր Խիւրատա اذر خرداد
6. Աղէր Պէրզին اذر برزين
7. Աղէր Զէրաէհիւշթ اذر زردهشت

Թ.

ԱՇՏԻՇԱՏ ԳԻՒՂԻ ՎԵՐՁԻՆ ՍԵՊԱԿԱՆԱՏԵԱՐՔ

Բարձեալ սարկաւադապետին նորին Երեմիայի զպատուական
մարմինն Ս. Սահակայ, հանդերձ աշակերտակցօք և Տիկնուրն Մա-
միկոնէնից, նորին նուաւ, որում անուն էր Դատրիկ, կինն Վար-
դանայ Սգրատեպատի, տարեալ հանգուցին Յիւրիւնն Յիւրիւն
ՅԱՇՏԻՇԱՏ. Տես էջ 567—568 Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ:

Ժ.

ԱՇՏԻՇԱՏ ԳԻՒՂԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ

Ի նոյն ամի քակի յԱրդուհիմայ և եկեղեցին որ յԱշտից
վանա Տես էջ 58 Պատմ. Տարօնոյ Յով. եպ. Մամիկոնեան. 1832
Վենետիկ:

Ս. Սահակ ի հնումն ԱՇՏԻՇԱՏ գիւղ հեռի ի Ս. Կարապետէ
իբրեւ 6 ժամաւ յարեւելից կողմն նորա առ ստորոտով լերինն.
յեկեղեցւոյ սորա, որ քակեալ կայ ըստ մասին է գերեզման
Սրբոյն Սահակայ ուր յաճախեն ուխտաւորք յաւուրն Աւագ
Հինգշաբթի Զուրբ եկեղեցին և զմենաստանն քակեաց Լէնկի-
մուր առ ի շինել ի քարանց անտի գրայքայեալ կամուրջն Եփ-
րատայ: Տես էջ 193 Ա. Մ. Մամն Ասիա Հ. Ղ. Ինճիճեան, 1806
Վենետիկ:

ԱՇԵՒՇԱՏՈՒ ՆՈՒՒՐԱԿԱՆ ԱՆՏԱՌԸ

Ամբարձից զայս իմ ի շեմն ուսկից
կկեցի իմն օգնութիւն: Մարտոս

Գեղեցկագոյն տաճարը դարաւոր կաղնիներու բազ-
կատարած անտառն է: Երկնածիկ ծառեր մեր գլխուն
վրայ հնչուն կամարներ կը ձեացնեն և երբ քամին մեղ-
միւ սկսի շարժել տերեւայից ստերը՝ հրաշալի երանգաւ-
թեան մը նուազները կը խուլին: Կռապաշտները անտառը
կընարէին իրեւ արարողութեան յարմարագոյն վայր և
անոնց թանձրաստուեր հււանին մարդոց հաճելի բլրալուն
համար՝ ծառերու շուքին տակ խուսկ կը ծխէին:

Հրէից նուիրական մատեններէն կիմանանք թէ
նախկին Քանանացիք և ուրիշ շատ ազգեր երկնային
մարմինները և իրենց կուռքերը կը պաշտէին բլուրներու,
լեռներու, յատկապէս կառուցուած բարձրաւանդակներու
վրայ: Իսրայելացւոց պատուիրուած էր ջնջել կռապաշտու-
թեան բարձր վայրերը: Բ. Օր. ԺԲ. 22. Իսրայելացիք
կուռք պաշտեցին բարձր տեղերու վրայ. Գ. Թագ. ԺԱ.
7: Գ. Թագ. ՅԷ. 29 և ունէին յատուկ քուրմեր Գ.
Թագ. ԺԲ. 32 Գ. Թագ. ԺԷ. 32. սաղարթիւններքե աչքերէ
անյայտ անխոստովանելի գարշութիւններ կը կատարէին:

Աշտիշատի Համայնագից մեհեանն ալ ունէր ի մաս-
նաւորի իր բարձր տեղը Քարքեայ լեռան կատարը, Արձա-
նին գլուխը: Երեք եղբայրներ Կուռու, Մեղտէս, Հոռեան
հոն ելան Իննականեան վայրը ընտրելու զայն կռապաշտա-
կան պղծութիւնները կատարելու յարմար դատելով:

«Անսառն յարեւելից կուսէ փողոսահաւ աղբերն. Տես կը
41 Զեկոք 1832 Վեկեթիկ: Այս անտառը խիստ թանձր և
թաւաւ էր: «Արդուց իշխանն փախսական եղեալ ընդ
անսառն, կտրն փայտի քանց ընդ սիրն և ընդ շեարդն
և անդէն մեռաւ. Տես կը 30. Զեկոք 1832 Վեկեթիկ:»
Յետ ժամանակաց նոյն վկայութիւնը կուտայ Սմբատ
«Հարիւր ուրաւն հազար փայտ ևն տարեալ ի Քարֆեյ.
Տես կը 38, Պատ. Տարօնոյ, Յով. եպ. Մանկունեան 1832
Վեկեթիկ: Իննականեան աղբիւրն ալ տեսանք որ լեռան
գլուխն էր և հոն բռնկութիւն կը կատարուէր: Հայոց
մէջ, ըստ Մ. Խորենացւոյ, անտառապաշտութենէն զատ
հեթանոսական կրօնի ամէն ձեւ արտայայտութիւն օտա-
րածու էր: Արդարեւ Արայեան Արայն մեռանի ընդ Շա-
ւիրաւայ ի պատեհալի բողոքով արու զաւակ անկեանա-
րուս և շատահանձար յիր և ի քան՝ զԱնուշաւանն որ
Սոս անուանիւր փակի ձօնեալ էր ի Սոսիսն Արաւեանալայ
որ յԱրմաւիր, որոց աղաւթնոցն ստաւիսն, ըստ հանդարտ
կամ սասիկ շնչելոյ օղոյն ևւեր յոսոց շարժուլ, սովորե-
ցան ի հմայս աշխարհիս Հայկազանց և այս քաղուլ ժա-
ւանալս, Տես կը 97, Մ. Խորենացի 1881 Վեկեթիկ:

Քրիստոնէութիւնը ի Հայս մուտ գտնելէն վերջն
ալ մեր նախնիք դիւրաւ չի մոռցան իրենց նախկին ու-
նակութիւնները. այսպէս. «Խոստով Կոսակ ևս հրա-
ւան զօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն քա-
ղուլ և քերել զփայրեկի կաղին մայրեաց և սնկել զայն
յկարարսեան զաւառին, մինչեւ ի դաշն Մեծաւորի ի
ԲԼՈՒՐՆ որ անուանեալ կոչի Դուին: Տնկեցին զկաղինն
և կոչեաց զանունն նորա ՏԱՃԱՐ ՄԱՅՐԵՆԻ. Տես կը 18,
Փ. Բիւզանդացի 1889 Վեկեթիկ:

Արդարեւ ՄԱՅՐԵՆԻ ՏԱՃԱՐը յարմար վայր մըն է
մտաւոր յափշտակութեան և թեւատարած կաղնիներու
խորհրդաւոր ստուերին ներքեւ հողին դիւրաւ կը վե-

բանայ դէպի այն սկզբնապատճառ իմացականութիւնը որ կը ստեղծէ և կը նախախնամէ : Արդ ըստ Սաղմոսերգութիւն՝ Հայը իր աչքերը կը վերցնէր Քարքէոյ լեռան գլուխը տարածուող անտառին և Աստուծոյ կը յուսար իր անձին օգնութիւն : Այն հեռաւոր դարերուն մէջ ոչ մէկ տեղ աշխարհիս վրայ աւելի պատշաճ կրօնական արտայայտութիւն մը կար :

Կրօնքը կը ներգործէ այն ազգերուն վրայ որ իրենց կիրքերուն իշխելու պէտք եղած կրթութեան և բարոյական զարգացման աստիճանին հասած չեն : Արդ քանի որ հաւատքէ անկախարար՝ պաշտաման արտաքին ձևեր գոյութիւն ունին՝ հարկաւ անոնք չեն ուշանար զիւրահազէտներու ձևաքին մէջ քաղաքական ծրագրերու իրագործման միջոց գառնալ :

Հայը իր անտառներուն խորը հաւատոյ պարզ արտայայտութենէն ուրիշ ծխակաւարութիւն չունէր . բայց նաև հանդուրժեց օտար հակառակամարտ կրօններու միաժամանակ տարածման : Իր այս ներողամտութիւնը պատենութիւն ընծայեց իրեն մարդոց վարդապետութիւններուն փորձը ընելու և այսու իր լայնախոհ մտքին ապացոյցը նուազ :

Ազգի մը կեանքի տեւողութեան միջոցին՝ քաղաքական դէպքեր կը փոխուին և անոր նիւթական վիճակը կ'ալլայլի՝ բայց անոր նկարագիրը նոյնը կը մնայ և մտայնականութիւնը չփոխուիր : Այսօր մեր ափ մը ժողովուրդը ժառանգական օրինօք նոյն տեսարանը կը պարզէ և այսօր ալ իրերամերժ կրօնքներով կ'որակուի : Եւ վերադառնալով մեզ զբաղեցնող անցեալին՝ կը հաստատենք թէ Տարօնոյ այս մեհեանը այն ատեն « ըստ յաճախապաշտման տեղեացն անուանեալ էր յԱշխշատ . հը 603 Ագաթանգեղոս 1835 Վեկեթիկ : » Եւ յաջորդ գլուխներուն մէջ պիտի տեսնենք թէ ի միջի այլոց հոն կը պաշտուէին Վիշապն ու Աստղեր :

ԱՍՏՂ ԲԵՐԴ

Աստղ բերդը նաև կոչուած է Մոկաց բերդ . ինչ գաղափարաց զուգորդութիւն կայ Մոկաց և աստղին մէջտեղ . Հայաստանի մէջ հազուադէպ չէր բաղդահմայութիւն . նոյն իսկ քրիստոնէութեան երկրին պաշտօնական կրօնքը դառնալէն վերջն ալ՝ գիտենք թէ իղձերու և հարցունքներու զիմեկ երկար ատեն սովորական բան մը դարձած էր :

« Մերուժանն ասէր ճանապարհս ընդ ո՞ր երթայ . եւ ուղղեւորացն տուեալ պատասխանի , ասեմ . ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԸՆԴ ԵՂՋԵՐՍ Է : Եւ մեծապէս խտեաց Մերուժանն ընդ միսս իւր եւ տրտնգաւ ընդ բանսն եւ տայր հրաւան չարացար փաշէր զուղղեւորս եւ ծեծել : Եւ ինքն անցեալ ըստ ուղին՝ իջանէր ի ՀՄԱՅՍ ԲԱՂԴԵՌԻԹԵԱՆ , ԶԲՈՒԷՍ ՀՍՐՅԱՆԷՐ ԵՒ ՈԶ ԳՈՅՐ ՆՄԱ ՅՍԱՌԱԿ ՅՈՒԹՈՒԹԻ ԿԱԽԱՐԴԱՆԱՅՆ՝ յոր յուսայրն . Տես հը 259 . Գ . Բաւսնս 1889 Վեկեթիկ :

Այս պայմաններուն մէջ Մոկաց Աստղ բերդը մեր երկրին կուսապաշտական չըջանին մէջ իրր զխոտանոց ծառայած է անշուշտ երկնային մարմնոց ընթացքի զննութեան և ըստ այնմ գուշակութիւններ ընելու : Տարակուս չկայ որ աստեղահմաններ նաև պաշտօն կը մասուցանէին երկնական մարի լուսաւորներուն : Զէ՞ մի որ « Վաղարշակ յէտ տայր ամենայնի մեհեան շինեալ յԱրմաշի անդրիս հաստեաց ԱՐԵՎԱԿԱՆ եւ ԼՈՒՍՆԻ : Տես հը 177 Մ . Խորենացի 1881 Վեկեթիկ :

Իսկ Տարօնի գալով՝ գիտենք թէ Աշտիշատու երկրորդ Բագինը անուանեալ էր Աստղական դից . Տես հը 603

Ազաթանգեղոս 1835 Վեներսիկ: Ուրիմն եթէ մեհեանին մէջ Աստղեան պաշտօն կը մատուցանէին՝ հարկաւ Աստղօն բերդէն նստե կը զննէին մոգք Աստղեան դիրքը երկնից աստղատուններուն մէջ: Արդ մեզ կը վիճակի մեր ձեռք գտնուած հեղինակներու համեմատ ճշդէր Աստղօն բերդին դիրքը և վերակազմել Մոկայ րերդին անցիւղը:

Եւ այլ յԱստղօնից կիկայ ընդ նոսա, (Տես էջ 28. Զեկոր 1832 Վեներսիկ:) Եւ առեալ Ս. Դրիգորի իջուցանե զնոսա ի ձորն Այծասկայ որ եր յարեւելից կուսե կաճկօնից Աստղօնից րերդին. Տես էջ 35 նոյն:

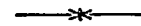
Եկին մինչեւ յԱրձանն քարեայ և անցան յԱստղօնս ամրոցն. Տես էջ 15. Պատ. Տարօնոյ Յով. Ե. Մամիկոնեան 1832 Վեներսիկ: Արդ զօրքն այն անցեալ գնացին յԱստղօն ամրոցն, կացին տուրս երկու և ոչ ինչ կարացին առնել. ապա գնացին առ Միհրան, մատուցին զամենայն ձեւ ամրոցին. Տես. էջ 21 նոյն. Վահան յարձակեցաւ ի վերայ նոցա և կտրեալ զօրքն տարաւ անցայց ընդ Աստղօնս և պատեալ իջոյց զնոսա մինչեւ հանդէպ եկեղեցւոյն և ոչ կարէին անցանել ընդ ձորն իսկ զօրքն եկեալ հասին յանտառն որ հանդէպ վանացն հայի և անդ թաղեան: Իսկ Վահանայ աճապարեալ՝ գնաց անդ և սուր ի վերայ եգեալ՝ կտորէր զնոսա. Տես էջ 48 նոյն:

Զայս ասեմ լինել բերդ և բնակարան Զրուանայ, կառուցանել ետ ի թագաւորեցուցանել զնոս ի վերայ երկուց եղբարց. զորմէ գրէ Մ. Խորենացի ա. 6. զոր և յանուն քեռն իւրեանց կոչեցին Ազնբերդ. կոչի նաև Մոկուց բերդ. Տես էջ 488 Աշխ. Ասիա Մասն Ա. Հ. Դ. Ինճիքեան 1806. Վեներսիկ:

Ի սոյն ամի Աբգարահիմ քակէ և զմեծ կաթուղիկէն յԱստղաբերդ տես էջ 58. Պատ. Տարօնոյ՝ Յ. Ե. Մամիկոնեան 1832 Վեներսիկ: Եւ պիտ աւերակ բերդի ժամաւ հեռի ի Մշոյ ի զուարճակ վայրի ուր են պարիսպք ըստ մասին քայքայեալ: Ունի աղբիւր յամարայնի ցուրտ անհնարին և ի ձմերայնի ջերմ տես էջ 188 Աշխ. Ասիա Մասն Ա. Հ. Դ. Ինճիքեան 1806 Վեներսիկ:

Աստղօն ամրոցին մերձաւորութիւնը նաև մեզ կը յիշեցնէ յԱշտիշատու երրորդ մեհեանը որ կը կոչուէր մեհեան Աստղեան դից և յաճախապաշտամոն նոր առիթ մը կը տեսնենք այս հեթանոսական կայանին համայնագից մեհեանին մէջ:

ՎԻՇԱՊ ՔԱՂԱՔԸ

Քաղաքներն ալ կը ծնին, կապին, կը մեռնին նման այն մարդոց որ վիրենք հիմնեցին, անոնք ալ ունին իրենց առանձնայատուկ կեանք և պատմութիւն: ՎԻՇԱՊ քաղաքը ատենալ զոյութիւն չունէր Տարօնոյ մէջ, Զենոբէ կը սորվինք թէ երկու փախստական Հընդիկներ, մեր երկիրը սպաստանելով, զայն կանգնեցին և օր մըն ալ կործանեցաւ, ա՛յ չը կանգնելու համար:

Վիշապ... ի՞նչ չարագուշակ կոչումն. այս անունը իր մէջ չատ գաղտնիքներ պէտք է ծածկած ըլլայ և ա. նոր մօրաթաթախ տւերակները խորհրդաւոր անցեալ մը ունեցած ըլլալու են: Արդարեւ մարդ կ'այլայլէ իր անունին իրեն վերագրած նկարագիրը և կ'ապրի իր քմահաճոյքին իրեն համար ձեւակերպած կեանքը. քաղաք մը ընդհակառակը անվթար կը պահէ իր անունին բնորոշող հանգամանքը մինչեւ որ մարդոց հաճոյ թուի նոր անուն և նոր վիճակ սահմանել հին քաղաքին:

Վիշապ կամ օձ դժբաղդաբար վիրար կ'արժեն և այս քաղաքին վերջէն տրուած անունը քան զառաջինը նուազ արհաւրայից չէ: Զենոբէ վերջ մեր ազգային մատենագիրները Տարօնոյ սահմաններուն մէջ Վիշապ անունը քաղաք չեն արձանագրեր: Իսկ Յով. Եպ. Մամիկոնեան՝ ի հեռուէս Դր. Խալաթեանի, իր Զենոբէ տարբեր անձ ըլլալուն իրրեւ անոխասելի ապացոյց, ՎԻՇԱՊ պանծալի կոչումը ՕՁ նսեմացուցիչ անուան կը վերածէ:

Նոյն իսկ այս օր այս մահաբոյր ճահիճներով ծածկուած քաղաքիս աւերակներուն մէջ տակաւին կը վրէ-

տան նետուղ օձեր և մօտէն անցնող ճամբորդին մտքին մէջ Վիշապին և օձին զաղափարը կը նոյնացնեն: Նետուղ օձը (وق آلي) կը գալարուի և իր ոլորքը յանկարծ քակելով՝ զսպանակէ արձակուածի պէս կը թռի, կը յարձակի խայթիլ ուղած անձին վրայ. և վա՛յ խայթուողին, անոր թոյնի ազդեցութենէն ազատում չը կայ:

Բաղէշէ մինչեւ Սալնոյ ձոր և անկից ալ Մեղրագետի ողողած աւերակները և աւելի հեռուն զիւրին է անցեալէն այնպիսի հետքերու պատահիլ որ օձապաշտութեան յուշարարներն են: Կը բաւէ առ այս խոնարհիլ գեղջուկին կեանքին, մտերմանալ անոր հետ, չի խրաչեցնել զինքը և թողուլ որ գործադրէ այն սովորութիւնները զորս դարէ դար անգիտակից ունակութիւնը այս վայրերու մէջ կը յաւերժացնէ:

Շինականը ունի իր ընտանի օձը, անոր տան օձորքին մէջ սողոսկիլը մօրիկ կ'ընէ, անոր խշրտոցէն կ'ախորժի, անոր սուրիւններէն կը հմայուի, իր խրճիթին արեւդէպ մէկ կողմը անոր յատուկ պտուկով կաթ կը դնէ, անոր սպաննուիլը գերդաստանին համար ազիտարեր արկած կը համարի:

Կողբացին՝ որ Տարօնոյ մէջ անցուց կեանքին մէկ մասը և հոն Առաքելոց Վանքին մէջ ցայսօր ամփոփուած կը մնան իր նշխարքը, մէկէ աւելի անգամներ պատեհութիւն ունեցաւ բնիկներուն մէջ արմատացած այս հեթանոսական սովորութիւններուն հանդիսատես ըլլալու և իր ԿԵՂՄ ԱՂԱՆԴՈՅ գրքոյկին առաջին և գլխաւոր մասը նուիրած է ջրկու օձապաշտութեան մոլորութիւնը իր ամէն ձեւերուն տակ:

«Նա աւանիկ տեսնեմք զօձս ի հնարագիտքենե թովչաց զգօնացեալ եւ իրեւ զջուանս խաղաղիկ ևնցաւ եւ

քագում անգամ բնակեալ ի սան՝ զմեղանչեն բնակչացն: Եւ այնչափ զգօնացուցանել զօձս զիտեն մինչեւ յուրքիւ ինչեղ ի տուն. եւ կերակուր մատուցանել ևնցաւ. Տես կջ 64, Եզնիկ 1826 Վեներիկ: Եւ զխաբս իգակերպս կաշեալ թովչութեամբ յընեղութիւն մարդիսն ածեն, քեցուցեալ զթոյնս սպաննոյս. Տես կջ 69 Եզնիկ 1826 Վեներիկ:

Եթէ թերահաւատներ Վիշապին և Օձին նոյնութեան համար վկայութիւն պահանջեն՝ անոնց ալ կը պատասխանէ: «Սասանայ մեծացուցանե յայս մարդիսն զվիշապս զի առնուցուն զնոսա ի պաշօն եւ կարծեցուցանե թէ եւ ևնանգ ինչ իցին գեսոց եւ շահապեսք վայրաց եւ յէս կարծեցուցանեցոյ՝ ինքն առնու վիշապի կերպարանս կամ ևնանգի իմն եւ շահապեսի զի այնու զմարդն յիւրեւ արարչեն թիւրեացե. Տես կջ 105 Եզնիկ 1826 Վեներիկ.» «Եւ վիշապն ո՛չ մի անգամ օձաձեւ երեւեր եւ միւս անգամ մարդակերպ. ևնյնպէս եւ զոր շահապես վայրացն իոյեն, ոչ մերք մարդ երեւեր եւ մերք օձ որով ԶՕԶԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ հնարեցաւ յաշխարհ մուծանել. Տես կջ 106 Եզնիկ 1826 Վեներիկ:»

Այս պփգալի մոլորութեան Հայ մողովուրդին այլ և այլ խաւերուն մէջ ընդարձակ համեմատութիւն առած ըլլալուն վկայութիւնը կը գտնենք մեր այլ եւ այլ մատենագիրներուն մէջ և կրնանք հաստատել թէ շինականք, քաղաքացիք և աւագորեարք հաւատարապէս անձնատուր էին անոր, այսպէս.

ՆԱԽ ՇԻՆԱԿԱՆՔ, Դաշտային կենցաղին հետեւանօք նշաւակ էին նետուղ օձերու յարձակումներուն և իրենց խոր ազիտութիւնը թեւ և թռիչ կուտար անոնց: Ուս-

տի Կողրացին մասնաւորապէս զանոնք կը զգուշացնէ վիշապներուն դէմ նոյն իսկ ինք ընդունելով որ իր ժամանակ աչքի երեւոյթներ տեղի կ'ունենային: «Եթե ի դաշտ երազագանձ ձիգցին եւ հեծեալք իբրեւ զմարդիկ զհետ երեւոյց արշաւիցեն՝ կեղծիք ԴԻԻԱՅ եւ եւ ոչ ճշմարտութիւն ինչ իրաց եւ եթե ի գետ կանանց ինչ ի կերպարանս երեւիցին՝ ՍԱՏԱՆԱՅԻ կերպարանք եւ եւ ոչ ի մարդ իբրեւ գղեւ մսանէ ՎԻՇԱՊԵ որպէս ունակ ի շնչոյ դիւանարին կարծեցին. Տես էջ 106 Եզնիկ 1826 Վեկեքիկ»:

Եւ եթէ արտերը մշակող երկրագործներ օձապաշտութեան անձնատուր չըլլային եւ Եզնիկ իր ականջով լսած չըլլար անոնց այս մասին ըսածները՝ ինչ պէտք ունէր զանոնք յորդորելու թէ «Ոչ ՎԻՇԱՊԵ զտննականս արդեանց կրեն եւ ոչ գրաս գոյ ևնգա՝ եթե արդիւնս կաշաց ուրոյ կրիցեն. ի գուր ե կա՛յ կա՛ն սսեւ ունեք ի կաշա՝ եւ ոչ ա՛ն ա՛ն: Զի ՎԻՇԱՊԵ որ ինք գրաս է, գիւրդ գայլ գրաս վարիցէ, զի ՎԻՇԱՊԻ այլ ազգ բնութիւն չէ եթե ոչ ՕԶԻ. Տես էջ 103. Եզնիկ 1826 Վեկեքիկ»:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆԵՐ. Իրենց վիպասաններուն քաղաքական իրադարձութեանց տուած առասպելական դոյնին տակ՝ աշխատաւոր դատակարգին հարստահարիչներուն կրած պատուհասին նկարագրութիւնը կը կարծէին տեսնել: Այս ստալոյ արկածներու հաճելի աւանդավէպները Վիշապներու եւ Վիշապաղանց շուրջը կը դառնային եւ նոր քրիստոնէութեան դարձող Հայոց քաղաքացի դատակարգը անոնց կը հաւատար:

Մոդորութիւն դիւաց խաբեաց գոյիցապաշտ Հայոց եթե զոմն Արաւագոյ անուն արգիլեալ իցէ դիւաց որ ցայժմ կենդանի կայ. Տես էջ 105 Եզնիկ 1826, Վեկեքիկ.»

«Զրուցեն զԱրաւագոյ եւ պառաւունք եթե արգիլեալ կայ յայրի միում՝ կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ երկու շուն հանապազ կրծելով զշղթայսն, ջանայ ելանել անէի եւ առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան ասեն կապանքն: Վասն որոյ քաղունք ի դարբնաց զհետ երթեալ առասպելին յաւուրն միաշաքարոյ երիցս կամ չորիցս բաղիսեն զսայն զի զօրացին շղթայն Արաւագոյ:... Զի Վիշապաղունք գողացան զմանուկն Արաւագոյ եւ դեւ փոխանակ եղին. Տես էջ 298 Մ. Խորենացի. 1881 Վեկեքիկ»:

ԵՐԿՐՈՐԴ. ԱԻԱԳՈՐԵԱՐԸ, Ե ՆՈՒ ԻՆՉԱՔԵՍ ՄԻՇՈՒՆՈՅՆԱՅԵՍ ԱՅՍ ՀԵՌԱՆՈՐ ԴԱՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ Ա՛յ բարոյական անկումը աւելի շեշտուած կը գտնենք ժողովուրդին բարձրագոյն դատակարգին մէջ: Զենոր այս մոլութեան անամօթ տեսարանները կը զգուշանայ պարզել իր հիմնած վանքին նորոնմաններուն աչքին առջև «Զի մի յիշեցեն զպաշտօն պրծութեան իւրեանց: Տես էջ 36 Զենոր 1832. Վեկեքիկ.»

Արդարեւ Զենորի նպատակը Հայոց նախկին կռապաշտութեան արարողութիւնները իրար բաղդատել չէր՝ ինչպէս կը պահանջէ յարգելի Գ. Խալաթեան, այլ վանքի սեպականութիւնը Ասորոց ապահովել եւ շատ շատ իր ուխտի ձեռնասուն միաբանները հրահանգել քրիստոնէական վարդապետութեանց մէջ ուստի եւ ոչ մէկ գայթակղական խօսք իր գրիչէն ելլելու չէր:

Ուրեմն ներուի մեզ դիտել տալ թէ Յարգելի Գ. Խալաթեան չը գիտեր թէ ինչ կըսէ երբ կը գրէ թէ «Ո՛չ մի խօսքով չէ յիշում ի՛նչ եր կուռքերի պաշտամունքը, ի՛նչով եր տարբերվում հեթանոսական միւս հաւատքներից. Տես. էջ 59. Համ. Ուսում. Զենոր Դրակի. 1893 Վեկեքիկ.» Ամէն մարդ իր նպատակէն կը դատեն եւ Զենոր նպա-

տակ չունէր ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ մը կատարելու :

Բայց ինք, Լազարեան ձեմարանի Հայ լեզուի ուսուցչապետը ի ձայն փողոյ կը հռչակէր թէ նպատակ ունէր Համեմատական Ուսումնասիրութիւն մը կատարելու : Ինչո՞ւ իր դերը մոռցաւ և չի համեմատեց Զենորի պատմութիւնը անոր դիրքին, անոր ժամանակին, անոր միջավայրին, անոր դիտարկութեան հետ : Մանաւանդ ինչո՞ւ այլ Հայ մատենագիրներու «Պղծութեան պաշտօնէրու նկարագրութեան» չը դիմեց՝ այն ատեն պիտի համոզուէր թէ այդ տեսարաններն անհանդուժելի էին վանքի մը շրջափակին մէջ :

Բայց մենք Օձապաշտութեան դարչելի տեսարաններուն բմբոշխման համար զինքը կը զրկենք Փ. Բուզանդացոյն զոր ուրիշներ մեղադրած են պաշտօն պղծութեանը յիշելուն համար որովհետեւ պէտք է ընդունել որ լեւի և մերկապարանոց ճշմարտութիւններ են անոնք այսպէս :

Այլ Թագաւորն Պապ, այն ինչ ծնեալ էր ի մօրէ իւրմէ՝ անօրէն մայրն նորա Փառանձեմ ԶՆՆԱՅ ԶՆԱԳԻՒՄ և վասն այնորիկ լի էր զիւօք ի տղայութենէ իւրմէ և կախարդանօք երեւին զեք ի նմա : Եւ ամենայն մարդ աչօք բացօք տեսանէին զղեւս ի նմա : Զի յորժամ մարդիկ հանապազօր յայդորել ելեալ մտանէին, տեսանէին զի յօձից կերպարանս ելանէին ի ծոցոյն Պապայ Թագաւորին և ՊԱՏԷԻՆ ԶՈՒՍՕՔ (*) ՆՈՐԱ, և ամենեքեան որք տեսանէին զնա, երկնչէին ի նմանէ և հուպ երթալ : Իսկ նա պատասխանի տայր մարդկանն

(*) Զուտց հաւերուումն Աժդահակայ. Տես էջ 132. Մ. Խորենացի 1881. Վեներիկ :

ասելով՝ թէ մի երկնչիք. զի սոքա իմ են. և ամենայն մարդ յամենայն ժամ տեսանէին զայնպիսի ինչ կերպարանս ի նմա :

Եւ էր Թագաւորն Պապ ի ՊՂԾՈՒԹԵԱՆ թաւալեալ. երբեմն այլոց էՊ ԵՂԵԱԼ տայր զինքն ի խառնակութիւն, և երբեմն զայլս էՊ ԱՐԱՐԵԱԼ զարուսն խառնակեալ պղծէր և երբեմն ընդ անասունս խառնակէր. Տես էջ 219—220. Փ Բիւզանդացի 1889 Վեներիկ.

*
**

Եւ եղեւ իրրեւ ծնաւ Փառանձեմ զորդին իւր զՊապ, քանզի անօրէն էր և ամենեւին յԱստուծոյ ոչ երկնչէր, նուիրեաց զորդին իւր զիւսաց և բնակեցին զեւք բազումք ի մանուկն և վարէին զնա ըստ կամաց իւրեանց : Մնաւ և աճեաց և զործէր զմեղս, զպտուկութիւն, զպղծութիւն արուագիտութեան և զանասնագիտութեան, բայց կարի զարուագիտութիւն : Դարձեալ ինքն իգանայր այլոց և այսպէս մկմկեալ թաւալեալ էր :

Եւ իրրեւ զգաց մայր նորա զարուագիտութիւնն, և ոչ կարացեալ համբերել պարսաւանացն վատանուանութեան. ասէ ցսենեկապան որդւոյն իւրոյ, թէ յորժամ նա խնդրեացէ ի պղծութիւն զարան՝ ընդ որ սովորն է անկանել, զուք զիւ ի ներքս կոչեալիք : Յորժամ պատանեակն Պապ ինքն ընդ անկողին մտեալ՝ խնդրէր զարան ի պղծութիւն, եմուտ մայր նորա և նստաւ զառաջեաւ նորա : Ապա սկսաւ ճչել վայել պատանեակն, և ասէ ցմայր իւր. Յարիցես գնացես ի բաց, զի խորովիմ, կսկծիմ, եթէ ոչ յարիցես գնացես ի տանէս :

Իսկ մայրն նայեցեալ տեսանէր աչովք իւրովք ՕԶՔ

ՍՊԻՏԱԿՔ, զի պատեալ էին զգահոյիցն ոտամբք և ճապատէին ի վերայ պատանեկին Պապայ, մինչդեռ ընդողմանեալ էր նա. կայր ի մահիճան. վայէր և խնդրէր զպատանեական ընդ որ սովորն էր գիտանալ: Եւ մայրն յիշեաց զայն որոյ ի ծննդեան նուիրեաց զորդին իւր. գիտաց թէ նոքա եւ որք ի կերպարանս ՕԶԻՅՆ ճապասեին զորդովն իւրով. յարտասուս հարեալ ասէ. վայ ինձ, որդեակ իմ, զի քեզ տագնապ էր և ես ոչ գիտէի: Տես էջ 159—160, Փ. Բիւզանդացի 1889. Վնենտիկ:

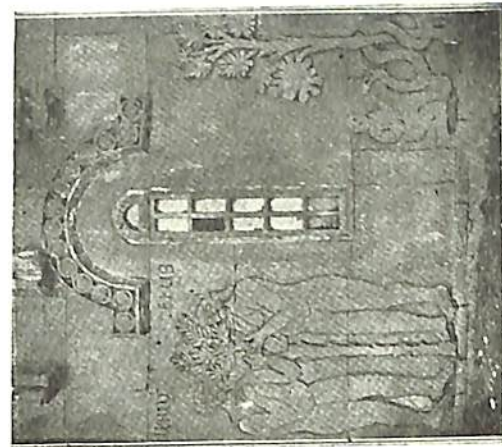
Ամէն բանի յարմար տեղը կայ. Օձապաշտութեան վրայ խօսելու յարմար տեղն է Փ. Բիւզանդացւոյն գիրքը և օձապաշտութեան արարողութիւններուն հետնոսական յարմար կայանն էր Վիշապ քաղաքը: Օր մը հնախոյնները Մեղրագետի ճախճախուաներուն մօտ ալդքաղաքին աւերակները պեղելով՝ անոր դարաւոր դադոնիքը խօսեցնել պիտի տան, այն ատեն նորոյթը պիտի ըլլայ օձապաշտութեան և Վիշապ քաղաքին վրայ խօսիլ:

Բայց մենք ճշմարտութեան ի խնդիր ելած ենք և զայն կերպարանաւորիւ ընել մեր ծրագրէն զուրս է. ուրեմն չենք վարանիր հաստատելու թէ քրիստոնէութիւնը՝ իր սուրբ հռչակածը իր պիղծ համարածին հետ նոյնացնելով կապաշտութեան այս վտանգաւոր ձեւը մոռցնել տալէն և Վիշապ քաղաքին անունը նսեմացնելէն ետքը՝ թողուց այս քաղաքը որ լքուած ամայանայ և անհետ կորսուի:

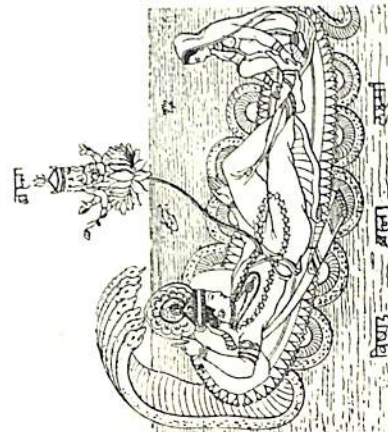
Եւ որպէս զի լաւ ըմբռնուի Հայաստանի մէջ հեթանոսութեան և քրիստոնէութեան զիրար խաչաձեւող ընթացքը՝ հանդիպակաց էջին վրայ քով քովի կը շարենք Հայաստանի մէջ զիրար հետապնդող կրօնքներու համանման տեսարաններ: Զուգադիպումը հոն կատարեալ է ազգային տարազի թեթեւ զանազանութեամբ և հոն կը նոյնանան ԱՅՐ, ԿԻՆ և ՕԶ:

ՍԻՏԿԱՍԿԵՐ
ՀԵՐՈՆԻՄ, ԱՓՐԻԿԵՏԻՍ
Օ Զ

ԱԶՈՐ, ԵԻՍ
Օ Զ

ՎԻՇՆՈՒ, ՄԱԳԻՍՏԻ
Օ Զ

Մեր ներկայացուցած տեսարաններն վաւերական են : ԱԴԱՄ ԵՒԱՅԻ պատկերը կարատապենք Ազմամարայ եկեղեցւոյն հիւսիսային ճակտի Լինչի կողմէ լուսանկարուած քանդակի պատկերէն (Տես էջ 132 Armenia vol. II. by H. F. B. Lynch 1901 London.) ՀԵՐԱԿՂԻՍԻ և ՎԻՇՆՈՒԻ գրաւագները կը պարտինք ժամանակակից գիտունի մը որ իր նկարները իրականութեան վրայէն քաղած է և խորաքանդակներ , արձաններ , ու նախնեաց յիշատակարաններն կը ներկայացնէ (Տես էջ 19 և 101. Les Dieux Antiques Par S. Malarmé 1880 Paris.

Իրադէպները մեր ընտանի պատմութեան ընթացքէն յայտնապէս կը տեսնեն թէ Զենոբի պատմութեան առարկայ Տարօնոյ համայնադից մեհանին մէջ նախ Վահունիք — 1. ՎԻՇԱՊԱՔԱՂ Վահագներ և Ոսկիամայր Անահիտը պաշտեցին , յետոյ Յունաց — 2. ՎԻՇԱՊԱՔԱՂ ԽԵՂԴ Հերակլէսը և անոր տարփաւոր Ափրտիդէսը անոնց տեղ զրին — 3. ՎԻՇԱՊ քաղաքէն քուրմեր զԳԻՍԱՆԷ և ԳԻՆՄԵՏԻ կանգնեցին անոնց տեղ : — 4. Վերջապէս Քրիստոնէութիւնը . ՕԶԸ և Ադամ Եւան դրաւ անոնց տեղ անոնցմէ վեր բարձրացնելով անշուշտ պաշտելի Աստուածը :

Ուրեմն մեր երկիրը հետզհետէ կրեց Մարական, Յունական , Հռովմէական և Հրէական գաղափարներու ազդեցութիւնը եթէ սակայն ՎԻՇԱՊԸ զուտ հայկական չը համարենք : Արդարեւ ՎԻՇԱՊԸ այն վիթխարի օձը չէ՞ միթէ որ գիշերուան արհաւիրքին մէջ իր լայն թւերը տարածելով խոյացաւ Մարաց Աժդահակ թաղաւորին վրայ անոր մզմաւանջ պատճառելով : Արդ , Տիգրանունէոյ ապագայ ամուսինը հաստատեց թէ այն գիշերային չարագուշակ երեւոյթը Հայ ազգին պատկերացումն էր :

«Էր ինձ ասէ , ո՛վ սիրելիք , շինեշ այսօր յերկրի անծանօթում , մերձ ի շեսուն մի երկար յերկրե քարձռութեամբ , որոյ զագաթն սասկուքեամբ սառնամանեաց քուրե պատեալ եւ ասէին զոգցես յերկրին ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ զայս շինեշ : . . . Եւ յերկարագոյն նայիլն իմ , կին ոմն ծիրանագգես երկնագոյն ունելով զիւրեաւ տեղ , աչագեղ , քարձրահասակ եւ կարմրայտ , երկանց ըմբռնեալ ցաւով , ծնաւ երիւ կասարեալս ի դիւցազանց : . . . Երրորդն զՎԻՇԱՊԸ անարի սանձեալ , արծուանման սրացեալ քեօք տեւի յարձակեալ՝ որ մօտ հասեալ խորհեք կործանել զդիւն : Տես էջ 113—114. Մ. Խորենացի 1881. Վեներիկ :

Մեր ծերունի քերթողահայրը իր պատմութեան զիրքին մէջ Սահակ Բագրատունւոյ սախափան վրայ մասնաւոր գլուխ մը բացաւ բացատրելու «Բիւրասայի Աժդահակայ ԶՈՒՍՈՅ ՀԱՄԲՈՒՐՈՒՄԸ»(*) եւ անդուս ՎԻՇԱՊԱՑ ծնունդս եւ յայնմհետէ չարութեան յաճախելն , ծախել զմարտիկ ի պէտս որովայնի . Տես էջ 132. Մ. Խորենացի 1881 Վեներիկ :

Ուրեմն ահա քողաղերք եղած է Աժդահակին առեղծուածը և Հայոց ու Մարաց խնամութեան մահաստրտու անցեալը : Աժդահակ ի մեր շեզուս ե վիշապ . Տես էջ 125. Մ. Խորենացի 1881. Վեներիկ :

Զենոբի գրութեան բացառիկ վաւերականութիւնն ալ այն չէ՞ մի որ ինք կը յիշէ այս ՎԻՇԱՊ քաղաքը :

(*) Արդարեւ միեւն այսօր Աժդահակ (اژدها = վիշապ)

կը նշանակէ վիշապներ և (مار = օձ) Մարասան կը նշանակէ օձասան և Մարաց Հայասան մեկնիկն ետք ուրեմն օձապաշտութիւնը հոն կը կասարուր մարդագոյնելով և պոռնութիւններով :

Սակայն ինչ է մարդկային մտքի այս բնական տրամադրութիւնը, ուսկից ծագումն առած է այն: Անոր սկիզբը կը հասնի մարդուն աշխարհիս վրայ երեւնալու առջի օրերուն և անհաշտ չէ Ս. Գրոց այս մասին աւանդածներուն հետ:

Դրախտի պատմութեան վերադարձ ընկու հարկ չենք տեսներ: Հրէայք իրենց նուիրական գիրքին մէջ օձ բառով ՍԱՏԱՆԱՆ հասկցած են որ մեղքը աշխարհ մտցուց. Տես Ծննդ. Գ. 13: Անշահ հետաքրքրութիւն մը Ս. Գրոց մեկնիչները յողնեցուցած է բացատրելու համար թէ ինչպիսի տրարած մըն էր Սձը, որ եւան խաբեց և Ադամին անկման պատճառ եղաւ. ոմանք պընդեցին որ օձերը ժամանակաւ խօսած և քայսծ ալ են:

Բայց ինչ էր ՎԻՇԱՊԸ կամ թեւաւոր ՕՁԸ: Հրէից մարգարէն բառ առ բառ թեւաւոր օձ կը գործածէ, այսպէս. «Անոր պտուղը կիզող ԹԵԻԱԻՈՐ ՕՁ պիտի ըլլայ. Ես. Ժ. 29.» «Իժի եւ ԹԵԻԱԻՈՐ ՕՁԻ երկիրը կ'երթան. Ես. Լ. 6.» Հոս խնդիրը յաւէտ նետուող օձերու վրայ ըլլալու է որ Աքապայի ծոցին հիւսիսակողմը կ'ապականէին և խայթեցին Իսրայէլի որդիքը:

Հերոդոտոս, ինք, կը յիշէ թեւաւոր օձեր որպէս թէ անոնք երեւցած ըլլան Եգիպտոսի սահմանակից Արաբիոյ մէջ, բայց ինք անձամբ անոնցմէ չտեսաւ, և ցարդ ոչ մէկը տեսած է թեւաւոր օձ: Կայ սակայն տեսակ մը խիստ թունաւոր օձ որ կը գաղարուի և ուրքը յանկարծ քակելով կը յաջողի յարձակիլ իր խայթել ուղած անձին վրայ. մնացածը երեւակայութեան խնդիր է և դժուար չէ մտացածին երկու թեւ տալ նետուող օձերուն:

Մովսէս այս օձերուն խայթուածքէն տառապող ժողովուրդը բժշկելու նպատակաւ պղինձէ օձը բարձրացուց ձողի մը վրայ, անիկայ ինքնին բուժիչ զօրութիւն չուներ, բայց հաւատքով անոր նայողը Աստուծոյ շնորհիւ

կը բժշկուէր: Դժբաղդարար Իսրայէլացիք զայն անպատին մէջ իրենց հետ պատցնելու գոհ չըլլալով՝ նոյն իսկ Երուսաղէմ մտցուցին և մինչև Եգիպտոսի օրը անոր առջև խուռնկ կը ծխէին ու զայն կը պաշտէին իբրեւ Աստուած: Եգիպտոս զայն խորտակեց և ծաղու համար անունը Նէխոթան դրաւ Գ. Թագ. ԺԳ. 4:

Քրիստոնէութիւնը օձն ըրաւ աղնուագոյն հաւատքի մը Իտէյըր և ինչպէս Մովսէս ՕՁԸ բարձրացուց անպատին մէջ՝ նոյնպէս ՅԻՍՈՒՍ բարձրացաւ ԽԱՉԻՆ վրայ որ ամէն անոր նայողը փրկուի. Յով. Գ. 14: Մինչև որ Միքայէլ հրեշտակապետը պատերազմելով ՎԻՇԱՊԻՆ հետ՝ կործանեց ԱԻՆՁԻՆ ՕՁԸ որ բանսարկու և սատանայ ալ կ'ըսուի և բոլոր աշխարհը մոլորեցուց: Յայտ. ԺԲ. 7—9:

Այո՛ Բաբելոստան, Ասորեստան, Հնդկաստան, Մաքսստան, Պարսկաստան, Յունաստան. Հռովմ, Եգիպտոս, Հայք, զերծ չէին օձապաշտութենէ և յարգելի Գր. Խալաթեան, պէտք էր գիտնալ թէ «յորմէ հեռէ Հայք առին զանուն Քրիստոնէութեան, յոյ միայն իբրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան ի հարկէ վասն զի միտք իւրեանց դեզերեալ մաշեին յանուղղայ կրթութիւն ընդ չքոսի մնաց հեթանոսութեան սովորութեանց, ի նմին հաւատացեալք եւ ի նոյն հանապազորդեալք. Տես Էջ 33 Գ. Բուզանդացի, 1819 Վենեցիկ.»

Կէսէր և այլ եւրոպացի բանասէրներու ներքի է այս մասին իրենց տգիտութիւնը. «Եւրոպացին որչափ ալ գերածայրեալ ըլլայ գիտութեամբ և հմտութեամբ կը տեսնենք որ բան մը կը պակսի իրեն, իւրացումը (assimilation): Համարձակութիւն է թէեւ, բայց կրնանք վստահաբար ըսել թէ ԱՐԵԻԵԼԲԸ ԱՐԵԻԵԼԲԸԻՆ միայն կը հասկնայ և կըմբռնէ և կը ցոլացնէ, եթէ մանաւանդ Հայ լեզու մըն ալ ունի ձեռքը միջոց եւ գործի. Տես Էջ

5 ԱՏՐԱՅԱՍ ՄԱՐԱԱՍՅԱՆՏԱՅ ԱՆԴԱՐԱԺ. Յ. ԹԻՐԵԱՄԲԵԱՆ 1
ՄԱՅԻՍ 1909 ՆԻՆ ԵՐԲ:

Ուրեմն մինչեւ որ հակառակը հաստատուի՝ Զենոր
իրեն համար նախապէս որոշուած դարուն վաւերական
գրիչը կը մնայ և իր յիշատակած Վիշապ քաղաքը խիստ
հետաքննական վայր մը՝ որուն գիրքը ըստ կարելւոյն կը
ճշգրտի քաղուած հետեւեալ ծանօթութիւններով, այս-
պէս:

«Հնդիկ իշխանի, Գիսանէ եւ Դեմեռ, մագապուր ան-
կան առ Վաղարշ(ակ): Եւ նա եւ լոցա գերկիրն Տարօնոյ
ուր ինժեանի շինեցին ֆաղաֆ եւ կոչեցին ՎԻՇԱՊ. Տես էջ
38. Զենոր 1832 Վեներիկ. եւ փութանակի եկին հապին
գորին ֆրմանց ի ՎԻՇԱՊ ֆաղաֆ. Տես էջ 28 նոյն:

«Վահան առ. այժմ երթիցուի յՕԶ ֆաղաֆ եւ ապա
այդ ուրեք Տես էջ 21 Յով. եպ. Մամիկոնեան 1832 Վեներ-
իկ. Եւ նուրբ եր մոսֆ Օձ ֆաղաֆին եւ սակաւ սակաւ
կարէին մտանէ ի ներքս. Տես էջ 22. Իսկ ունակ փախը-
սեայ շեալ անցանէին հանդեպ մօրաքաքախ Օձ ֆաղաֆի.
Տես էջ նոյն:

Օձ ֆաղաֆ է այժմ աւերակ հին ֆաղաֆի անքնակ.
Տես էջ 191 Աշխ. Ասիա Ա. Մաս Հ. Դ. Ինձիմեան 1806
Վեներիկ:

ՈՂՂԱՆ ԱՄԲՈՅԷ

Ինչ համեմատութեամբ որ մարդիկ իրենց անցեալը
իրենց նմաններէն ծածկելու ջանահնար ըլլան՝ նոյն հա-
մեմատութեամբ կ'աւելնայ անոնց ասկնով կասկածելի
կեանք մը վարած ըլլալու հաւանականութիւնը: Ողկան
կամ Ողկան ամրոցին դաւաճանութեամբ տիրողները
հոգ տարած են այդ բերդին իրենց տիրելու ամօթալի
պարագաները մոռցնելու և նոյնքան խնամով ծածկած են
իրենց ազատ անցեալը:

Երբ Հայաստան մասւ Տրդատ, ինք Արշակունեաց
ցեղէն արեւմուտք տարուած նախկին պատանդ մըն էր
որ օտար լէգէոններու գլուխ անցած կուգար Հռովմի
հաշւոյն նուաճելու իր բնիկ երկրին աւատական պետերը:
Այս պայմաններուն մէջ Հայ Ազգին յառաջացեալ դա-
սակարգերը՝ նախարարներն ու քուրմերը, շահ ունէին
Սասանեան Պարսից հաւատարիմ մնալու:

Զարմանալի չէ ուրեմն եթէ Սղուկ հրապուրուելով
Շապուհէն, սպաննեց իրեն փեսայացած Օտա Ամատու-
նին որ Անի ամրոցին մէջ որջացեալ էր և որ դիւրացու-
ցած էր Տրդատայ մեր երկրին գրաւումը: Յետոյ ապաս-
տանելով Տարօնոյ Ողկան ամրոցը՝ ապստամբութեան
գրօջը պարզեց և երկիրը կ'աղմկէր Սիմ լերան բնակիչ-
ներուն ապաւինելով:

Ողկան ամրոցը Տարօնի գլխւորական գրաւման բա-
նալին էր և Զենորէ կը սովորինք թէ Հայաստանը Հռով-
մէական լուծին տակ վերջնապէս ընկճելու համար Տրդ-
ատայ ռազմավարական գործողութիւններուն խարխիւը
եղաւ ան: Արդարեւ Հայոց անուանական թագաւորին

իշխանութիւնը երկրայելի կը մնար ցորչափըմբոստ Սղուկ «Անկախածեղի Ողական. Տես էջ 117. Եղիշէ 1864 Վեկեթիկ» ամբացած երկիրը աղմկէր։ Ուստի ժամանակ մը սպասելի և գրաւման նախաշաւիկը պատրաստել պէտք եղաւ մինչեւ որ դատուեցաւ բաւական գծուծ անձ մը որ մասնաւթեամբ այդ տիրող զիրքը ձեռք անցուց։

Իր բնիկ տիրոջ՝ Արթուրի կեանքին դէմ անյաջող դաւաճանութիւն մը փորձելէն վերջ՝ Հայաստան ապաստանած տիրադրութիւն մը՝ Մամգունն, էր այն նենգամիտ օժանդակը որ որտեղ ժամանակ Սղուկը կռնակէն զարկաւ սպաննեց։ Անա կը տեսնենք թէ անոր վտանգելու պատճառ մը չունէր ճրգատ, ուստի և թէպէտ «սեղ տուաւ անոր աղիսին եւ ռոճիկ ի կեւակուր, բայց զայն սեղե ի սեղ փոխիսեց ցրովանդակ ամս. Տես էջ 345 Մ. Խորենացի 1881 Վեկեթիկ։

Տարօնի զրաւման օգնեց նաեւ ուրիշ օտարամուտ անձ մը, Անակին որդին, որ իր Կեսարիայէն վերադարձին խելով Ողկան ամբողջին նուաճուիլը՝ մտաւ Տարօն և ինքնազուլս սկսաւ քորակերտ աստղին պատերազմը մինչեւ որ Տրդատ՝ Նիւսիսային թաղաւորին պատերազմէն ետ դառնալով, իրեն միացաւ։ Անա այս պատճառաւ ամէն անգամ որ կուի թաքցած միջոցին նեղը ինկան՝ անմիջապէս Ողկան ամբողջ զիմեցին։

«Յորժամ հեհամուտ եղին իշխանիս՝ Ս. Գրիգորի եւ Ջենոբայ՝ հեծեալ իւրաքանչիւր յերկարս փախստական գնացին յամուրն Ողկան եւ յառաջացեալ իսկ գնուա մեկն ի ներս. Տես էջ 26 Ջենոբ 1832 Վեկեթիկ.»

Եւ երբոր թշնամիներուն յաղթեցին՝ բռնած գերիներնին Ողկան ամբողջը գրին «Եւ յորժամ գնացին զօրն Տրդատայ ի Վիրսն եւ զարձուցին զգերիսն եւ գերիս իշխանսն եղին յՈղկան. Տես էջ 43 Ջենոբ 1832 Վեկեթիկ։

Եւ Տարօնը նուաճելէն ետքը Ողկան ամբողջը պարպելով Մամիկոնեանց թողուցին։ «Եւ ապա միաքան խա-

ղացին գնացին ի գաւառն Ապահունեաց, ընդ ինքնանս սանելով զիշխանս որք էին ի բերդն Ողկան. Տես էջ. 49 Ջենոբ 1832 Վեկեթիկ.»

Այս Ողկան ամբողջը իննամիսեան Ս. Կարապետէն շատ հեռու ըլլալու չէր, որովհետեւ երբ Միհրան քարձակեցաւ Գլակայ վրայ՝ փախստականները քաղաքատանջան «յամուրն Ողկան. Տես էջ 16. Յով. եպ. Մամիկոնեան 1832. Վեկեթիկ.» ինչպէս պատահած էր նաեւ Ս. Լուսաւորչի։

Այս ամբողջը անառիկ նկատուած էր ինչպէս հետեւեալ մէջբերումներով կը հաստատուի «Անկախածեղի Ողական Տես էջ 117, Եղիշէ 1864 Վեկեթիկ»։ «Եւ Վահան իջանէ ի Մուշն եւ Մուշեղ յամուրն Ողկան. Տես էջ 21 Յով. եպ. Մամիկոնեան 1832 Վեկեթիկ։ «Եւ Վահան ժողովեալ զԿապուտն ևնցաւ եւ զգանձս եւ սանել յամուրն Ողկան. Տես էջ 26. եւ զիշխանն Արշուր եղ յՈղկան մինչեւ հառ ի նմանէ հարիւր հազար զանեկան. Տես էջ 55 ևնցն։

Կրնանք նոյն խոյն զիրքը սրուել «Մարդպետն Հայր «զիշխանութեամբ չըջէր յերկրին Տարօնոյ և Մուշեղ սպարապետն Հայոց էր ի նմին գաւառի յիւրում բերդին՝ «որում անուռն Ողկան կոչին որ կայ ի վերայ գետոյն «ԵՓՐԱՏԱՅ. տես էջ 195 Բ. Փաւստոս 1889 Վեկեթիկ։

Ինչ որ ալ ըսէ Յարգելի Հ. Հիւրչման. իմաստի չփոթութեան մասին՝ Տոմաշէկ սխալ ստուգարանութիւն մը ըրած չէ և քանի որ Խորենացի ու Բուզանդացի ՈՂԱԿԱՆ ամբողջ կ'ուղղագրեն՝ այս բառին ուղղական հարկն է Ողակն կամ Օղակն ըստ բառագրոց որ մանեկաձեւ կը նշանակէ ուրեմն։ «Այս բոլորախաձեւ ամբողջին աւերակները այսօր կեցած են Մշոյ դաշին արեւմեան ժայրը՝ Արածանոյ այ եղերին վրայ ուր ցից ժայրեր

գէտը նեղցնելու կը սխիւն: Տես էջ 15 Սասուն. Վ. Տոմաշեկ 1896. Վեներսիկ:

«Կի՛նէ կը կարծէ 2. 585. թէ բերդիս մնացորդները գտած է Մշոյ դաշին արեւմտեան եզերքին վրայ հոն՝ ուր 60 մէքր բարձրութեամբ երկու ժայռեր Մուրաս Սուխն առջեւ թուրք կը կազմեն, բերդիս մնացորդները կը զրսնուին եղեր զագաթը աջ ափին վրայ գննուող ժայռին ու երեք կողմէն ջրով պատած է: Ինձի՛նեան մէտ է Պոլսանի հետ նոյնացնելու: Տես էջ 392. Հին Հայոց տեղւոյ անուններ Հ. Հիւրշման 1907 Վիեննա:»

ԱՍՈՐՈՅ ՊԱՏԺՈՒԹԻՒՆ

Արհեստը չի կրնար դարձանել ճշմարտութեան պատկառ և չինձու գրութեան մը կեղծիքը վերջ ի վերջոյ տեղէ մը ծայր կուտայ: Ուստի և իրաւամբ կը պնդենք որ քննադատին առարկութիւնները լոկ կասկածի վրայ հիմնուած ըլլալու չեն և թէ գրականութեան ատենը ներկայացողը օրինաւոր փաստերով պէտք է մօտենայ իր դատաւիտած հեղինակին:

Համեմատական ուսումնասիրութեան ձեռնարկողին պարտականութիւնն է՝ ոճի և բառերու դիպուածական նմանութիւններէն աւելի, բաղդատել մանաւանդ նշանակուած թուականները որովհետեւ ժամանակագրութիւնը պատմութեան ոգին է և ատենի տեւողութեան մէջ թուականներ կը ճշդեն դէպքերու առնչական դիրքը:

Քրիստոնէութեան լոյսը Հեթանոս Հայաստանի մէջ տիրելու համար Ս. Գ. Լուսաւորիչ և Տրդատ ստիպուած էին դուրսէն բերել խումբ մը Ասորի կրօնաւորներ մինչև որ բնիկներէն անոնց տեղ բռնելու կարող Հայ եկեղեցեցականներ պատրաստուէին: Ահա ժամանակագրական իրողութիւն մը որ առարկութիւն վերցուցած չէ. ասոնց պատմութիւնը «իմ օրերն իմ օրերն» անուանեաց Ասորոց պատմութիւն. Տես էջ 19 Ձեռնք. 1832 Վեներսիկ.

Ձեռք գիրքեր ինչո՞ւ Յարգելի Գ. Խալաթեան զայն կանուանէ ՁԵՆՈՒՄ ԳԼՍԿ. այդ վերտառութիւնը վերջի տպագրիչներուն մէկ սխալն է և Կ. Պօլսոյ տպագրութեան մէջ չը կայ: Արդարեւ Անտոն, Եղիազար, Բեկտոր,

Անաստաս, Աքիլզաս, Մարկեղոս, Եպիփան և նոյն ինքն Ձենոր՝ Տարօն խուժող Ասորի հոգեւորականներու առաջին շարքն են և ազկից առնելով Կ. Պապոյ տպագրութիւնը կը մակագրէ Պատմութիւն Տարօնոյ զոր գրեալ Ձենոր Ասորի:

Այս առաջին հաւատոյ տարածման առաքեալներուն կը հետեւին ուրիշ Ասորիներ որոնցմէ Ս. Կարապետի յաջորդական վանահայրութեան կը կոչուին Եփրեմ, Ստեփաննոս, Բարթողիմէոս, Կոմիտաս ևն. որոնք անհախճաբայ յամառութեամբ վանքին կառչած կը մնան:

Ասորիներու մեր երկրին մէջ ունեցած կարկառուն դիրքը՝ այդ մենաստանը իրենց կապահովէր, իրենց ոտքի կռուանը և վերջին ապստամբարանը Տարօնոյ Ս. Կարապետի վանքն էր: Եւ երբ Հայոց ազգին միադանգ քրիստոնէական համայնք մը կազմելուն հետեւանօք այ Ասորի կրօնաւորներու պէտք չէր մնացած՝ Հ. Ղ. Ինճիճեանէ կը սորվինք թէ մինչեւ 1806 ղեռ իրենց յաւակնութիւննին կը ցուցադրէին հոն իրենց յատուկ խօրանին վրայ ասորիքէն լեզուաւ պատարագելով:

Տարօնոյ Պատմութեան շարունակութեան մէջ ժամանակագրական տախտակ մը կայ զոր հոգ տարինք մեր ներկայ երկասիրութեան մէջ արտատպելու (Տես էջ 39)։ Անկից կը հետեւի թէ Ասորի կղերը Ս. Կարապետի Վանահայրութեան մէջ գտնուած է 217 տարի։ Ս. Գրիգորէ հաշուելով Ձենորի վանահայրութեան սկիզբը Յ. Տ. 302 » Ուրեմն Ասորեաց վանահայրութիւնը տեւած է մինչեւ Յ. Տ. 519

Այսպէս վանքը երկու չրջան բոլորած է Ա. Ասորի վանահայրներու չրջանը. Բ. Հայ վանահայրներու չրջանը:

Ա. ՇՐՋԱՆ. Ձենորի տասը պատճէններ հաւաքե-

լով մտադրած նպատակը, իր դիտաւորութիւնը արժեքներու համար գործածած միջոցը, իրմէ հաքը եկողներուն Ասորոց Պատմութեան ընծայած վարկը այնքան կը պատշաճին ժամանակին պարագաներուն և փեղական պայմաններուն որ այդքանն այ կը բաւէ յայտարարելու համար թէ Ձենորի ճշմարտախօսութիւնն է թարգմանն քրիստոնէութեան ի Հայս բռնի սկզբնաւորելու տխուր իրադարձութեանց:

Ասորին միաժողովեամբ կը հաստատէ թէ իրենք՝ մեր հեթանոս ազգին կորսուած հոգիները դժոխքի յաւիտենական տանջանքէն փրկելու հոգածութենէն աւելի՝ հոգածու եղան իրենց կորնչական ապրուստը ապահովելու և հաւատոյ տարածման պատրուակին տակ՝ իրենց խնամի և ցաւագար ազգակիցներուն ձրիակեր պաշտօններ հայթայթեցին:

Մտերմութեան զրադարանին մէջ անոնք ծածուկ մնալու սահմանուած թղթերն են անշուշտ որ ժամանակին անողոք ձեռքը երեւան հաներ և անգիտակից մղուածով մը հրապարակեր է: Հոն յանկարծակիի բերուած ընչաքաղցութեան խոստովանութիւններ՝ Յարգելի Գ. Քալաթեանի կողմանէ անոնց ընծայուած, սեպականատիրական կարեւորութիւնը կը նուազեցնեն: Ամէն պարագայի մէջ կալուածական մուրհակներ չեն, անոնցմէ ճաշակ մը կուտանք մեր ընթերցողներուն որ ինքնին դատեն:

Ա. «Արդ մեք վասն այնր դանդաղիմք գալ, զի երկիրդ «հեռի է, և մեք ի նուազ կենացս և ի պանդխտութենէ «և Բեկտոր տանջի ի ջերմութենէ և Մարկեղէս աստ «վատեալ է յաչացն: Տես էջ 17 Ձենոր 1832 Վենետիկ:»

Բ. «Երկիրս այս բարի է և վայրքս այս անուշ ող, «բազմաջուր և մեղրաբուխ: Նաև երկիրդ ձեր խորշա- «կահար է և հացապակաս, իսկ այս երկիրս, եթէ գալ

«կամիք, լի է ամենայն բարութեամբ և աջողակ և առողջ»
«Տես էջ 49 Զենոք 1832 Վենետիկ»:

Մարդիկ ամէն ժամանակ նոյնն են, բայց միշտ նոյնքան անկեղծ չեն. քաղաքակրթութիւնը կը վարժեցընէ գրութեան մէջ վերապահութիւններ ընել և չէզոքացնել կարդացուած թուղթին պատճառելիք անխորժ տպաւորութիւնը, ուրեմն նկատելով զարկերու հեռաւորութիւնը՝ պէտք է մեղմանայ մեր Զենոքի շահանդրութեան հանդէպ զգուանքը, մանաւանդ պէտք է այդ մարդկային տկարութեան գիւտը անոր գրածին հարազատութեան ապացոյցն ըլլայ:

Այո՛, զգուանք ազդող ընչաքաղցութիւն մը կը պարզէ մեր աչքին Զենոք Ասորի: Ս. Գ. Լուսաւորիչ իր թուղթին մէջ առ եղիազար անոր եղբոր կը գրէ թէ «այնքան ցեւմագոյն ե Զենոք ի սպասաւորութիւն Ս. Կարապետին որ մինչեւ ի մահ լոյն իսկ եղիազարու՝ իր եղբոր, չը կամի տալ վանքը: Տես էջ 13 Զենոք 1832 Վենետիկ»:

Արդարեւ եղիազար ի Հայս գիւմելով կը պարտաւորի Առաքելոյ վանքով գոհ մնալ:

Ասորոյ Պատմութեան շարունակողը աւելի առաջ կերթայ և մեզ կը ցուցնէ իր ծայրացեալ տարիքին մէջ զԳրիգոր Լուսաւորիչ որ իր շիջեղամօտ կեանքին ապաստանարան կը փնտռէ անոնց քով որ ինք իսկ Հայաստան հիւրընկալած էր: Բայց Անտոն և Կօնիդէս հազիւ կրցան չորս ամիս իր ներկայութեան հանդուրժել իրենց Իննաւորնեան Վանքի դարասիտ խուցերուն մէջ և «հաւիճեց զՍ. Գրիգոր անի, ասելով. զնա յանապատ անմարդաբնակ տեղիս զի մի ոք փառաւորութիւն մատուցէ քում արարեանդ: Տես էջ 7. Յով. Եպ. Մանթիկոնեան 1832. Վենետիկ»:

Ահա այս է Առաջին շրջանի վանքին մէջ տիրող ոգին՝ բոլորովին ասորամոլ և ինքնասէր և այս է Ասոր

րոյ պատմութեան պարունակութիւնը՝ թղթակցութիւններու տրցակ մը որ միայն Ասորաց համար կրնայ արժէք մը ունենալ:

Բ. ՇՐՋԱՆ. Յով. Եպ. Մամիկոնեանի նպատակն էր իրմէ առաջ վանքին մէջ պատահած հետաքրքրական դէպքերուն տեղեկանալ և իր նախորդներուն ձգած ու է գրութիւններ հաւաքելով թողուլ «մանկանց եկեղեցւոյ ի վայելումն. Տես էջ 59 Յով. Եպ. Մամիկոնեան 1832 Վենետիկ»:

Եւ իր ատենի Վանքին միաբանները Հայ էին:

Արդ, ինչպէս վանքը Ասորիներուն ձեռքը եղած ժամանակ հոն օտարներու ներկայութեան չէին հանդուրժած՝ նոյնպէս ալ երբ վանքը Հայոց ձեռք անցաւ, Հայք հոն դուրսէն ոչ մէկուն ներկայութիւնը հանդուրժեցին: «Այն ատենայն հարանց անուանի որ գրեալ կան մինչեւ Թոդիկ՝ ատենեմեան Ասորիի էին եւ տունն այն Ասորի գրով եւ պաշտամբ վարեալ եր մինչեւ Թոդիկ: Եւ նա փոխեաց զանեմայն կարգս եւ զԱսորաց ցեղսն բնաւ հարստական արար ի վանաց. Տես էջ 59. Յով. Եպ. Մանթիկոնեան 1832 Վենետիկ: Այնպէս որ է՝ Թ դարու մէջ հոն ոչ մէկ Ասորի կղեր կը գտնուէր:

Ուրեմն, քանի որ Զենոք Գլակ Ասորի կղերին կալուածատիրական իրաւանց ի նպատակ գրած է, չենք հասկնար ի՞նչ կիմանայ Յարգելի Գ. Խալաթեան յայտարարելով թէ «Զենոքի պատմութիւնը Ս. Կարապետի «վանքի է—Թ դարի միաբաններից կազմուած է այդ «վանքի կալուածների տիրապետութիւնը ապահովելու «նոյն վանքի միաբանների յանուն Լուսաւորիչի և Տըր-«դատի և ահա ինչու Զենոքի պատմութիւնը անվաւեր «և կեղծ է: Տես էջ 63 Համ. ուսումնասիրութիւն. Զենոք Գլակ 1893. Վիէննա»:

Ասոր համար Զենոքի Պատմութիւնը անվաւեր եւ

կեղծ է, և եթէ այդ առարկութիւնը ջրուի՝ վաւերական և հարազատ կ'ըլլայ Զենորի գրածը: Անշուշտ յարգելի Գ. Խալաթեան ժամանակագրական խոշոր սխալ մը կ'ընէ և չի նկատեր թէ է—թ դարու մէջ Ս. Կարապետի վանքէն Ասորի կղերը ի սպառ հալածուած էր:

Ո՞րն է եղեր ուրեմն այն է—թ դարու Հայ միաբանը որ ի նպաստ Ասորի կղերին վաւերաթուղթ խարդախէ. ո՞ր հայուն հոգը հատեր էր որ վանքին առջևի դռնէն դուրս վռնատուածը ետեւի դռնէն ներս մտցնէր: Շատ ալ միամիտ ըլլալու ենք հաւատալու համար թէ չինծու վաստակիցներ գտնելով Յով. Եպ. Մամիկոնեան թարգմանեց որպէս զի իր գիրքին թղթամիները իրենց ձեռք զէնք մը աւելի ունենան իրեն դէմ կուռելու:

Կը ցաւինք հաստատելու թէ մեր համակրութենէն վաղ կորչուած ողբացեալ ուսուցչապետը մուցած է զէպքերը և ժամանակները իրար համեմատել: Յարգելի ուսուցչապետը կը մոռնայ թէ Յով. Եպ. Մամիկոնեան կապրէր Շինող Կաթողիկոսի օրով և կեղծիքի գիմելու պէտք չունէր դաստակերաններ վանքին ապահովելու համար, ուղածին չափ ալ պտղի կրնար ժողուել Տարօնոյ գաւառէն: Բայց ինչպէս ինք կարօտ չէր կեղծ վաւերաթղթեր կազմելու՝ նոյնպէս Զենորն ալ անկարօտ կը կարծէր այդքան սղայական միջոցի գիմելու ապահովելու համար արդար իրաւունք մը:

Տարակոյս չը կայ որ Զենորի և իր ընկերներուն ընչաքաղցութիւնը դատապարտելի է, բայց այդ ըսել չէ թէ մարդիկ օգտով կը սնանին. արդ, քանի որ Հայ եկեղեցւոյ կղերը ամասական չընդունիր՝ հարկաւ կարուածներու եկամուտով, պաղիններով, տուն օրհնէքով, և յօժարակամ նուէրներով կապրի: Յով. Եպ. Մամիկոնեան շատ բնական կը գտնէր մանաւանդ որ Ասորի կղերը քրիստոնէութիւնն ի Հայս տարածելու համար Տարօն

հրաւիրող Ս. Գ. Լուսաւորիչ անոնց ապրուստն և ապագան կանխաւ ապահոված ըլլայ:

Միթէ Յարգելի Գ. Խալաթեան կը մոռնայ որ «թա- «գաւորն Տրդատ յամենայն իշխանութեան իւրում առ «հասարակ՝ գրեաց չորս չորս հոգս յամենայն ազարակ «տեղիս, իսկ յաւանան եօթն եօթն երդոյ հող, ի ծառա- «յութիւնն սպասաւորութեան Եկեղեցւոյ նուէր պտղոց «տեսուն մատուցանէր. Տես էջ 621 Ազաթանգեղոս 1835 «Վենետիկ»:

Ամէն պարագայի մէջ Յով. Եպ. Մամիկոնեան վըտանգ մը չը տեսաւ իւրոյս ընծայելու Զենորի տառը պատճէնները որ ոչ կարուածագրեր էին և ոչ ալ սեպհականութեան մուրհակներ այլ փոխանակուած նամակներու շարք մը որ վանքին հաստատման հետաքննական պարագաները կը հաստատէին պարզապէս, և եթէ երբէք սեպհականութեան նշոյլն գտնուէր անոնց մէջ՝ զանոնք ջնջելու առաջինը Յով. Եպ. Մամիկոնեան ինք պիտի ըլլար:

Յով. Եպ. Մամիկոնեան շատ աւելի մօտ կ'ապրէր Ասորի հակաթու հայրապետներուն քան թէ մենք և եթէ այսօր մենք կը յիշենք՝ ինքն ալ անշուշտ գիտէր թէ «Բրքիչոյ ոմն Ասորի եկեալ վատթար ընկերակցօք, ած- «եալ ընդ ինքեան կաւայս սնկաշուշտ անժողաբար և ա- «ւելորդօք և ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԹԵԱՄԲ վախճանելոցն վարէր. «Տես էջ 557. Մ. Խորենացի 1881. Վենետիկ. և «Եկեալ «Շմուէլ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն հետեւեալ վարուց Բրքիչոյի և առաւել եւս ազահութեան մասամբ: «Տես էջ 563. Մ. Խորենացի 1881. Վենետիկ»:

Ուրեմն եթէ Զենորի գիրքը կեղծ վաւերաթուղթ մը ըլլար ի նպաստ Ասորոց գրուած՝ զայն խայտառակելու առաջինը եղած կ'ըլլար Յով. Եպ. Մամիկոնեան և կամ լաւ եւս զայն կը ջնջէր ինչպէս ըսինք արդէն: Բայց

տարակոյս չիկայ որ ինչպէս այսօր մեզ կը շահագրգռէ՝ այնպէս ալ երբ Յով. Ես. Մամիկոնեան երբ առաջին անգամ զայն թարգմանեց, շատեր շահագրգռուեցան առնով, մանաւանդ թէ այսօր կորսուած Գիրք Իշխանաց Մամիկոնեանից մակագրեալ քսան և ութ պատճէն գիրք մըն ալ կար հետը:

Այդ գիրքը Տրդատէն մինչեւ Խոսրով անցած անիշխանութեան երկու տարիներու խժդժութեան պատմութիւնը կը պարունակէր: Անոր անակնկալ կերպով երեւան ելլելէն երբէք դո՛ւ մնալու պատճառ չունեցան Մամիկոնեանք որ մինչեւ այն ատեն կը յոխորտային իրրեւքրիստոնէութեան միակ ախոյեան: Ի՞նչ էր իրենց նախահայր, Մամգուն, եթէ ոչ Արքակի տիրադրութ ծառան, ի՞նչ էր իրենց նախարարութիւնը սկսող անձը, եթէ ոչ Սղուկի դաւաճան սպաննիչը, ուսկից կուգար իրենց ներկայ ճոխ կիանքը՝ եթէ ոչ անճետուած նախարարութիւններու կողոպուտէն, ուստի այն գիրքը մէջտեղէն վերցուցին:

Այդ գիրքին մէջ կար նաեւ արձանագրուած ի միջի այլոց Ս. Գ. Լուսաւորչի կողմէ Ս. Կարապետի վանքին չնորհուած 12 դաստակներու անուանց ամբողջական ցանկը: Գիր Իշխանաց Մամիկոնեանիցի անյայտացմամբ այդ դաստակներուն մէկ մասին Մամիկոնեաններու կողմէ գրաւուած իրականացաւ Զենորի պատմութեան մէջէն անոնց հինգին անունը ջնջելով: (Տես էջ 37 Զենոր 1832. Վենետիկ)

Բայց Զենոր Ասորոյն պատմութիւնը ալ աւելի կարեւոր խանգարման մը ենթարկուեցաւ: Զենոր իր իսկ բացատրութեամբ (Տես էջ 18 Զենոր 1832 Վենետիկ) ազաչեց զՍ. Գ. Լուսաւորչի իր պատմութեան գիրքը սկսիլ Խոսրովէ. բայց Հայրապետը իր խնդիրքը մերժեց (Տես էջ 12 Զենոր 1832 Վենետիկ) ուստի և այս պատ-

ճառաւ Զենոր խմացուց թէ իր պատմութեանց մէջ զանց առած է զԽոսրով պարագայիւք:

Ուրեմն ժպիրհ գրիչ մըն է որ յանդգնեցաւ վերջէն ճիշդ այդ Խոսրովի պատմութիւնը զետեղել Զենորի պատմութեան գլուխը (Տես էջ 20 Զենոր 1832. Վենետիկ) ո՞վ չա՛ն ունէր այս լրբենի ձեռնմխութեան մէջ որուն յայտնի նպատակն է առիթ մը ստեղծել այլ և այլ մէջբերումներով հաստատելու Ս. Գ. Լուսաւորչի առ Սեղբեսորոս Պապն երթալու պարագան և Հայ եկեղեցւոյն ընդունել տալու Հռոմայ Պապին գլխաւորութիւնը:

Արդ ու է գրութիւն այն ատեն միայն կը խաբէրախօսի երրորդ անոր հարազատ նախատիպը գոյութիւն ունեցած է: Զենորի սկզբնագիր օրինակը չունինք այսօր և ծանօթ օրինակները իրարմէ գլխովին կը տարբերին ընթերցուածներու զանազանութեամբ, բայց եթէ անոնց վրայի ծեփը թափուի՝ տակէն երեւան կ'ելլէ հարազատ Զենոր Ասորոյ պատմութիւնը:

Ասորոց պատմութեան գրուագները՝ մեր նկատած խեղաթիւրումներէն վերջն ալ, այնքան համադրեալ ամբողջութիւն մը կը կազմեն, հոն յայտնուած գաղափարները այնքան լաւ զիրար կը բացատրեն և զիրար կը լրացնեն որ Ասորի մենակեացին ի մի արցակ ամփոփած վաւերաթղթերու և իր ինքնագիր քուրմերու կրկին պատերազմերու ներդաշնակ ընթացքը գիրքին վաւերակաշնութեան ներքին ազայոյցը կը դարձնէ ինչպէս արդէն այս մասին պատեհութիւն ունեցանք խօսելու ներկայ ուսումնասիրութեան մէջ (Տես էջ 35—72):

Գալով Ասորոց պատմութեան վաւերականութեան արտաքին ազայոյցներուն՝ անոնք ալ ոչ նուազ վճռական են ի նպաստ Զենորի: Այս բանին համոզուելու համար կը բաւէ սահմանել՝ գրութեան նիւթի միու-

թիւնը կազմող՝ Գիսանէ և Դեմետր կուռքերու ինքնութիւնը :

Հայ մատենագիրներու մէջ այդ երկու անուններուն չենք հանդիպիր, բնական է հարցնել թէ այդ անունները Զենորի բնագրին մէջ կային թէ չէ՝ զայն թարգմանողը իրեն ծանօթ համարժէք անուններու վերածնեց զանոնք : Նկատելով որ Տարօնի Վիշապ քաղաքը ապաստանող Հնդկի քուրմերու ակնարկութիւն կ'ըլլայ Զենորի մէջ՝ Եւրոպացի բանասէրներ այս դիւրորձակի անունները կնճռոտեցին և անոնց հնդկական ծագում մը առ ուղեցին :

«Գիսանէ և Դեմետր Հնդկի անուններ չեն և ի դուր «Աւգաթան», Lassen, Ritter — լաւագոյն հետազոտութեան արժանի ջանքով — մերձեցնում են դոցա Krisna «և նորա եղբոր Habadar ի կամ Balaram ի. առ նուազը՝ «դորանից մէկը Հայ գէս, գիսան (գիսաւոր) և միւսը՝ «Յոյն Դեմետր բառերի հետ պէտք է ընդգծութիւն ունենայ. Տես էջ Համ. Ուսումն. Զենոր Գրակի 1893. «Վիէննա» :

«Եւրոպացիք մեր վարպետներն են, ասիկայ ան՝ «ժըխտելի է : Մենք ոչ անոնց բազմակողմանի հմտութիւնը ունինք և ոչ ալ անոնց վերլուծական միտքը : «Որոտպէս համոզուած ենք սակայն թէ մեր աշխարհի «վերաբերեալ աշխատութեանց մէջ Հայ մը աւելի դիւրաւ և խորապէս կը թափանցէ իրաց խկութիւնը քան «Եւրոպացին : Եւ ասոր ալ պատճառը Հայուն աւելի ուշիմ և ընդունակ ըլլալը չէ՝ այլ անդացի համազանգ և «համատարր ըլլալն է որով չափ մը բաներ բնական են «իրեն և գիտէ արդէն, մինչդեռ խեղճ Եւրոպացին «համար ամէն բան օտար է և նոր. Տես էջ 105 Արտաշիր Բաբական Կարնամակ 1907 Փարիզ» :

Գիսանէ և Դեմետր բառերուն կը համապատասխան

նեն մեր ոսկեգիսակ հասկերու խորհրդանիշ Ամօնորայ նոր տարւոյ պաղոց Վսնատուր դիք օրուն տօնը կը կատարուէր Նաւասարդի ամսեան սկիզբը Տարօնի մէջ : Հայ հեթանոսութիւնը նոյնացումէ նոյնացում փոխանցուելով Զենորի միջոցաւ իր վերջի փուլին կը յանգէր, ինչու որ Գիսանէ և Դեմետրի խորաքանդակներու մէջ ալ կը հանդիպինք մեզ ծանօթ նախկին ԱՅՐ, ԿԻՆ և ՕԶԻՆ :

Ճշմարիտ համեմատական Ուսումնասիրութեան ոգոյն հաւատարիմ մնալու համար՝ կը ցուցադրենք ըստ յունաց Déméter և ըստ Հռոմաց Cérès արտատպելով նմանահանութիւնը հաւուրց խորաքանդակի մը Տես էջ 73. Les Dieux Antiques P. S. Malarmé 1880. Paris.

Cérès ou Déméter

Վերը դրուած խմբանկարին թեկադրած գաղափարը կը լրացնենք դիցաբանական բառգիրքէ մը ծայրաքաղե-

յով Cérès կամ Déméter ի մասին արուած սահմանը . և յետոյ դայն բաղդատելով Մ . Խորենացւոյ և Ագաթանգեղոսի այս մասին աւանդածներուն :

CÉRÈS OU DÉMÈTER

Chez les Grec Déméter (Cérès) est la déesse du sol portant des fruits et préside l'agriculture. Elle était considérée comme déesse de la fécondité en général et par analogie, comme déesse du mariage. C'est pourquoi elle était adorée particulièrement par les jeunes femmes, et ses prêtresses faisaient connaître aux jeunes gens leurs devoirs conjugaux.

Son culte est lié à celui de Bacchus, d'Hercule, de Jupiter, de Minerve. Il était mystérieux et accompagna d'orgies. Ces temples se trouvaient souvent dans les forêts et près des fontaines. Parmi les autres traditions relatives à Déméter (Cérès), figure le serpent. Elle est représentée avec des épis dans la main, son char est tiré par des dragons. P. 99—102. Dictionnaire Mythologique Universel par le Dr. E. Jacobi 1854 Paris.

ՎԱՆԱՏՈՒՐ ԴԻՔ

«Վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամի նորոյ ի ժուան Նաւասարդի * Վանատորի դից . Տես էջ 312 Մ . Խորենացի 1881 Վենետիկ .» Եւ Երանելին Գրիգոր զյիշատակս բերելոյ մարտիրոսաց ժամադրեաց տօն մեծ հուշակել , յառաջագոյն կործանեալ անտուեացն պաշ-

(*) Նաւասարդ ամիսը կը սկսի ութը Օգոստոսին .

տաման ի ժամանակի Դիցն ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ դիցն Վանատորի զոր յառաջագոյն ի Տարօն ի նմին տեղւոյ իսկ պաշտէին՝ յուրախութիւն Նաւասարդի աւուրն : Զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի երանելոյն Յովհաննու և Սուրբ Աթանազիոսի յայնմ աւուր խմբեացին ի նմին աւանի . Տես էջ 620 Ագաթ . 1835 Վենետիկ :

Այսպէս ուրեմն Դեմետրի մեհեանն ալ անտառի մէջ և աղբիւրի քով կը գտնուէր՝ ինչպէս Վանատուր դից մեհեանը կը գտնուէր Քարաքէոյ լեռան գլխի անտառին մէջ իննակնեան աղբիւրին մօտ . Դեմետր ալ նոր տարւոյ պտղոց չաստուածն էր՝ ինչպէս Վանատուր էր Ամանորոյ նորոյ տարւոյ պտղոց չաստուածը . Դեմետրի քով ալ կը տեսնուէր ոսկեգլխակ կին մը իր մագերու հիւսեակով որակուած՝ ինչպէս Վանատուր դիք՝ որոյ քով կը տեսնուէր պղնձէ արձանն Գիսանէի իր ոսկեգլխակ հիւսեակներով նշանաւոր : Դեմետրի պաշտօնն ալ կը կատարուէր պղծութիւններով՝ ինչպէս Վանատորի դից պաշտօնը որուն համար Քարաքէոյ գլուխը գետնափոր տուներ կային : Դեմետրի մօտ ալ կը տեսնուէր վիշապը՝ ինչպէս Վանատուր դից մօտ : Դեմետրի պաշտօնն ալ առնչուած թիւն ունէր Հերակլէսի և Բագոսի հետ՝ ինչպէս՝ Վանատուր դից պաշտօնը առնչութիւն ունէր Վահագնի , Անահտայ , Աստղիան և Հերակլէսի հետ :

Ուրեմն Զենորի թարգմանիչին յարմարագրած բառը կէտ առ կէտ կը զուգադիպի Ս . Գ . Լուսաւորչի կործանած կուռքերու նկարագրին : Այս Ասորոց պատմութեան վաւերականութեան արտաքին ապացոյցներու շարքին մէջ կրնանք դնել ժամանակի հաշիւը և իր խօսքերը առնել հակակշռի տակ տեսնելու համար թէ անոնք կրնա՞ն տոկալ քննադատութեան : Հոս ալ համեմատական ուսումնասիրութեան արդիւնքը նպաստաւոր է Ասորի

վանահօր և իր որդած ժամանակները այլ հեղինակներու վկայութեամբ կը ճշդուին:

Զենոր երկրորդ քուրմերու պատերազմի նկարագրութիւնը ընելու առթիւ պատահաբար մեզ կ'իմացնէ թէ «Իրրեւ եկաք ի տեղին Իննակնեան թագաւորաւն հան- «դերձ, խնդիր արարք Անտոնի և Կրօնիդեայ: Իսկ պաշ- «տօնեայքն ասեն. այս ամ մի է, սակաւ ինչ պակաս, «մեք զնոսա չեմք տեսեալ: Տես էջ 41 Զենոր 1832 Վե- նետիկ:» Ուրեմն քուրմերու առաջին պատերազմէն ի վեր գրեթէ տարի մը անցած էր երբ երկրորդ անգամ Ս. Գ. Լուսաւորիչ Ս. Կարապետի վանքը եկաւ Զենորի խնդ- րանօք: Անկից առաջ մինչեւ իր խոր վիրապէն ելլելը անշուշտ անցեր էին քանի մը ամիսներ: Ազաթանգեղոսէ կ'իմանանք թէ տասներեք տարի հոն մնաց (Տես էջ 99 Ազաթանգեղոս 1835 Վենետիկ) Խորվիրապ նետուելէն առաջ անցած մի քանի ամիսներ որ մեզ կը հասցնեն Տրդատի թագաւորութեան սկիզբը եթէ հաշուենք՝ կու- նենանք գրեթէ 15 տարի:

Արդ Տրդատ ի Հայս գալէն ի վեր Հայք դադրեցուցեր էին Հիւսիսի թագաւորին տուրք տալը և երկրորդ պատե- րազմի ժամանակ «թագաւորն հիւսիսոյ առեալ զգորն իւր, գնաց ի Հաշանից տափարակն. և առաքեաց թուղթ առ Տրդատ՝ թէ եկ ի վաղիւն տացուք պատե- րազմ և եղիցի օր յաւիտենական ի մէջ երկոցունցս. կամ տացես հարկս հնգեասան սարդ. ապա թէ ոչ քանդեմ գերկիրդ քո սրով և գերութեամբ և մահուամբ: (Տես էջ 46 Զենոր 1832. Վենետիկ):

Դարձեալ Ատորի վանահայրը իր քուրմերու առաջի պատերազմի նկարագրութեան ատեն ըսել կուտայ «Իսկ Դեմետր, որդի Արձանին, ասէ. լուարուք մեզ իշխանքդ Հայոց. այս քառասուն ամք են զի ծառայեմք մեծի աս- տուծոյն Դիանեայ և Դեմետրեայ և գիտեմք զգորութիւն նոցա: Տես էջ 27 Զենոր 1832. Վենետիկ:

Արդ Խոսրովի մահուանէն վերջ «Արտաշիր՝ գեղեց- «կապէս յարգարէր զաշխարհս Հայոց ի կարգ առաջի և «հաստատէր զմեհենից պաշտամունս և կալաւ զաշխարհս «մեր ամս 26 և յետ նորա որդի նորա Շապուհ ամս «1. (Տես Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ.)» «Եւ Ս. Իրի- «գոր եղեւ ի վիրապին ամս 13. Տես էջ 99 Ազաթան- «գեղոս 1835 Վենետիկ:» Ուրեմն հոս ալ մեհենից պաշ- տամունքը վերահաստատուելէն մինչեւ Ս. Գ. Լուսա-ւորչի Խորվիրապէն ելլելը կամ քուրմերու առաջին պա- տերազմը՝ անցած կ'ըլլան 40 տարի և թուականներու հաշիւը անգամ մը եւս կը ճշդուի:

Հիմա քննենք նաև Կուռքերուն պաշտօնեաները, զիսենք որ Վահուրիք Պարսիկներն էին և Հնդիկ քուր- մերու Տարօն ապաստանելէն վերջ՝ Վաղարշի օրով, ա- նոնց անշուշտ գործակցեցան: Ինչ որ ստոյգ է սակայն սա իրողութիւնն է որ Սասանեան Արտաշիր քաջաբերեց քուրմերը գործակցաբար արծարծելու Հայոց մէջ կու- պաշտութիւն և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ալ հաստատեց մեր երկրին մէջ Պարսիկ և Հնդիկ քուրմերու ներկայու- թիւնը, այսպէս:

«Եւ այնչափ որջացեալ էր ի միում վայրի, մինչեւ «ի Սրբոյ Հոգւոյն յայտնեալ՝ եթէ նա իսկ է դրունք «դժոխոց, զոր Իննակնեան կոչին տեղւոյն Հնդիկք և «Պարսիկք: Յոր յոյժ պանծային բնակիչք երկրին վասն «Դիանեայ կուոցն և նորին եղբորն Դեմետրեայ: Տես «էջ 8. Զենոր. թուղթ Ս. Գ. Լ. 1832 Վենետիկ:

Իննակնեան բժշկութեան աղբիւրին մօտ իրենց կա- խարդութեամբ հռչակ դտած այս տարօրինակ քուրմե- րու ներկայութեան ծանօթ էին նոյն իսկ այն ատեն ա- րեւմուտքի մէջ, և «Կոստանդիանոս յղեաց առ Տրդատ «առաքել նմա զիւթս ի Հնդկաց և ի պարսից, սակայն «և այնք ոչ հասին նմա յօգուտ: Զոր և քուրմք ի դի-

«Լայն խրատութեան . Տես էջ 350 Մ . Խորենացի 1881
«Վենետիկ»)

Այսպէս Գիտանէ և Դեմոստր կռոյց խնդիրները , ա-
նոնց կործանման ժամանակը , անոնց պաշտօնեաներուն
ինքնութիւնը սահմանելէ վերջ , անցնինք այդ զիւաց
պատկերին կործանման պարագաներուն որ այս գաւէշ-
տախտուն եղերերգութեան վերջին արարուածը կը կազ-
մեն : Որովհետեւ կռապաշտ կայսր մը՝ Դիոկղետիանոս
և կռապաշտ հռոմէական լէգէոններ կը բռնադատեն
կռապաշտ հայ նախարարները և կռապաշտ քուրմերը որ
իրենց կամքին հակառակ քրիստոնեայ ըլլան , մինչդեռ
իրենք կը շարունակեն կռապաշտ մնալ :

Այս և կատարուած այս քաղաքական խեղկատա-
կութիւնն է որ Զենոբի գրութեան պատմական հանդա-
մանք և վաւերականութեան անջնջելի դրոշմ կուտայ :
Հոն սուտ ու փուտ հրաշքներու խօսք չըլլար՝ ինչպէս այլ
մատենագիրներու նոյն դիպաց պատմադրութեան մէջ :
Զենոբ անվերապահ ճշմարտութեան բերանն է . բռնու-
թիւնը երբեք չի հաշտուիր բարիքի գաղափարին հետ և
կախաղան , սրածութիւն , անդամներու ծայրատոււմ , հըր-
կիւղում երբեք մարդիկ կենդանի Աստուծոյ դարձնելու
համար սիրոյ Աւետարանէն թելադրուած միջոցներ չեն :

Տասնեւչորս տարուան փորձառութենէն ետքը Դիոկ-
ղետիանոս և իր խորհրդատուները հասկցեր էին թէ մին-
չեւ չի քայքայեն Հայաստանի ինքնօրինութիւնը երաշ-
խաւորող նախարարաց և քուրմերու դասակարգի դաշ-
նակցութիւնը՝ երբեք պիտի չկրնան նուաճել այս լուսնա-
բնակ ցեղերու համախմբման կաղամակերսեալ ընդդիմու-
թիւնը :

Իբրեւ թագաւորական հարստութեան վերջին շառա-
ւիղ և վերջին օրինաւոր ժառանգ Արշակունեաց թա-
փուր մնացած գահուն՝ Հռովմայեցիք շահագործեցին

Տրդատի անունը ընկճելու համար հայ ազգը : Անոր ամէն
արարքը Հռովմայեցի պաշտօնեաներու կողմանէ լրտես-
ուած և հակակշռի տակ առնուած էր , և այս մարդը որ
իր խելքէն աւելի իր բիրտ ուժին վստահած անհեթեթ
հակայ մըն էր՝ հազիւ խրատուիլակի մը դեր կը կատարէր
այս անցուդարձի ժամանակ :

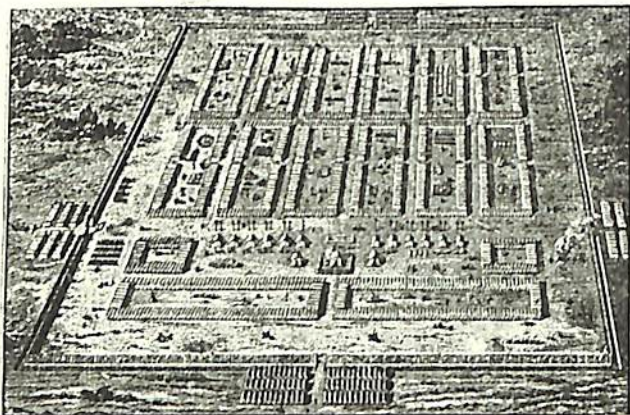
Յունաց զօրքը Հայաստանի լայնքն ու երկայնքը կը
չափէին և հռոմէական լէգէոնները յաղթական պտոյտ կը
կատարէին իր կառավարութեան սահմաններուն մէջ և
իր սուրհանդակները զինք անոնց հետ հաղորդակցութեան
մէջ չէին դնել , և լուր չուէր անցած դարձածէն , ին-
չու որ ինք ստորագաս էր Հռովմէական կայսրութեան
ներկայացուցիչին և անկէ հաշիւ չէր կրնար պահանջել իր
կատարած ռազմական շարժումներու մասին :

«Եւ ելեալ յԱշտից տեղեացն թագաւորն ընդ լեռ-
նակոյմն գնայր : Քանզի ոմանք տեսեալ զգօրսն Յու-
նաց համբաւեցին թէ իշխանքն Հիւսիսոյ թագաւորին
«ծանր զօրօք գան ի վերայ . քանզի Տրդատ բազում
«գաւառս և քաղաքս էր գնոցա քանդեալ : Իբր տեղե-
«կացաւ թէ Յունաց զօրքն էին՝ դարձաւ ի գաւառն
«Հաշտենից . էջ 41 Զենոբ 1832 Վենետիկ» :

Անոնք որ գիտեն Դիոկղետիանոսի օրով Հռովմէա-
կան պետութեան ստացած երեւոյթը՝ կ'ընդունին թէ այս
հակայ կայսրութիւնը կանգուն կը մնար իր զինուորա-
կան կաղամակերսութեան չնորհիւ : Արդէն Հռովմայե-
ցիութիւնը ազգութիւն չէր , կեդրոնական իշխանութիւնը
կը կոթնէր իր երկաթեայ լեգէոններուն վրայ որոնց զօր-
քերու մէջտեղ խիստ կարգապահութենէ և իրենց պետե-
րուն կոյր հնազանդութենէ ուրիշ կապ չկար :

Պէտք էր բանակին շուրջ խրամ փորել , ցցապատ-
նէջ կանգնել , վրանները համաչափ գիծերու վրայ կազ-
մել , հրամանատարին թիկնապահները որոշել , դէտեր

Նշանակել, բանակին մէջ փողոց թողուլ, դռնապահ սահմանել, առջեւ տնակ թեւերը հաստատել, ճակատ կազմել և մեհեանին անշէջ հուրը արծարծել: Ասոնց ամէնքը կարելի է տեսնել Mary Lafont արտատպած մեր հետեւեալ պատկերին մէջ:

ՀՈՌՎԱՄԵԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Յունաց զօրքը անակնկալ կերպով Հաչտենից դարատափը հասնելէն վերջը բանակին առած վիճակը հետեւեալն էր: «Եւ ի վաղիւն սկսան ազգմ գործել և ճակատ յորինել, և փողոցս թողուլ պատերազմին, դրունս երկու և զըռնապահս տեղեացն գլխադրատունեաց իշխանն կացուցանէր: Իսկ զաջ թեւն զօրուն տայր ի ձեռն իշխանին «Սիւնեաց և զահեակ թեւն ի ձեռն իշխանին Անգեղ «աանն: Իսկ զգահերէց իշխանն կացոյց թիկնապահս «իւր և այսպէս յորինեցան ճակատքն. Տես էջ 46. Զենոր 1832 Վենետիկ:»

Թէ բանակին մէջ մեհեան մը կար՝ յայտնի է հոն Մեհնունեաց գունդին ներկայութեամբ. այնպէս: «Բայց «զօրապետն հիւսիսային ի գիշերին արծածեալ զմնացեալ «իշխանն գնալ ի վերայ արքային և արարին որպէս «խորհեցանն: Յանկարծակի աճապարեալ ի վերայ խորա- «նացն արքային՝ կտրեցին զթեւս ի միմեանց և հասեալ «ի վերայ արքային խուն մի ըմբոհալ էին զարքայն՝ եթէ «ոչ էր գունդ մի խուճապեալ Մեհնունեաց արիք, «մինչև ել արքայ ի դրասպակս զօրուն հիւսիսոյ. Տես «էջ 48. Զենոր 1832 Վենետիկ:»

Եւ յաղթութենէն վերջը՝ ըստ Հռոմէական սովորութեան զոհեր մատուցին «Եւ պատարագս ողջակիզաց «մատուցանէին սպիտակ զուարակաց և նոխազաց և բա- «զում դառանց. Տես էջ 48. Զենոր 1832. Վենետիկ:»

Ահա այս սպիտակ զուարակներ և նոխազներ ողջակէզ մատուցանող զօրքերն էին որ քիչ մնաց Կեսարիա քաղաքը գիշերանց կրակի պիտի տային և Ղեւոնդ Հայրապետը պիտի սպաննէին Ս. Կարապետի մասունքը տալ յաճն չառնելուն համար: «Որ թէպէտ բազում անգամ «խնդրեաց Ս. Գրիգոր զնշխարս Ս. Կարապետին այլ «Ղեւոնդ Կեսարու Հայրապետն ոչ էառ յանձն տալ: Եւ «ի վաղիւ բազում պատերազմունս սկսաւ լինել և առ- «եալ բռնութեամբ ելին ի քաղաքէն, մինչ զի խորհուրդ «առեալ իշխանն Անգեղ տունն հարկանել զքաղաքն «ի գիշերի հրով: Տես էջ 24. Զենոր 1832:»

Ի՞նչ տեսակ փաստերով համոզուած էին որ ի՞նչ քրիստոնէական վարուց օրինակ տային: Նոյն իսկ այս հեթանոս բազմութիւնը քրիստոնէական հաւատոյ հրաւիրողներն ալ շատ չէին տարբերէր նորադարձներէն իրենց գծուծ կիրքերով՝ այսինքն շահախնդրութեամբն և նախանձով:

Նախանձորդներ այս Ասորւոց պատմութեան Բեկ-

տորի և Անաստասի զրկուիլը յաջողեցան ատեն մը արգիլել մինչև որ Յոյն կղերին դիւրադգած արժանապատուութեան գոհացում տրուեցաւ Ազաթանդեղոսի պատմութեան գրի առնուելովը: «Եւ թէպէտ ոմանք արգելուլ «հրամայեցին չը գրել պատասխանի վասն նոցա գալոյ, «սակայն Ս. Գրիգոր ոչ՝ այնպիսի. ածեալ զմտաւ, այլ «աննախանձ պատասխանիսն տալ: Մի ինչ աղարտէք զսակաւ պատմութիւնս կամ եթէ Ազաթանդեղոս զայդ «ոչ յիշէ զի Զենոբ յառաջագոյն գրեաց քան զնա: Տես «էջ 19 Զենոբ 1832 Վենետիկ:»

Մեր նկարագրած պատմական վայրերուն մէջ գործող երեք խումբերէ առաջիններուն, Ասորոց, պատմութիւնը ահա փոքր իշատէ ճշդեցինք: Հիմա կը մնայ միւս դերակատարներուն, Մամիկոնեանց և Արշակունեաց մասին ալ խօսիլ և անոնց ալ զիրքը սահմանել:

Պ Ի Ր

Ի Շ Խ Ա Ն Ա Յ Մ Ա Մ Ի Կ Ո Ն Է Ն Ի Յ

Ահա հետաքննական գիրք մը որ այս օր մէջտեղէն անյայտ եղած է. սակայն անոր կորուստը ափսոսալու հարկ չը կայ. բանասիրութիւնը ազգային հեղինակներէ քաղելով կրնայ վերակազմել Մամիկոնեան Իշխաններու պատմութեան սարսաղութիւնը եւ սահմանել անոր դիտումնաւոր անհետացման ստույգ պատճառները:

Պատմութիւնը կը մոռնայ արձանագրել խաղաղութեան զարեւր բայց անխուսափելիօրէն կը յիշատակէ ջարդ, աւերում, և թալան. անոնք արիւնով կը գրուին, և անջինջ կը մնան: Գազաններն ու նոյն խակ ստորին արարածներ ազատ չեն այս օրէնքէն: Առիւծը՝ իր անցեալ նախնիներուն ապացոյց, իր որջին մօտ կը ցրցքնէ իր յօշոտած որսերուն կմախքը և խղունջը իր ետին կը ձգէ իր լորձուքի կեանքին կեղծ փայլը:

Լնթերցողը ինք պիտի օրոչէ թէ Խորենացոյ, Զենորայ, Փ. Բուզանդացոյ եղիշէի, Ղ. Փարպեցոյ, Յով. Եպ. Մամիկոնեանի հատուածներով մեր երեւան հանած հետքերը զիշատիչ առիւծի մը ամենի ճիրաններուն հետքերն են, թէ չէ գետնաքարշ խղունջի մը զգուշի լորձուքին կեղծ փայլը. ամէն պարագայի մէջ Մամիկոնեանք մեր երկրէն իրենց անցքին հետքը իրենց ետին թողած են աներկբայապէս:

Բայց այսօրուան գայթակղութիւնը երբէք պիտի չը հաւատարի այն գայթակղութեան որ յառաջ եկաւ երբ

Յովհ. Եպ. Մամիկոնեան՝ գտնելով Տրդատէն մինչեւ Խոսրով, Մամիկոնեան տան մէջ պատահածներուն յիշատակութիւնը, անկէ թարգմանեց քսան և ութ պատճէն: Անոր պարունակութիւնը Ս. Կարապետի վանքին թանձր պատերէն դուրս արձագանք գտաւ և վճռական հարուած մը տուաւ Մամիկոնեան նախարարներու հաւակնութիւններուն:

Իրեն տիրոջ Արքակի կեանքին դէմ դաւաճանող վատ մը ի Հայս ապաստաներ, ինքը և իր յաջորդները Հայ քաջարի նախարարներու գերդաստաններն անճիտեր, Արշակունի անշափահաս իշխաններուն խնամակալ կարգուեր և վերջապէս Արշակունեաց հարստութիւնը կործաներ էին թափուր մնացած գահուն վրայ քարձրանալու յայտնի դիտաւորութեամբ: Բայց այս իրենց հաւակնութեան մէջ տակաւին հզօր նախանձորդներ և հայրենաւանդ իրաւունքներու կռիւնով մրցակիցներ ունէին:

Արդարեւ Մամիկոնեաններու մեքենայութիւններուն շնորհիւ «Ազգն Սասանայ Պարսկի սկիզբն արարեալ յաւաքն Արշակայ արքայի որդւոյն Տիրանայ կռուէր մինչ «չեւ յամն վեցերորդ Արտաշիսի արքայի Հայոց: Եւ իւր «բեւ զնա եւս մերժեաց ի թագաւորութենէն ի նախա «բարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն: Տես էջ 11 «Եղիշէ 1864 Վենետիկ»:

Եւ «Անորէնն Միհրնեքսն խոստացաւ Վասակայ «Սիւնուոյ սալ իշխանութիւն աւելի քան զոր ունէին և «հայեցոյց զնա ի կարծիս սնտախ իրր թէ անկ իցէ նմա «հասանել մինչեւ ի թաղաւորական վիճակն: Եւ յանձն «էաւ զամենայն ինչ ծերն դառնացեալ երթալ զկնի կա «մաց նորա: Տես էջ 157 Եղիշէ 1864 Վենետիկ»:

Արդ թագաւորական գահուն թեկնածու այլ իշխաններ ուղեցին ճշդել և հասկնալ թէ ի՞նչ կ'իմանար Եղիշէ՝ Մամիկոնեանց ջատագով կարծուողը իր ՎԱՐԴԱ-

ՆԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ մակագրեալ երկասիրութիւնով: Մամիկոնեանց շահատակութեան ներքողեան էր թէ Եկեղեցւոյն նահատակութեան պատմութիւնը և ըմբռնեցին որ յաւէտ կրօնական դասակարգին շահերն հոն պաշտպանուած էին:

Մանաւանդ ուշադրութեամբ կարդացողները նըշմարեցին այն թագուն քննադատութիւնը որ Հայաստանի մէջ գերակշիռ գեր կատարողներու հասցէին ուղղուած էր հոն, որովհետեւ ինչպէս միշտ կը պատահի, կուսակից կարծուածներուն գրիչը աւելի պատեհութիւն ունի գրաքննութեանէ խոյս տալու եթէ ճարտարօրէն գրի առնուած է իր գիրը:

Արդ, նոյն իսկ այսօր կարդացողներ կը ստուգեն որ Եղիշէ իր նրբամիտ եկեղեցականի սրտի զայրոյթը ճարտարութեամբ հիւսնեց ոճի չքեղ դարձուածքներու հետ և իր դառն յանգիմանութիւնները յաջողեցաւ վրիպեցնել իրեն հրամայող ընտանեացիներէն ուշադրութեանէն և իրեն գրել ուղածը գրեց՝ յաջողելով միանգամայն անպատիւ մնալ:

Այո՛, Եղիշէի գրքին մակագիրը կը հաստատէ թէ Դաւիթ էր ԵՐԷՅՅՆ տանն իշխանաց Մամիկոնեանից և ՔԱԶ ստորագրելին, սարակոյս չի թողուր անոր աշխարհական մը ըլլալուն: Իր կարճ ընծայականին մէջ վեց անգամ մեղրածօրան հեղինակը կը վերադառնայ իր սրբտին կսկիծ տուող հրաման բառին (Տես էջ 5, տող 3. «էջ 6, տող 22. էջ 7, տող 6. էջ 7, տող 13, էջ 8, «տող 21. Եղիշէ 1864 Վենետիկ») Պատուէր բառէն զատ որ անոճ և անոպայ կը գտնէր:

Եղիշէի գրածը միթէ երգիծանք մը չէ՞, թող կարգան մեր ընթերցողները հետեւեալ տողերը և տեսնեն թէ ինչ անխնայ գրիչի հարուածներ կը տեղացնէ ան. «Բանն վասն որոյ պատուիրեցեր՝ արարի, ո՛վ քաջ. «Տես էջ 5. Եղիշէ. 1864. Վենետիկ.»

«Այլ դժւել, ո՛վ մեծ ի գիտութեանն Աստուծոյ, առ
«Ինչ արդեօք ՀՐԱՄԱՅԵՍՅԵՍ, քան եթէ ՀՐԱՄԱՅԻ-
«ՅԻՍ, լաւագունացն: Որպէս երեւի ԻնՁ և ՔեՁ և
«այնոցիկ որ դեղերեցին յիմաստութիւն՝ երկնաւոր սի-
«րոյ է նշանակա այս և ոչ ԵՐԿՐԱԻՈՐ ՓԱՌԱՍԻՐՈՒ-
«ԹԵԱՆ. Տես էջ 6. Եղիշէ 1864. Վենետիկ:»

Այսքան ճապարակ դարձուածքներու վարժ գրիչ մը չը
քաշուեցաւ Մամիկոնեանց շահախնդիր հաւատարացու-
թիւնը իրենց երեսին դարնելու նոյն իսկ իրենց բերնին
մէջ խօսք դնելով՝ աշխարհականին ամբարտաւան դո-
ւողութիւնը եկեղեցականին խոնարհամիտ նպատակին
իջեցնելով, այսպէս:

«Մանաւանդ, անմուսաց է ինձ յիշելով զիմ և զու-
«մանց ի ձէնջ ի ժամանակին, զի զանօրէն իշխանէն խա-
«ճեցաք, պատրեցաք իբրեւ զմանուկ մի աղայ ԱՆՊԻՏԱՆ
«և ի վերին երեսն զկամո նորա ԱՄԻԱՐՇՏՈՒԹԵԱՆՆ
«ԿԱՏԱՐԵՅԱՔ: Տես. էջ 177. Եղիշէ 1864. Վենետիկ:»

Դ. Փարպեցի, որ նուազ խոնձ և առաւել անվե-
րապահ կղերական մըն էր, յանդգնեցաւ այնպիսի ակ-
նարկութիւններ ընել Մամիկոնեաններու աղտոտ անցեա-
լին որ չնորձագուրկ եղաւ և իր երկրին տիրապետող
գերդաստանին պաշտպանութիւնը կորսնցուց: Բայց նոյն
առթիւ յիշեց Փ. Բուզանդացին որուն էջերէն պիտի
կրնանք լուսարանել Գիր Իշխանաց Մամիկոնէնիցի մութը
միացած էջերը:

«Պէտք էին կալ ի հնազանդութիւն բնիկ իւրեանց
«Արշակունի թագաւորացն քան ծառայել այլոց օտար
«թագաւորաց ի կորուստ աշխարհիս ի քակտելն և ի պա-
«ռակտելն: Ոմն պատմագիր կոչեցեալ Փ. Բուզանդացի
«բանք ինչ կարգելոց ի նմանէ ի տեղի ուրեք ոմանք
«կարծեցին ոչ յարմարք և զիպողք: Տես էջ 12 Դ.
«Փարպեցի 1793. Վենետիկ:

Արդ այս կատարուած յայտնութիւնները այնքան
վրդովիչ էին որ Հայ նախարարներու անձխտումէն ա-
զատած գերդաստան մը տարակոյս ունեցաւ Մամիկոն-
եաններու մասին, ուզեց Հայ աւագանւոյն մէջ ա-
նոնց վիճակած զիրքը որոշել և ուզեց գիտնալ թէ ա-
նոնք ուսկի՞ց էին, ե՞րբ ի Հայս եկած էին, ինչ իրա-
ւունք ունէին թեկնածութեան, ևն, ևն:

Այս յանձնարարութիւնը կատարել շատ վտանգաւոր
ձեռնարկ մըն էր թէ յանձնարարողին թէ յանձնառուին
քանի որ Մամիկոնեաններու անցեալ աղտոտութիւնները
պիտի մերկացուէին. ուստի Մ. Խորենացի վախն ի վախը
հազիւ քանի մը խօսք ընել համարձակեցաւ և զգուշու-
ցուց իր պաշտպանը զՍահակ Բագրատունի՝ անանկ
խնդրանք մը անոր երիտասարդական անփորձութեան
վերագրելով:

«Եւ որ ինչ կրտսերագոյն աղգք... զձենԱՅ և
«զարմից յեկաց. ոչ անուամբ պատմեցուք... թէեւ
«բազում անգամ ի մէնջ աղերսիցես: Եւ զքեզ որպէս
«բազում անգամ և այժմ աղաչեմ մի յաւելորդմն հար-
«կաւորել զմեզ... զնմանագոյնս ՈՐՊԷՍ ԻՆՁ ԵՒ ՔԵՁ
«ԳՈՐԾԷ ՎՏԱՆԳ. Տես էջ 305-307. Մ. Խորենացի.
«1881 Վենետիկ:»

Ուրեմն որչափ որ ալ Գիր Իշխանաց Մամիկոնէնիցը
դիտումնաւոր անհետացման մը ենթարկուեցաւ բայց
դարձեալ բաւական ակնարկութիւններ մնացին մեր ազ-
գային մասնագրաց մէջ այս օտարամուտ ցեղին նկատ-
մամբ այնպէս որ մենք կրնանք վերակազմել անոնց ոչ
նախանձելի անցեալը՝ պատմութեան հատուածները իրար
կցելով ըստ կարելւոյն ժամանակագրական կարգով:

Արդ նախ սահմանենք անիշխանութեան ժամանա-
կամիջոցը որ կը ձգուի Տրդատէն ի Խոսրով Կոտակ և

այս դիւրին է «Քանդի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ ա-
«ռանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ մանրախուզիւ
«քննեալ, գտաք զթագաւորեն Տրդատայ յերրորդ ամի
«Դիոկղեափանոսի: Տես էջ 345 Մ. Խորենացի 1881.
«Վենետիկ.» «Այլ պատմութիւն Տրդատայ ճշմարիտ է.
«քանդի արբուցեալ նմա դեղ մահու՝ զրկեցին ի լուսոյ
«չնորնաց ճառագայթից նորա որ և թագաւորեաց ամս
«յիսուն և վեց. Տես էջ 387. Մ. Խորենացի 1881 Վե-
«նետիկ:»

Դիոկղեափանոս կայսր էր (284-305) թուականին, ուստի ըստ քերթողահոր Տրդատ պէտք է թագաւորած ըլլայ Դիոկղեափանոսի կայսրութեան երրորդ տարին մինչեւ յիսուն և վեց տարի անկից անդին կամ (287-343) թուականը: Միւս կողմէն քերթողահայրը կը հաստատէ թէ «Յերկրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յուրեւ-
«րորդ ամի ինքնակալութեան Կոստանդեայ, յոգնակա-
«նութենէ նորա թագաւորեաց Խոսրով. Տես էջ 411 Մ.
«Խորենացի 1881 Վենետիկ»: Պէտք կ'ըլլայ զիմել Կոս-
տանդիոսի դահակալութեան թուականին՝ Խոսրով Կո-
տակի թագաւորութեան սկիզբը ճշգրեւ համար:

Կոստանդիոս, որդի մեծին Կոստանդիանոսի, կայսր էր 337-361) թուականը, այս հաշիւէն կը տեսնուի թէ Խոսրով Կոստակ գահ բարձրացաւ $337 + 8 = 345$ թուին մինչ ըստ Խորենացոյ՝ Տրդատ վախճանեցաւ 343 »
որով անիշխանութեան միջոցը կ'ըլլայ տարի 2

Այս անտերնջութեան երկու տարիներուն մէջ Մա-
միկոնեանք լոնչ ըրած էին որ այնքան խնամով ջանացին
անոր յիշատակը բնաջինջ ընել: Յաւէտ ողբալի երկպա-
ռակութիւն մը պատճառած էին որուն նուազ մէկ նկա-
րագրութիւնը կուտայ Մ. Խորենացի:

Արդարեւ «Ի ժամանակի անիշխանութեան և ան-

«խաղաղութեան՝ ոչ լինել թագաւոր և առնն ըստ հա-
«ճոյից ինքեան գնալ և ի մերումս էր տեսանել աշխար-
«հիս: Քանդի ի վախճանել երանելւոյն Տրդատայ՝ մեծ
«իշխանն Բակուր, որ Բղէխն Աղձնեաց կոչուր, տես-
«եալ զՍտնատրուկ թագաւորեալ ի Փայտակարան, զնոյն
«խորհեցաւ և ինքն և ճեղքեալ ի միաբանութենէ Հայոց՝
«ձեռն ետ յՈրմիզդ արքայ Պարսից: Տես էջ 405 Մ.
«Խորենացի 1881 Վենետիկ:

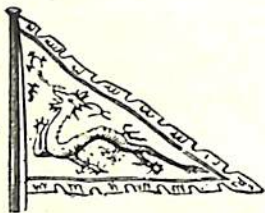
Հոս Զենորի հարստատութիւնը և իր զրքին պատմա-
կան ըլլալը անգամ մը ևս երեւան կ'ելլէ որովհետեւ
«Տրդատ հրամայեաց ունել զիշխանն Աղձնեաց և ածեալ
«առաջի, կամէր ծայրատել զոտս և զձեռս նորա բայց
«ի պատուոյն մերժեալ վարեաց ի գաւառէն Հայոց. Տես
«էջ 49. Զենոր 1832. Վենետիկ:»

Հայ նախարարները մինչեւ երբ կրնային տոկալ ան-
քաղաքագէտ յիմարի մը անիմաստ խժոժութիւններուն
որ վերջ ի վերջոյ՝ մոռնալով իր զիրքին իր վրայ դրած
պարտականութիւնները, դասալիք եղաւ և «արագ եհաս
«ի տեղի ճգնաւորին և եղեւ ծակամուտ լեռնակեցիկ և
«նախարարքն կոչեցին զնա ունել զթագաւորութիւնն,
«իսկ ի հաւանեին՝ տան նմա արբումն որպէս անդ ու-
«րեմն ի հինան Աթենացիքն Սոկրատայ զմոլախինդն,
«տես էջ 384. Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ.» «Պատ-
«մութիւնն յաղագս Տրդատայ ճշմարիտ է քանդի արբու-
«ցին նմա դեղ մահու. Տես էջ 387. Մ. Խորենացի 1881
«Վենետիկ:»

Զենորի պատմութիւնը ուրեմն իր վաւերականու-
թեան կնիքը կը ստանայ Տրդատին քուրմերու պատե-
րազմէն ետքը շարունակած ազգաւէր ընթացքէն և եղե-
րական վախճանին պատմութեամբ: Այո՛, այս անքաղա-
քագէտ հսկան մոռնալով իր զիրքին իր վրայ դրած
պարտականութիւնները՝ վատութեամբ քաշուեցաւ Ման-

եայ այրը: Նոյն օրէն երկիրը մատնուեցաւ ձեռքը տիրադրուծ փախստականի մը որուն Մամգուն գռնիկ անունը գտնէ անգամ մը չի ներկայանար Ագաթանգեղոսի գրիչին առկ և որոյ մասին արհամարհոտ լռութիւն մը կը պահէ նոյն իսկ Զենոյ:

Բայց այս ցեղն ու իր աւանդութիւնները, ձենացիք և իրենց կարգն ու սարքը մեզ արդեօք բոլորովին անծանօթ են. չէ՞ մի որ իրենց ազգային դրօշը և դինանշանը, զորս ի ստորեւ մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք, մեզ արդէն դրաղեցուցին, հոն ալ կը հանդիպինք մեզ ծանօթ վիշապին:

ՃԵՆԱՅ ԴՐՕՇԸ

ՃԵՆԱՅ ԶԻՆԱՆՇԱՆԸ

Անոնք չափ մօտ յարաբերութիւն ունէին մեր երկրին հետ. որքան յանդուգն ալ սեպուի այս յայտարարութիւնը սակայն իր հաւաստի պատճառներն ունի և իրազեկները կրնան դիմել հեղինակաւոր անձանց վկայութեան, այսպէս. —

PROVENANCE OCCIDENTALE
DE LA CIVILISATION CHINOISE

La science vient de la démontrer, sans contes-

tation possible: non seulement la civilisation chinoise n'a pas fourni le germe de la civilisation Occidentale; mais tout au contraire c'est l'Occident, en ce cas spécial, l'Occident de l'Asie, notre «Asie Mineure» qui donna le levain de fermentation à la communauté du Hoangho destinée à devenir le Grand et Pur-Empire. P. 59. Elisée et Onésime Reclus. L'empire du Milieu. Librairie Hachette et Cie Paris.

Ուրեմն վերակազմենք ձենացի Հայս գաղթող մէկ գերդաստանին անցեալը որ իր հանած երկպառակութիւններով իրականացուց Հռովմէական Պետութեան ծրագիրը և արեան ճապաղեաց մէջ խղեց Հայ ազգին անկախութիւնը:

*
* *

ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑԵԱԼԻՆ

Ա. Երե ռուսի և զիարդ ազգ Մամիկոնից. Վախ՝ «ճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, թողու զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապհոյ: Ի սորա աւուրս եկեալ ի Հայս նախնի ազգին Մամիկոնից յարեւելից հիւսիսականէն ի քաջատոհմիկ և ի գլխաւոր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին, ասեմ «Իսկ զՃԵՆԱՅՆ՝ որ ունին զրոյց այսպիսի:

«Յամա կատարման կենացն Արտաշրի, Արրոկ ոմն «ձենկաբուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու գայեկորդիք Բղղոխ և «Մամգում անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք: Եւ Հայս «Րախօսեալ Բղղոխայն զՄամգումայն, հրամայեաց թագաւորն ձենաց Արրոկ սպանեալ զՄամգումն: Զոր ի-

«մացեալ Մամգուհայն, ոչ գայ ի կոչն արքայի. այլ փա-
սխուցեալ աղիւնն իւրով անկանի առ Արտաշիւր Թագա-
ւորն Պարսից: Եւ Արրոկ (*) հրեշտակս առաքէ խնդրել
«զնա. և ի չլսին Արտաշիւրի, պատերազմ ի վերայ նորա
«յօրինէ Թագաւորն ձենաց: Եւ խնդին մեռեալ Արտաշիւրի,
«Թագաւորէ Շապուհ:»

(*) Il n'est plus douteux que dans l'antiquité, les ancêtres des Chinois, des Hindous, des Chaldéens, des Arabes durent être les voisins les uns des autres et se trouver en relation fréquentes, puisque ces divers peuples ont hérité des mêmes conceptions astronomiques et que la coïncidence des observations et des vues se poursuit jusque dans les détails.

La première grande révolution intérieure de la Chine se manifesta lors de l'introduction des religions hindoues. Une influence bien autrement large et bien autrement profonde que celle du brahmanisme de l'Inde, ce fut celle du bouddhisme, religion partie également de la terre du Gange. Des communications s'établirent par mer entre l'Inde et la Chine méridionale surtout par le golfe du Tonkin. Le chemin était également suivi par les ambassades, entre autre celle que les annales chinoises disent être venue du grand Thsin, c'est-à-dire de Rome; ambassade envoyée par l'empereur An-toun, deux syllabes où transparait Aurelius Antoninus, en l'an 166 de l'ère des Chrétiens P. 7, 8, 9, 10. L'empire du Milieu. Elisée et Onésime Reclus, Librairie Hachette et Cie. Paris.

Արդ, թէպէտ և ոչ տայ Շապուհ զՄամգուհն ի ձեռն Տեառն իւրայ, այլ և ոչ յԱրեաց երկիրն թողու. բայց ամենայն աղիւնն իւրով առաքէ զնա, իրրեւ վտարանդի, առ գործակալս իւր որ ի Հայս: Եւ յլէ առ Թագաւորն ձենաց՝ ասելով, թէ. Մի թուեսցի քեզ զըծուար, զի ի ձեռս ոչ կարացի տալ զՄամգուհն. վասն զի երդուեալ էր Նմա հօրն խնայ 'ի յոյս արեգական. այլ վասն անխառն զքեզ տոնելոյ՝ հալածեցի զնա յաշխարհէս խմէ յեղբ երկրի և ի մուսա արեւու որ հաւասար է Նմա մահու. և արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ:

Եւ զի քան զամենայն բնակեալս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն զոյ զազգ ձենաց, յանձն առնու առնել զհաշտութիւն. ուստի յայտ իսկ է, թէ ևն արդարեւ խաղաղասէր(*) և կենսասէր ազգ ձենաց:

Սքանչելի է և աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտղոց և գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքումէտ և սիրամարգաշատ և բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց և հրէչից և որ էշայծեմունադ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեզ պատուական և սակաւուց ճաշակելիս, զփասեան և զպօր, և այլ այս-

(*) Dans les anciens livres et dans les discours de Confucius il est question des contrastes qu'offrent les traits physiques et les caractères moraux entre les différentes populations de la Chine: Celles du Nord seraient composées de braves; les hommes du Midi auraient la sagesse et la prudence en partage: CEUX DE L'EST SE DISTINGUERAIENT PAR LA BIENVEILLANCE ET L'HUMANITÉ; Ceux de l'ouest se recommanderaient par leurs mœurs fidèles et sincères. P. 56. L'Empire du Milieu par Elisée et Onésime Reclus. Librairie Hachette et Cie. Paris.

պիսիք: Այլ զականց և զմարգարտաց ոչ ասեն գիտել զհաժար՝ մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ ըզգեսաուց և սակաւուց ագանկիք, հասարակաց նոցա է զգետտ: Եւ այս յաղագս աշխարհին ձենաց:

Իսկ Մամգունայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր. հանդիպեցաւ զպատեանն Տրդատայ. և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղիւսն իւրով ընդ առաջ գնաց նմա մեծաւ պատարագաւ. և Տրդատ կալաւ զնա, բայց զկնի իւր ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից, այլ ետ՝ տեղի աղխի նորա և ռոճիկ ի կերակուր. փոփոխելով տեղի ի տեղ, ոչէ ցրովանդակ ամս: Էջ 342 – 343. Մ. Խ. 1881 Վենետիկ Բ.

Սասակուն Սյրունեաց ի ձեռագնոյն Մամգունայ. ընդ հանգչելն Շապույ արքայի Պարսից ի պատերազմացն՝ նիւթէ չարիս ի վերայ մերոյ աշխարհիս. թողեալ զհիւսիւսայինսն ամենայն՝ երանել ի Հայս, ժամ զնէ իւր գալ Արեօք ի միւս կողմանէն: Ի սորին բանս հրապուրեալ Սղուկ նահապեան ազգին Սկիւնեաց. զինքեանն սպանանէ զփեսայ՝ զծերացեալն Ստայ, որ էր ի տոհմէն Ամատունեաց, և անուցող Սոսրովիդիսոյ՝ քեւ թագաւորին: Եւ այն ինչ ընդ հուսկ եկեալ մեծին Տրդատայ և գիտացեալ՝ թէ ոչ ի ժամադրութիւնն եկն Շապուհ, խաղայ ի վերայ հիւսիսականացն:

Իսկ նահապեան ազգին Սկիւնեաց ամբանայր յամբոցին, որ անուանեալ կոչի Ողական, ապաւէն առնելով իւրեան զբնակիչս Սիմ կոչեցելոյ լերինն և ընդնիմաց եալ թագաւորին՝ աղմկէր զերկիրն, և մերձ առ լերամբն ոչ թողացուցանէր այլում՝ պարապել գործոյ: Ասէ ամենայն նախարարութեանց տանս Հայոց՝ արքայ. Որ ոք ամէ առ իս զնահապեան Սկիւնեաց, տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս և զդաստակերտս և զամենայն իշխանութիւն ազգին Սկիւնեաց: Զոր յանձն առնոյր ձեռնազնեայն Մամգուն:

Եւ ի խաղալ թագաւորին զկողմամբ Աղուանից ի վերայ հիւսիսականացն. գնաց Մամգուն ամենայն աշխիւսն իւրով զկողմամբ Տարօնոյ, որպէս թէ ապստամբեալ ի թագաւորէն. և ի չու անկեալ, առաքէ զաղտագնաց հետեւակս. զգացուցանելով նահապեաի ազգին Սկիւնեաց զգնալն թագաւորին զկողմամբ Աղուանից: Վտանգ մեծ է, ասէ, թագաւորին Տրդատայ, վասնորոյ գնաց զկողմամբ Աղուանից պատերազմել ընդ ամենայն լեռնոտեայնս, վասնորոյ մեր է ժամանակ ի ճահ խորհիւ և գործել որ ինչ կամք են. զի խորհեալ եմ զաշխարհիւնիլ ընդ քեզ՝ վասն արհամարհանաց իմոց ի թագաւորէն: Ընդ որ ուրախացեալ նահապեա ազգին Սկիւնեաց ընդունի զնա երդմամբ ուխտից. բայց յամուրն ոչ թողու, մինչեւ տեսնել թէ որպէս պահիցէ զմտերմութիւնն երդմանց և զաշխարհութեանցն: Իսկ տաացեալն Մամգուն ամենեւին ջանացեալ զմտերմութիւն ցուցանել առ ապստամբին հաւատարմացաւ նմա որպէս արդարեւ միտմիտ գործակցի. մինչեւ հրամայեաց նմա համարձակ մտանել յամուրն և երանել:

Եւ յետ բաղում վստահութեանն, ի միում աւուրց հաւանեցուցանէ զնահապեա ազգին Սկիւնեաց երանել արտաքս յամբոցէն և որսալ երես. և ի միջամուխ լինել որսոցն՝ զիպեցուցանէ աղեղամբ ընդ մէջ թիկանցն և կործան յերկիր զարկուցանէ զապստամբն: Եւ ընթացեալ իւրով արամբքն ի դուռն ամբոցին՝ ունի զրերդն, կապելով զամենայն արան որ ի ներքս: Նա և զազգն Սըկունեաց խորհեցաւ բառնալ և կոտորեաց զամենեւեան. երկուք ոմանք փախստական անկան յաշխարհս Մոփաց: Իսկ Մամգուն վստիպողակի զգացուցանէ թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, գրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայի. և կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամգունեան:

Բայց մնացելոցն Ալկունեսոյ հրամայէ չմտաւել: Տես էջ 355 Մ. Ետեւնացի 1881 Վենետիկ:»

Մամգուէնի այս դաւաճանութիւնը Տարօնի դռները բացաւ Տրդատի առջև, երկրին գրաւումը երկար տեւեց և իրարմէ տարի մը միջոց տալով երկու պատերազ մղել պէտք եղաւ:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. Ս. Գ. Լուսաւորիչ իր Կուսարիայէ վերագարծին, Յ. Տ. 303ին: մտաւ Տուրուբերան: Քուրմերը՝ Տրդատայ զօրավարներէն Հաշտենեց իշխանի գաղանի թեղադրութեամբ, Կուսեցան Հայոց բանակին դէմ որ Կուսին տաքցած միջոցին իրեններով (տես էջ 29 Զենոք) դասալիք եղաւ և անցաւ իրենց կողմ 700 զօրքով

օգնական զօրք (տես էջ 28 Զենոք) Պարտիսոյ, Վիշապոյ, Մեղատոյ 5450 իրենք ճակատեցին (տես 37 Զենոք) իրենց յատուկ զօրքերը

	Հեծեալ	Հետեւակ	Աղեղ	Տիգ	Պարս	
Կուսառս	1500		...	...	...	
Տոււմ	400		...	...	...	
Խորնի	700	1007	...	...	...	
Բրեխ	1030	400	...	...	...	
Կեանդք	800	600	...	...	...	
Բուզու	1040		840	680	280	
Համագումար	15427	<u>5410</u>	<u>+2007</u>	<u>+840</u>	<u>+680</u>	<u>+280</u>
						<u>+6150</u>

Այս պատերազմի միջոցին գուրմերը յաղթուեցան և Զենոք Խննակնեան վայրը հիմնեց վանք մը ուր հրաւիրեց յաջորդ տարին զՍ. Գ. Լուսաւորիչ: Հոն իր մօտ եկաւ Տրդատ և առջի պատերազմէն ի վեր (տես էջ 41 Զենոք) տարի մը կամ քիչ մը պակաս անցած էր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. Այս անգամ պատերազմը

տեղի ունեցաւ Յ. Տ. 303ին մօտերը և Հիւսիսոյ արքան Գեղուհոն (տես էջ 45 Զենոք) ճակատեցաւ 58000 զօրքով Տրդատայ (տես էջ 43 Զենոք) սակաւաթիւ 30000 զօրաց դէմ. և քիչ մնաց որ գիշերային յարձակման ատեն յանկարծակիի գալով սպաննուէր եթէ Մեհնունիք իր օգնութեան չի փութային:

Սա պարագան ուշագրաւ է որ այս երկու ճակատամարտներու միջոցին կը յիշուին Սիւնիք, Բագրատունիք, Արծրունիք, Մոկաց իշխանը, Աղձնեաց իշխանը, Անգեղտան իշխանը, Հաշտենից իշխանը, Արշուգ իշխանը բայց երբեք Մանգուէն պատերազմին դաշտին վրայ չերեւար: Միայն կը յիշուի Առաքելոյ վանքին յարմար տեղ վնասուելու համար զրկուիլը և ձեռնունայն ետ դառնալը:

«Իխանն Մամիկոնէից տան՝ երթեալ խուզեաց աւուրլս բազումս և ոչ եգիտ տեղի պատշաճ յամենայն գաւառս (տես էջ 15 Զենոք.) Բայց իրեն տեղ գտած էր քանի որ յերկրիս Հայոց ի չորրորդ բաժինս և յերրորդ Հայոց աւարտին ի լեբինն որ կոչի Տաւրոս, և հատեալ անցանէ մինչև ի դրունս Պաշաւեայ Պարսից, առ սովաւ բնակի երկիրն ՄԱՄԻԿՈՆԷԻՅ, բազում վայելուչ տեղօք և ծառատունկ պիտոյից որ և աստ իսկ որջացեալ էր մահ յերկուս տեղիս, ի միում վայրի զոր Խննակնեան կոչեն. տես էջ 8 Զենոք. 1832 Վենետիկ:»

Ուստի Մամգուէն իր վաշկատուն ցեղին բնակութեան տեղ կը գտնէր, անկից անդին աշխարհք կործանէր իր փոյթը չէր: Նոյն իսկ ընդհանուր աղետին մէջ իր ցեղին յաջողութիւնը կը գտնէր: Նոյնպէս վարուեցան իր յաջորդները, անցնինք անիշխանութեան երկու տարիները և հասնինք Խոսրով Կոտակի:

«Վաչէ Մամիկոնեան երթեալ հասանէր ի վերայ Մանաւադ-
եանց և Որդունեանց և ոչ թողոյր երկոցունց տոհմացն զորձ կո-
րին և ոչ զմի. և ինքն դառնայր առ արքայն խոսորով. էջ 9:
Եւ զազգ Դատաբայ Բզնունոյ և զկին և զորդիս գտանէր յԱղ-
թամար կղզեոջ, եւ Վաչէ Մամիկոնեան անցեալ ի կղզին՝ առ հա-
սարակ ոչ զէգ թողոյր և ոչ զարու և այսպէս բարձաւ ազգա-
տոհմ նախարարութեան այնորիկ. էջ 20. Արտաւազդ և Վասակ
Մամիկոնեան թողին զսանն իւրեանց զարքայն Արշակ և չոգան
յամուրս Տայոց և անդ նստան ամս բուրսն. էջ 47. Մամիկոնեանք
պառակտեալ և քակտեալ էին յընտանութենէ և յամենայն դարձոց
Հայոց էջ 67. Եղբայրն Վասակ Մամիկոնեան նախանձ բերէր ընդ-
երկցու եղբօրն իւրում ընդ Վարդանայր Կամեցաւ խանգար առ-
նել ի մէջ Արշակայ թագաւորին Հայոց և փախչել. էջ 130: Ապա
յետ այսորիկ եկն Վասակ Մամիկոնեան և գրգռէր զթագաւորն
Արշակ ընդ իւրում եղբօրն երկցու. ասելով՝ թէ Վարդան է որ
մատնէ զքեզ թագաւորին Պարսից և կամի կորուսանել զքեզ էջ
132: Եւ Անգովկ բազում ոսկի զօրավարին Հայոց, Վասակայ Մա-
միկոնեանոյ մատուցանէր և կաշառէր զնա. էջ 137. Եւ զԴիւհեկան
նահապետ որ տոհմիկ իսկ էր ազգաւ տոհմին Մամիկոնեանց, առա-
քէր զնա թագաւորն Պարսից Շապուհ յերկիրն Հայոց ի վերայ
Արշակայ արքային Հայոց: Էջ 153 եւ Վահան եղբայր Վասակայ
սպարապետին, ի Մամիկոնեան տոհմէն, ապստամբեաց յԱրշակայ
յարքայէն Հայոց և յանձն առ պաշտել զօրէնս մագաթեան. այս
ինքն երկիր պազանել կրակի և արեգական և ուրանալ զօրէնս
քրիստոնէութեան՝ յորում ծնեալն էր և ետ Շապուհ կին Վահա-
նայ զՈրմիզդունիս զքոյր իւր և մտերիմ փեսայ արար զնա իւր
թագաւորն. էջ 164. Եւ Վահան Մամիկոնեան պիղծ և անօրէն էր.
էջ 182. Իսկ Վահանայ էր քոյրաթիւ ի Մամիկոնեան տոհմէն Հա-
մազասպուհի և անօրէնս Վահան հրաման տայր բերդակալին զի
նեղեացէ զկինն յանձն առնել զօրէնս Մագդեղանց: Իբրեւ ոչ առ-
նայր յանձն Համազասպուհի, հանին զնա ի բարձր աշտարակն և
նայր յանձն Համազասպուհի, հանին զնա ի բարձր աշտարակն և
մերկացուցին զնա իբրեւ ի մօրէ և արկեալ կոտ գտինցն, գլխի-
վայր կախեցին զնա զբարձուէն կուսէ. և այնպէս մեռաւ ի կա-
խաղանին և փաղկաւ էր մարմինն նորա ի բարձուէն զոր օրինակ
ձիւն սպիտակութեամբ. էջ 183 եւ Մուշեղ Մամիկոնեան յղէր առ
մարդպետն Հայր դաւով, և առ ինքն կոչէր յՈղականն և էին
աւուրք ձմերայնոյ, և սաստկացեալ կցեալ էր գետն եփրտաւ ետ
հրաման զօրավարն Մուշեղ զօրականացն ունել զնա, և մերկանալ

իբրեւ ի մօրէ, և կապել զձեռս նորա ի ներքոյ ծնկաց նորա, և
իջուցանել զնա ի գետն, և դնել ի վերայ սառնին կցելոյ գետոյն,
եւ ի վաղիւ անդ չոգան տեսին, զի ուղիղ գլխոյն ի ցրտոյն վայր-
եալ ի բաց իջեալ թափեալ էր ընդ քիթս նորա. էջ 196. Եւ թա-
գաւորն Պապ յիշեաց զհին զրոյցսն և ասէւ Ո՛չ այդ այն Մուշեղ
է, որ արձակեաց զկանայս թագաւորին Պարսիկ Շապուհ հանդերձ
ժանուարօք և վաշտկանօք. և լուեալ ևս է իմ. թէ ի Պարսիկս
խօսի. արդ մի մոցէ դա ի ճակատի էջ 198 եւ Մուշեղ սպարապետն
Հայոց դիպէր գնդին Աղուանից և հասանէր Ուռնայրի արքային
Աղուանից և թոյլ ետ նմա փախչել երթալ յաշխարհն իւր: Ապա
ամբաստան լինէին առ Պապայ զզօրավարէն Մուշեղի և ասէին՝
թէ գիտեա, արքայ, զի մեծաւ նենգութեամբ է ընդ քեզ և քեզ
մահու սպասէ զի զբազումս բազում անգամ ի բուռն արկեալ՝
սովոր է արձակել զթշնամիսն: Էջ 203 եւ Մուշեղ, սպարապետն
Հայոց ասէր. այսուհետեւ ես ոչ կարեմ երթալ ի վերայ թշնամ-
եաց և ոչ նիզակ ումեք ուղղել: Եւ սգային ամենայն ազատք և
շինականք ի ծագէ ի ծագ ամենայն սահմանոց երկրին Հայոց: Էջ
233: Եւ Բատ սկսաւ ասել. թէ ի սկզբան ի նախնեաց հետէ զձեր
արշակունեաց տոհմն Մամիկոնէից է կորուսեալ. զի հակառա-
կորդք ձեր դօքաւ լեալ են ի բնէ անտի և համակ երկիրս Հայոց
գոցա է կերեալ. էջ 242.

«Մանուէլն առանց հրամանի թագաւորին Վարազդատայ
յինքն յափշտակեաց զզօրավարութեանն սպարապետութիւնն: Եւ
յետ այսորիկ պատգամ յղէր Մանուէլ Մամիկոնեան առ թագաւորն
Հայոց և ասէր. Դու չես արշակունի, այլ ի պոռնկութենէ եղեալ
ես որդիս նա մեք չեմք իսկ լեալ ձեր ծառայք, այլ ընկերք ձեր
և ի վերոյ քան զձեզ զի մեր նախնիք լեալ էին թագաւորք յաշ-
խարհին ձեռաց և վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեանն, զի ար-
ին մեծ անկեալ է ի վերայ, վասն այնր եմք գնացեալք: Այլ զի
դու, քանզի չես Արշակունի, գնա յաշխարհէս, և մի մեռանիւր
ի ձեռաց իմոց: Էջ 247. Իսկ Վարազդատ թագաւորն պատգամ
ի ձեռաց Մանուէլ, և ասէր. եւ քանզի չեմ Արշակունի,
յղէր առ զօրավարն Մանուէլ, և ասէր. եւ քանզի չեմ Արշակունի,
զի եդի զթագ նախնեաց իմոց Արշակունեացն, և կալայ զաշխարհ
առաջնոց իմոց և խնդրեցի զվրէժ հօրեղբօրն իմոյ Պապայ ի չա-
րագործ յեղբօրէն քուսմէ ի Մուշեղայ, բայց զի դու չես յաշ-
խարհէս յայսմանէ, զի քեզէն իսկ ստացեր. բայց յերկրէն յաշ-
խարհէն ձեռաց եմք լեալք թագաւորք ի բնութենէ, և այսր պան-
դուխտ եմք եկեալք, արդ ըստ օրինակի եղբօրն քո մի մեռանիւր,

երթ դնա յերկիրն ձենաց, անդ կեաց, և անդէն թագաւորեսլիւր յերկիրն քուսն Ապա եթէ ոչ կամիցիս գնալ, մեռանիս ի ձեռաց իմոց որպէս և Մուշեղն մեռաւ, էջ 248: Եւ յետ այսորիկ ժամանակի միմեանց լինէին՝ պատերազմաւ զմիմեանս տեսանել և ի դաշտին Կարնոյ լինէին խառնուրդք երկոցունց դնդացն, և արքայն Վարադգատ ի փախուստ դառնայր յերեսաց զօրավարին Մանուէլի, և անդէն Մանուէլ զտէգ նիզակին ի ձեռնն կաշեալ և նիզակաւն ի կառավին մատուցեալ ծեծէր զարքայն Վարադգատ, էջ 249 Եւ սպարապետն Մանուէլ Տրամայէր փոզոտել զորդին Բառ Սահաւունայ, ապա յետոյ դնա գլխատել և զայլն կոտորեաց ըստ նմին օրինակի Եւ զթագաւորն Վարադգատ հալածեցին ի յերկրէն ի սահմանացն Հայոց, և անդէն մեռաւ, էջ 250, Եւ Մանուէլ նուաճեաց զաշխարհս Հայոց և տայր Տրաման աշխարհի փոխանակ թագաւորի և զկինն Պապոյ արքայի զԶարմանդուխտ տիկին, հանդերձ ըրդուովք արշակունովք, ի տեղի թագաւորի կաշեալ՝ շրջեցուցանէր, ապա կամեցաւ ի թիկունս առնել զարքայն Յունաց, էջ 251, Ապա առաքեաց սպարապետն Մանուէլ զՎարջոյ Մաղխազ և ընդ նմա բազումս ի նախարարաց Հայոց առ թագաւորն Պարսից զի դնա պաշտիցեն և տայցին նմա զաշխարհս Հայոց, էջ 252, Եկին բերին ի Պարսից պարգեսս սպարապետին Մանուէլի և սպարապետն մեծաւ խնդութեամբ մեծարէր զՍուրէն և տայր զաշխարհս Հայոց ի ձեռս Սուրենայ և հնազանդէին հրամանաց թագաւորին Պարսից, էջ 253, Եւ յեղակարծումն զօրավարն Հայոց Մանուէլ հասանէր անկանէր ի վերայ բանակին Սուրենայ և զտանս հազար Պարսիկան միանգամայն կոտորէր, Եւ յայնմ հետէ զտիկինն Զարմանդուխտ ի գլուխ առեալ ի տեղի թագաւորացն շրջեցուցանէին, էջ 255, Եւ զտիկինն արշակունի հանդերձ մանկամբն Արշակաւ և Վաղարշակաւ յամուրն յուղարկէին և որպէս օրէն էր՝ մանուկն Արտաւազդ Մամիկոնեան գերծեալ էր զգլուխն և ցցուն էր թալեալ և գէս արծակեալ էջ 260 ապա ելաց Մանուէլ զամենայն անգամս իւր, մերկացաւ և եցոյց զի քան զգրամ խայծ ոչ գտանէր ողջ ի մարմնի նորա, զի յառնի յանգաման աւելի քան զլիսուն սպի կայր վիրաց և զայն անգամ բացեալ ցուցանէր ամենեցուն և և անդ էին թագաւորն Արշակ և անդ Վարդանդուխտ կին թագաւորին, էջ 265 Ապա յետ մահուան Մանուէլի բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելին զտանն գնացին առ թագաւորն Պարսից և խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր արշակունի, էջ 269, Եւ թագաւորն Պարսից գտանէր ի նմին տահմէ

մանուկ մի անուն Խոսրով, կապեաց թագ ի գլուխ նորա և ետ նմա կին զընդ իւր զԶրուանդուխտ իբրև ետես Արշակ արքայ տեղի ետ չոգաւ գնաց յաշխարհս Յունաց, և Յոնք էին թիկունք Արշակայ և թագաւորն Պարսից՝ Խոսրովու, էջ 270, Եւ այնուհետև առնէ խորհուրդ թագաւորն Յունաց ընդ թագաւորն Պարսից զաշխարհս Հայոց ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել, զի ասինքն թի միմի մերում յնակեալ է այս հօր և հարուս քաղաւորութիւն, շու է այսու կոծանել և խանգարել զայս քաղաւորութիւն երկու քաղաւորոս արշակունով՝ զորս կացուցաւ ապա զանացոյ կոծել, աղիւսացուցանել զի մի կարացն ի մէջ միւր ամբառեալ զգոյն, էջ 270: Եւ ԲԱԶՈՒՄ ԳԱԽԱՌԻ ՅԵՐԿՈՅՈՒՆՅՆ ՀԱՏԱՆ ԵՒ ՆՈՒԱԶԱՅ, ԲԱԺԱՆԵՅԱԻ, ՅՐՈՒԵՅԱԻ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՅ, ՊԱԿԱՍԵԱԼ ՅԻՒՐՄԷ ՄԵՆՈՒԹԵՆԷՆ ՅԱՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԵՒ ՅԱՊԱՅ, էջ 271, ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, 1889 ՎԵՆԵՏԻԱ:

Մամիկոնեանք Հայաստանի թշնամիներու պատենու թիւն կուտային փախլի ազատելու, Ուսնայր և Շապուհ կը մեծարուէին մինչդեռ նոյն Մամիկոնեանք կը յանդգնէին իրենց բնակ տիրոջ Վարադգատին գլուխը նիզակին տէգովը ձեծելու ինչ որ յետին թշնամանքն էր այդ ասպետական դարերու մէջ: Այս տիրադրութ վարմունքը Հայոց նախարարաց ալ աչքէն չէր վրիպած և քանիցս այս մասին զանգատեցան, ինչ էր ուրեմն Մամիկոնեանց հետեւած քաղաքականութիւնը, անոնց նպատակն էր նախ Հայոց բնիկ նախարարութիւնները ջնջել, յետոյ իրենց վառասիրական դատին շահի Հայաստանի թշնամիները, վերջապէս արշակունիները գահէն վար առնելով՝ անոնց զիրքին բարձրանալ:

Այս ծրագիրը մասամբ յաջողեցաւ, երբ Մամիկոնեանց և Բագրատունեանց մրցակցութիւնը սկսաւ և նոր արքայական հարստութեան թեկնածու կողմերը իրենց մարդոց ձեռքով ջատագովականին խմբագրել աուին՝ այն ժամանակի իշխաններուն մէջ ալ չեն յիշատակուիր ո՛չ Հայոց չորս գահերէց իշխաններն, ո՛չ բղէխներն, ո՛չ կողմնապահներն, ո՛չ թագադիր իշխանութեան աստի-

ճան կը մնայ, ոչ Անգեղոսան իշխան ամէնքը հողուն հաւասար կըլլան:

Մամիկոնեանք կը յաջողին նոյ իսկ իրենց ետեւէն քաջքնել Արշակունի անշտիահաս իշխաններն ԱՐՇԱԿ և ՎԱՀԱՐՇԱԿ (անս էջ 251 Փ. Բուզանդացի): Սիսյն թէ Յոյնք և Պարսիկ միաբանելով կը հասկցնեն իրենց որ իր երկիրը ակարացնողը ընդ երկար իր երկրին զլուխը չի կրնար մնալ և զիրենք կը խոնհարեցնեն:

Անժողովրդական դարձած Մամիկոնեանք աչքերնին կը դարձնեն եկեղեցական դատարարին կողմը և կը խնամենան Հայ Հոգեւոր իշխանութեան պետերուն հետ և նոյն իսկ չեն վարանիր իրենց կիները իրենց ծրագիրներուն իրագործման հաղորդ ընելու:

«Մեծն Սահակ ունելով զուստր մի Սահականոյշ կօչեցեալ որ տուաւ յամուսնութիւն Համազասպ Մամիկոնեանոյ, վասնորոյ ի թախանձելոյ դստերն հայրապետն չոգաւ առ Արատշիր Պարսից արքայն որ կատարեաց զխնդիրն վասն փեսայի նորա Համազասպայ ի վեր մատուցանել զնա զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ գահ նախարարարցն Հայոց, ի զիւանի իւրում գրել, տալ նմա գահս պատույ՝ հանդերձ իշխանութեամբ զիւղից և դատակերտաց որում ցանկայրն և սպարապետութեանն Հայոց հրովարտակ առ Վաստիապուհ թագաւորն մեր գրեալ» էջ 510—513. Մ. Խ. 1881 Վենետիկ:

«Այլ Սահակ ասէ ցհամազգին իւր ցԱւուրէն. հաւանցուսցես զՎառմ թովելով զօրէն համոզակեր թովչի: Այնմ խող եղեալ Վառմայ՝ հրամայէ հաստատել զթուռն Սահակայ հայրապետի, զՎարդան ստրատեղաւան ի տերութեան իւր ազգին Մամիկոնենից և արձակէ զնա ի Հայս» էջ 561—562. Մ. Խ. 1891 Վենետիկ:

«Յայնժամ Մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահու բարձին զպատուական մարմին նորա սար-

կաւազապետն նորա Երեմիա՝ հանդերձ աշակերտակցօք և տիկնաւն Մամիկոնենից, նորին նուաւ, որում անուն էր Դսարիկ, կին Վարդանայ ստրատեղաւան, տարեալ հանգուցին յիւրեանց գիւղն յԱշտիշատ, որ է ի գաւառին Տարօն:

Կղերական և քաղաքական անձնաւորութեանց այս համաձայութիւնը մեզ գիրկուր գիւտէն իրրե 27 տարի վերջ թուականի մը կը հասցնէ ուր «ի նախարարս Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. էջ 11 Եղիշէ 1864 Վենետիկ» և Սիւնեաց իշխանն կարծեց թէ «անկիցի նմա հասանել ՚ի թագաւորական վիճակն. էջ 157 Եղիշէ 1864 Վենետիկ» և նոյն պատուոյն հասնելու սին յուսով Վարդան Մամիկոնեան ալ ուրացաւ հաւատքը և զկամս նորա ամբարշտութեանն կատարեաց. էջ 177 Եղիշէ 1864. Վենետիկ:

Տ Բ Դ Ա Տ

Ն Ի

Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ւ Ն Ի Ք

Հայք ուրեմն այն օրէն որ Քրիստոնէութիւնը ընդունեցին, նոյն օրէն երկինքը շահելու տեղ երկիրը կորսնցուցին: Այս հակասութիւնը ինչպէս մեկնելու է, չէ՞ մի որ յաւիտենական բարիքներու ի խնդիր ելլողին Աստուած առատապէս աշխարհային բարիքներն ալ կը շնորհէ: Պէտք չէ զարմանալ, մեր տեսած Յոյն և Ասորի կրօնաւորները չէին որ քրիստոնէութիւնը ի Հայս սկզբնաւորեցին այլ նոյն ինքն Քրիստոս իր Ս. Առաքելոց Թաղէոս և Բարթոլոմէոսի ձեռամբ:

Այդ մասին իր յարմար տեղին պիտի խօսինք բայց այժմէն կրնանք ըսել թէ սուրբերով և բիրքերով եկողները Յիսուսի խաղաղութեան Աւետարանին ճշմարիտ պատգամաւորները չէին կրնար ըլլալ: Անոնց գլխաւոր ջանքը եղած էր Յոյն և Ասորի լեզուներու ուսումը մեր երկրին մէջ տարածել: Հայ ազգը այլասերել և ձուլելէ ուրիշ ծրագրի չէին հետեւիր:

Ուրեմն քուրմերու և մօգերու կողմէ խիղճերու հին շահագործումը նոր ձեւի մը տակ մշտնջենաւորելու եկող կեղեքիչներ էին և անոնց իրենց բռնի դաւաճաւորութեամբ բազմութեան վիճակը յետինն չար քան զառաջին պիտի ըլլար:

Զենոբ մեղի հանդիսատես կընէ այս ախուր իրադարձութեան և ասով անգամ մըն ալ կը հաստատուի վաւերական հեղինակ մը ըլլալը:

«Եւ օր մի էր ՆԱԽԱՍԱՐԴԻ և առեալ Սրբոյն Գրիգորի, իջուցանէ զնոսա ի ձորն Այծասնայ և մկրտեաց զնոսա յարեւելից կուսէ հանդէպ կանկոնից՝ Ասաղօնից բերդին: Եւ որք մկրտեցանն էին ոգիք 5050: Եւ ժողովեալ զպաշտօնեայս կոռցն՝ աղաչէր դառնալ առ Տէր Աստուած: Իսկ նոքա ոչ առնուին յանձն և ետ տանիլ զնոսա ի Փայտակարան քաղաքն ի տուն բանտի արս 438 գերծեալ զգէս նոցա»:

«Զի ի վաղնջուց յորմէ հետէ առին նոքա զանունն քրիստոնէութեանն՝ ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան այլ իրրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ, (տես էջ 33. Փ. Բիւզանդացի 1889 Վենետիկ)»:

Այո՛, նոյն իսկ «Որդիքն Յուսկան, Պապն և Աթաղենէս յաստուածատեցութեան զկեանս իւրեանց վարեցին և յաւուր միում մտեալ ի Տարօն յեկեղեցին որ զառաջինն էր շինեալ ի հաւոյն նոցա Գրիգորէ զտոսմարն այսպն առնէին և ըմպէին անդ գինի բոզօք և վարձակօք և գուսանօք և կատակօք: (Տես էջ 48 Փ. Բուզանդացի. 1889 Վենետիկ.)»

Այո՛, Զենոբի մէջ ցոյց տրուած նոյն աններող ոգին է որ Յունական եկեղեցիէն Հայոց ազատ եկեղեցւոյն կը փոխանցուի Տրդատայ և Ս. Գ. Լուսաւորչի օրով որ Ասորի պատմաբանին հարազատութեան կնիքն ըլլալով հանդերձ՝ անցեալ օրերու ախուր էջերը կը լուսաւորէ: Այո՛, խղճի ազատութիւնը կապտուած էր, նորահաւատները համոզելու և հրահանգելու հոգ ասնող չը կար և Արշակունիք մեր սիրելի ազգին շահած երկինքն ու երկիրը միատեղ կորսնցունել տուին իրեն:

Եւ մինչդեռ նոյն իսկ Ս. Գ. Լուսաւորչի թուները բողբուր հետ եկեղեցին մանելով կը յանդգնէին եկեղեցին պղծել և իրրեւ նոր Հեղի քահանայապետ անոնց այս ապօրէն ընթացքին աչք կը գոցուէր և զանոնք շանթա-

հարեւու հոգնութիւնը Աստուծոյ կը ձգուէր այնպէս որ «յանկարծակի հրեշտակ տեսան երեւեցաւ ի նմանութիւն փայլատական և հարեայ սատակէր զերկոսեան եղբարսն միանգամայն ի բազմակեանին անդ: (Տես էջ 48 Փ. Բիւզանդացի 1889 Վենետիկ)» Գաղափարի զանազանութեան համար այլազաններ կը մահացուէին:

Եկեղեցւոյն հուրն ու սուրը այլակրօններուն գլխուն տեղացողները նորէն Մամիկոնեանք էին և այլ խզճի ազատութեան դէմ մեղանշողները նոյն հոգեւորականներու սերունդն էին: «Ս. Սահակ թողու առ նմա զթողունս իւր զՀմայեակ և զՀամազասպեան զեղբարսն Վարդանայ սղբատեղատի Մամիկոնեանց և հրամայէ քննել զժանդագործ Բորբորիտոնան, և եթէ ոչ հեղութեամբ և սոստիւ գայցին յուղղութիւն՝ չորչարանօք հալածել զի խայտառակեացի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց (էջ 538 Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ):

Այս մահամրոյր սողերը հաւատաքննութեան ատեալնէ մը արձակուած վճիռի մը երեւոյթն ունին և արեւմուտքի մէջ մտքերը յուզող եկեղեցւոյ ու պետութեան միացման և բաժանման կնճառտ խնդրոյն նաև ի Հայս գոյութիւնը կը հաստատեն, ուստի պէտք է անոր անցեալին վերադարձ մը ընենք անոր բուն արժէքը ըմբռնելու համար:

Երբ Արշակունիք Հայոց տիրեցին՝ իրենցմէ անկախ ուժ մը շարունակեց մեր երկրին մէջ տեւականութիւն ունենալ: Քուրմերու դասակարգը թագաւորական նոր հարստութեան դէմ դժգոհ տարրերուն ընդդիմութիւնը կազմակերպեց: Արդարև Արշակունիք երկրին մէջ անժողովրդական էին իբրև յունական քաղաքականութեան ծայրայեղ յարեալ:

Արտաշէս յԱթիա գտնելով Արտեմիդիայ, Հերակլեայ, և Ապոլոնի արձանները, զանոնք մեր աշխարհը բերել

տուաւ, բայց Վահուհեայ ցեղէն եզով քրմապետներ Հերակլեայ տաճարակերպ իրենց նախնի Վահագնը կարծելով, տարին կանգնեցին ի Տարօն իրենց սեպհական գեղը Աշտիշատ, Արտաշէսի մահէն վերջ էջ 1960 Մ. Խորենացի 18-2 Վենետիկ:

Եւ Արտաշէս, յեղադայ գտնելով Դիոսի, Արտեմիդեայ, Աթենասայ, Եփեսոսու, Ափրդիտեայ պատկերները ի Հայս բերել տալով, երբ Արտաշէսի մահուան լուրը տոին զանոնք Անի ամրոցը փախցուցին անոնց քուրմերուն հետ մէկտեղ. էջ 157 Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ:

Արդ, Արտաշէս իր Մաժան որդին արձակեց մեծ գունդով Արգամայ վրայ և Մուրացան աղգէն շատերը սպաննել տուաւ, այնպէս որ անոնցմէ աննշանները մնացին և Մաժան անոնց իշխանութիւնը իրեն գրաւեց Տես էջ 277. Մ. Խորենացի 1881. Վենետիկ: Եւ Մաժան քրմապետ կարգուեցաւ Արտաշէսի կողմանէ յԱնի դիցն Արամաղդայ էջ 252. Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ:

Արդ երբ Մաժան իր եղբայրները Տրայեանոսի մատնեց՝ անոր Պարսկաստանէ վերադարձին, Արտաւազդ և Տիրան անոր խորհուրդը իմանալով Մաժանը սպաննեցին և Արտաշէս այնուհետեւ անապթաք հարկ վճարեց Տրայեանոսի և անկէ ետքը Ադրիանոսի. էջ 257 Խորենացի. 1881 Վենետիկ:

Տիգրանի Հայոց թագաւորը իր քրմապետ եղբոր գերեզմանը պատուելով անոր վրայ բազին շինեց, որպէսզի ամէն անցաւորներ անոր զոհերէն վայելին և երեկոթիւք հոն հիւր ընդունուին: էջ 312 Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ:

Տիգրանին առաջին գործը եղաւ մեհեանները շինել. բայց Յունաստանէն Արտաշէսի օրով եկած քուրմերը չուղեցին Հայաստանի խորերը երթալ և պատճառեցին

ըղձութիւն, իրր թէ հոն կ'ուզեն դիք բնակիլ: Եւ Տիգ-
րան հաւանեցաւ առ այս ու Դիտտի Ուրմեան պատկերը
կանգնեց Անի ամրոցին մէջ, Աթենասինը՝ ի Թիւրաւան,
և Արտեմիդայ միւս պատկերը յերիզայ, և Նփեստաւինը՝
ի Բագայաւինջ: Բայց Ափրոդիտեսի պատկերը, իրեւ
Նրակկայ տարիաւորի՝ անոր պատկերին քով հրամայեց
կանգնել յԱշտից տեղին: Եւ Վահագններուն բարկա-
նայով թէ ինչո՞ւ իրենց սեպհականին համարձակեցան
իր հօրմէն զրկուած Նրակկէսի պատկերը կանգնել՝ զա-
նոնք քրմութենէ ձգեց և զիւղերնին արքունիք գրա-
ւեց. էջ 194. Մ. Խորենացի 1581 Վենետիկ:

Նոյն տեղը անկից վերջ Վաղարշ Աշխարհախումբ
տօն կարգեց նոր տարւոյ սկիզբը ի մուսն Նաւասարդի
էջ 312. Մ. Խորենացի. 1881 Վենետիկ: Երկու Հնդկի
իշխաններ Դիմեսար և Դիտանէ, ապաստանեցան առ Թա-
գաւորն Վաղարշ(ակ), որ անոնց Տարօնոյ երկիրը տուաւ
ուր Վիշապ քաղաքը չինեցին և Աշտիշառ գալով հոն
այն կուռքերը կանգնեցին որ ի Հնդկիս կը պաշտէին: Եւ
տաննեւհինգ տարի վերջ թագաւորը զանոնք սպաննեց
և անոնց իշխանութիւնը անոնց երեք որդոց տուաւ:

Եւ ժամանակ անցնելէ վերջ երեք եղբայրներ խոր-
հուրդ ընելով, Քարքէս լեւոր կլան և հոն կանգնեցին եր-
կու կուռք մէկը յանուն Գիսանեայ և միւսը յանուն
Դեմեսարեայ: Տեւ էջ 35 Զենոք 1832 Վենետիկ:

Արտաւան Պարսից թագաւորին երրորդ տարին՝
Վաղարշի որդին Խաթով անոր տեղ թագաւորեց և անց-
նելով կապանն ճորայ՝ իր տէրութեան նշան, արձան
հաստատեց հեղինացի գրով որպէս յայտնի բլլայ ընդ
հնազանդութեամբ լինելն Հռովմայեցոյ: Տեւ էջ 310:

Իսկ Արտաշիւր Սասանեան գեղեցկապէս յարդարե-
լով Հայոց աշխարհը ի կարգ առաջին հաստատեց և մեհ-
եաններու պաշտամունքը աւելի ևս յորդորեց և զհուրն

ՈՐՄԶԴԱԿԱՆ, որ ի վերայ բազնին ի Բագաւան, ան
չէջ լուցանել հրամայէ. էջ 334. Մ. Խորենացի, 1881
Վենետիկ:»

Այսպէս ուրեմն քաղաքական ընդդիմակայ փառա-
պիւրութիւններու մրցարանին վերածուած էր Հայաստան:
Հոն վաղուց տեղաւորուած էր Պարսից կրակապաշտե-
թիւնը յԱրտաշառ (آذر اشتر) իր Որմիզդի մեհեանով.
ժամանակ մը ետքը հոն փոխադրուեցաւ Յունաց կուս
պաշտութիւնը Անի ամրոցը (էջ 282 Մ. Խ. 1881 Վենե-
տիկ) իր Արամազդի մեհեանով:

Արդ, քանի որ հեթանոսական կրօնն էր երկրակա-
լութեան պատրուակ՝ ի հարկէ խրաքանչիւր անտեսող
քուրմեր քաղաքական իրադարձութեանց տաւանքը պիտի
դաւնային և նուիրական թուով եօթը հակառակամարտ
մեհեաններու տեղ՝ եօթը ալ մեհեաններ պիտի կանգ-
նուէին և այսպէս Արշակունիք հոգեւոր և մարմնաւոր իշ-
խանութիւնները իրենց ձեռքին մէջ պիտի ամփոփէին:

ՀԱԿԱՌԱԿԱՌԱՐՏ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐ

Արշակունեաց

Պարսից

1.—Հեփեստոս (Միհր)	1—آذر مهر
2.—Աթենաս (Նանէ)	2—آذر نوش
3.—Արտեմիս (Անահիտ)	3—آذر بهرام
4.—Դիտ (Արամազդ)	4—آذر دین
5.—Բարշամէն (Բարշիմնիա)	5—آذر حرزاد
6.—Ապոլոն (Տիւր)	6—آذر برزین
7.—Արտեմիս (Անահիտ)	7—آذر زرد هشت

Ատրուշաններու նախկին պաշտօնեաներ իրենց շուրջը
խմբած էին Հայ նախարարական գերդաստաններ և

ստորուկներ: Արշակունիներուն կը մնար հալածել բնիկ քուրմերու դատակարգը և Յոյն քուրմերը անոնց տեղ զնել: Վահուճիք ճարահատ տպաստանեցան Տարօն ուր հաստատեցին ութերորդ պաշտօն մը: Արշակունիք հոն ալ ետեւնուէն հաջորդ անոնց կայսրածները յարքունիս գրաւեցին և զանոնք պաշտօնէ ձգելով՝ Հնդկիներ անոնց տեղ կարգեցին:

Բայց Արշակունիք լաւ հաշիւ չէին քրեր և իրենց ծայրայեղ յաւնամայութեամբ բնիկները իրենցմէ զրտացուցին: Զէ՞ մի որ զրամներնուէն մակաղիւր յունարէն կարճանապրէին, իրենց պալատին մէջ յոյն դերասաններ յոյն լեզուով ողբերգութիւններ կը ներկայացնէին, յոյն արքունական գերդաստաններու հետ խնամութիւն կը հաստատէին, յոյն կուսքեր կը ներմուծէին ի Հայս, նախարարներուն կալուածները գրաւելով բազմաթիւ զօտարներու կը բաշխէին: Հռոմի գանձը լեցնելու համար ժողովուրդը տուրքերու տակ կը ճնշէին:

Չափազանցութիւնը չատ աւելի ստաջ տարին երբ Հայաստանով չը բաւականանալով՝ դուռ դրացի անհանգիստ ընել սկսան և Խոսրով Ա. անցնելով Ճորայ Կապանն հոն արձան կանգնեց Հեղինայի գրով որպէսզի յայտնի ըլլայ ընդ հնազանդութեամբ Հռոմայեցոյ ըլլալը: Փոխորիկը վերջապէս պայթեցաւ Խոսրովի դիմուն: Արշաւիր Սասանեան՝ օգտուելով ընդհանուր աժգոհութենէն, Հայաստան մտաւ ուր գրկաբաց ընդունուեցաւ Հայերէն:

ԱՌԱՋԻՆ գործը եղաւ թագէն մեկուսացնալ աւազորեալը վերահաստատել Արարատայ մէջ իրենց երբեմնի մօլեք և ռոճկօք: ԵՐԿՐՈՐԴ անօրէնութեամբ Արտաշէսի անկամ սահմանաքարերը նորոգեց, այսինքն գրաւուած հողերը իրենց նախկին տէրերուն վերադարձուց: ԵՐԲՈՐԴ, հոգ տարաւ բնիկ քուրմերը իրենց հին գիրքին բարձրացնելու և հին աւանդութիւնները վերանորոգելու:

Տարակոյս չըկայ թէ Արտաշիր Սասանեան Վահուճիքը նորէն հաստատեց Տարօնի մէջ քանի որ Զինարէ կ'իմանանք թէ Պարսիկ քուրմերը հոն էին Հնդկի քուրմերուն քով և Միհրի (𐭠𐭣𐭥 = սէր) պաշտօնին հետ կը նոյնացնէին հոն կատարուած պղծութիւնները: Տրդատ սակայն վատրեց Արտաշիրի որդին Շապուհը և ինքն ալ իր կարգին վերահաստատեց յունական աւանդութիւնները նոյն Աշտիշատի մէջ կամ նոյնացուց Միհրի պաշտօնը Ոսկեղիսակ (Դիսանէ) Դեմեարի դիցունւոյն հետ:

Արդ Հայոց մէջ անոնք որ Տրդատէ զրկանք կրած էին՝ կը յիշէին Արտաշիրը և նախկին բարեկարգ դրութեան վերադարձ կ'երազէին: Նոյն ինքն Խորենացին անգամ՝ որ քրիստոնեայ էր, սքանչացմամբ կը հաստատէ թէ «Արտաշիր գեղեցկապէս յարգարեայ զայնարհս Հայոց ի կարգ տալին հաստատէր. էջ 334 Մ. Խորենացի 1881.» : Խոսրովի սպաննուելէն ետքը ինչ անցած դարձած էր, Պարսից աշխարհակալութեան միայն երկու ընդդիմադիրներ զանուած էին երկուքն ալ օտար ծագումով նախարարներ, Օտայ Ամատունի և Արտաւազդ Մանգակունի:

Օտայ Ամատունի գանձերը և Խոսրովի դուխտը առած ամրացած էր իրր ի կազաղի Անի ամրոցին մէջ և Արտաւազդ Մանգակունի Յ տարեկան Տրդատը փախցուցած էր Հռոմ ուր տպագայ Հայոց թագաւորը դաստիարակուեցաւ աշխարհակալ կայսրութեան ծրագրին համեմատ և հայտնեաց եղաւ: Շապուհ հազիւ տարիէ մը ի վեր Հայոց վրայ կը թագաւորէր երբ Դիոկղեափանոս իր կայսրութեան երրորդ տարին Տրդատը իր 30 տարեկան հասակին Հռոմէական յէգէոններու գլուխ անցուցած Հայաստան զրկեց երկիրը նորէն ընդ հնազանդութեամբ Հռոմայեցոյ գնելու:

Քրոջ խնամակալ Օտայ Ամատունին և Արտաւազդ Մանդակունւոյ խնամեցած Աշոցայ Տէրը միայն՝ Տրդատը գլխաւորեցին ի Կեսարեա, հետն էր Տրդատի խնամակալ Արտաւազդ Մանդակունին։ Հռոմէական լէգէոններու ներկայութենէն զսպուած՝ Հայ նախարարներ ստիպուեցան կամայ ականայ հնազանդիլ և Արտաշիի յաջորդը Շապուհ՝ որ տակաւին անվարժ էր կառավարելու, մեկնեցաւ երկրէն։

Աւելորդ է ըսել թէ Արշակունեաց դարաւոր աւանդութեան համեմատ նորէն յաճախութիւնը ողորկեց Հայ արքունիքը և նորէն թափառական օտարներ թագաւորական քմահաճոյքով մը նախարար ստեղծուեցան, նորէն Հայոց կայսրածնները օտարներու արուեստն, նորէն Հայաստանէն դանձուած տուրքերը Հռովմայեցոյ գանձը լեցուեցան և հին հեթանոսութիւնը անարգուեցաւ, և Հռովմայեցոյ Դիմետրը Հայոց Մեծաց յաշտից տեղեաց մէջ կանգնեցաւ այնպէս որ այս անժողովուրդական իշխանին դէմ գանգատները 14 տարի հասուննարու առնուեցան։

Պէտք է աւելցնել թէ նորէն Հայ աւագորեարը թագէն մեկուսացաւ և հոգազուրկ մշակը նորէն բռնութեան լուծին տակ հեծեց, բայց երբ կարգը եօթը մեհեաններու քուրմերուն եկաւ՝ անոնք Արտաշի, ստացած առանձնաշնորհումներին չուղեցին դիւրու ձեռքէ հանել և տալստամբեցան։ Տրդատի համար վճռական ժամը հնչած էր, պէտք էր կամ արեան հեղեղներու մէջ ընդգրկմադիր տարրը խեղդել և կամ Հայաստանի գահէն հրաժարիլ։ Արդ լուրեալն Տրդատի գործը վաղուց գիւրացնող մեծ յեղափոխութիւն մըտեղի ունեցա՞ն էր Հայաստանի մէջ։

Քրիստոսի խաղաղութեան Աւետարանը նախ ժողովուրդին խրճիթին մէջ և յետոյ անկէջ ալ վեր մինչև Արշակունեանց պալատին դռներէն ալ ներս սպրդած էր և

ամենուն հաւատարութեան, ազատութեան և եղբայրութեան սկզբունքը քարոզած էր։ Ոսկեանք՝ որ Ս. Թագէտի աշակերտած կը համարուէին, երկար ժամանակ Մաղկէոյ լեռներուն մէջ ճգնելէ վերջ, իջան Արտաշատ և մինչև Արտաշէս Բ ի արքունիքը մտնուի Սաթենիկ թագուհւոյն աղբականներէն Սուքիասեանք իրենց հետեւեցան։

Ինչպէս Ոսկեանք նոյնպէս Սուքիասեանք նահապետութեան Արտաւազդ արքայորդւոյն ձեռքով՝ բայց մարտիրոսներու արիւնով ուռցուած երկրէն ծլան ծաղկեցան աւելի թուով հաւատացեալներ որոնց ի Հայս Յ. Տ. 140ին ներկայութեան կը վկայէ Տերաւղիանոս։ Նոյն իսկ Փերմիլիանոս իր հաշմանաց պատմութեան գիրքին մէջ կը հաստատէ թէ Խոսրով Ա. անոնց դէմ հալածանք հանեց։ Տրդատ ալ Յ. Տ. 287ին իր թագաւորութեան սկիզբը երկու հրախարակ հանեց որով մահու պատիժ կը սպառնար քրիստոնեաներու և անոնց ստացուածքը կը բաշխէր զանոնք մասնաւորներուն։

Արդ պատմութիւնը մեզ կը հասցնէ անսոսկ առնել մը ուր Տրդատ և Շապուհ սկսած էին մրցիլ և Հայաստանի տիրապետութիւնը իրարմէ խլել։ Շապուհ իրեն հաւատարիմ մնացած Հայաստանի քուրմերու դասակարգը ձեռք առած էր և երկիրը կազմկէր։ Տրդատի մտերիմ խորհրդական, Օտայ Ամատունին՝ որ թէպէտ չէր ճանցեր ճշմարտութիւնն վասն Աստուծոյ բայց գիտէր կուրքերու ստութիւնը, (էջ 346 Մ. Խ. 1881 Վենետիկ) գիտել տուաւ իրեն որ Հայաստանի քաղաքական ծանրութեան կեդրոնը անցած էր քրիստոնէից կողմը և պէտք էր անոնց կոթնիլ ու կործանել եօթը մեհեանները և Շապուհի կուսակիցներուն ուժը ջախջախել։

Հարկաւ Տրդատ այս մասին կարծիքն առաւ Դիոկղետիանոսի, բայց ան իրեն յատուկ դժուարութիւններն

ունէր. և և գիտենք թէ երեք տարի վերջ Յ. Տ. 305ին պիտի հրաժարէր կայսրութենէ. ուստի Տրդատի ձգեց ընելիքը պայմանաւ որ շարունակէ Հռովմայեցոց հարկատուութիւնը: Արդարեւ Դիոկղետիանոսի դժուար էր առանձին պաշտպանել կայսրութեան սահմանները այնպէս որ նախ իրեն գահակից ընտրեց Մաքսիմիանոս, վերջէն ալ երկու կեսարներ, Քյորոսն ու Գալերիանոս: Հովիւր: Եւ կայսրութեան մայրաքաղաքներն եղան Նիկամիդիա՝ ուր ընակեցաւ Դիոկղետիանոս. Միկոն՝ ուր ընակեցաւ Մաքսիմիանոս և Սիրմիոն ու Դրէվ կամ Արլ:

Արեւելքի ընդդիմութիւնը այն աստիճան սաստկացած էր որ Դիոկղետիանոս պատահած խռովութիւններէն ձանձրանալով, գահէն հրաժարեցաւ և Դաղմատիոյ մէջ իր Սալոնա գիւղը քաշուեցաւ: Հարկաւ զինք տաղաւհանող խռովութիւններէն մէկն ալ Հայոց քուրմերու ըմբոստութիւնը և անոր հետեւանօք մեհեաններու քաբուքանդ բլլալն էր:

ՆԱԽՎԱԶԱՐԿԱՊԱՏԷ Արտաշատ երթալու. ճամբուն վրայ քանդուեցաւ Երագացոյց երազընդիսն պաշտաման Տիւրդից դպրի գիտութեան քրմացն՝ անուանեալ դիւան գրչի Ուրզդի ուսման ճարտարութեան մեհեանը էջ 580: ԵՐԿ-ՐՈՐԴ, Արտաշատու մէջ ԱՆԱՀՏԱԿԱՆ դից երագամոյն մեհեանը շուցեալ հրդեհեցաւ էջ 581 և մթերուած գանձերը կողոպտուեցան էջ 583. ԵՐՐՐՐԴ. Ի Թորդան գիւղ Բարչիմիկա սպիտակափառ դից պատկերը փշրեցին և ոսկիի և արծաթի գանձերը աւարի տուին էջ 585. ԶՈՐՐՈՐԴ. Անի ամրոցի Արամազդայ բաղինը կործանեցին. էջ 586. ՀԻՆԳԵՐՐՐԴ Երէզաւանի Անահտական դից ոսկի պատկերը փշրեցին և գանձը աւարի տուին էջ 587. ՎԵՅՆԵՐՐՐԴ Թիլն աւանի Արամազդայ դստեր Նանէական մեհեանը քանդեցին և գանձը Ս. Եկեղեցոյ յատկացուցին. էջ 588. ԵՍԹԵՐՐՐԴ. Բաղայաւինճ

գիւղի Մհրական մեհեանը ի հիմանց բրեցին և մթերուած գանձերը կողոպտեցին. էջ 510 Ագաթանգեղոս 1835 Վեհեաիկ:

Հեթանոսական կայաններու այս բռնադատ կործանումը քրիստոնէից կողմէ հաշա աչօք դիտուեցաւ, իսկ խուժանը կողոպուտի խայծէն հրապուրուած, Տրդատայ կողմը անցաւ. նախարարները զապուեցան Տրդատի արամադրած Հռոմէական լէզէոններու ներկայութենէն: Շապուհ իրեն դէմ ուղղուած այս կողմնակի հարուածը փոխանակեց Հայ նախարարները զրգուելով Տրդատայ դէմ և Սղուկ անոր դրդմամբ սպանեց Օտայ Ամատունին որ մեհեաններու կործանման թելադրիչ ու իր փեսան էր և յետոյ ամբացաւ Ողական Ամրոցը ապստինելով Սիւր լեռան բնակչաց և չէր թողուր որ լերան մարդ մօտենայ:

Տրդատ զուտճան մը փնտռեց Սղուկէ ազատկու համար մինչդեռ ինք կը փութար Վրաց առաջնորդ Միհրանին օգնութեան որ Աղուանից դէմ կը կռուէր (տես էջ 40 տու 17 Զենոն 1832 Վեհեաիկ) և (էջ 355-357 Մ. Խորենացի 1881 Վեհեաիկ): Նոյն միջոցին Մամգուհ սպանեց Սղուկը որով Տրդատի կռնակը գանուող թշնամին մէջ տեղէն վերցաւ և հիւսիսի երեք թշնամի իշխաններ գերի բռնուեցան՝ ինք դարձաւ ի Հայոս ու պատերազմին թատրը փոխադրուեցաւ Տարօն, հայ հեթանոսութեան սիրտը:

Ս. Գ. Լուսաւորիչ, հայրապետ ձեռնադրուած, Կեսարիայէն կը վերադառնար Յ. Տ. 302ին, ճամբան հանդիպեցաւ Տարօն: Երբ յԱշտիշատ հասաւ, արդէն հոն տեղաւորուած էր Մամգուհ և իրեն իմացուց թէ երեք չէն բաղիններէն միայն առաջինը կործանած էր և դեռ երկու բաղիններ ալ կային որ դիւաց կը ձօնէին (էջ 25 Զենոն 1832 Վեհեաիկ) բայց քուրմերուն կանոնաւոր

բանակը Կուսառատան մօտ և Խննակնեան աղբիւրին քով արդէն կազմ և պատրաստ էր ինչու որ Ս. Գ. Լուսաւորչի հետ գանուող Հայ նախարարներէն Հաշանից իշխանը գաղանի լուր զրկած էր քուրմերուն և նոյնիսկ կռիւն ժամանակ ինք ալ դատալիք ըլլալով իր 700 զօրքերուն հետ քուրմերուն կողմը անցաւ (էջ 29 Զեհուր 1832 Վենետիկ.)

Յաղթութենէն վերջ Արաիշատի երեք բազմները փոխուեցան երեք եկեղեցւոյ և կուսքերուն տեղ Ս. Կառապետի մատունքէն նոյն վայրերը զեռեղուեցան բայց լոկ եկեղեցւոյ հիմը զրուած էր (էջ 40 Զեհուր 1832 Վենետիկ) իսկ Զեհուր Ս. Գ. Լուսաւորչի մեկնելէն ետքը քարուկիր վանք մը կանգնեց հոն և ինքը շինեց եկեղեցին զոր Ս. Գ. Լուսաւորիչ միայն հիմնարկեց (էջ 13 Զեհուր 1832 Վենետիկ) : Նոյն միջոցին Ս. Գ. Լուսաւորիչ Տարօնէն ելլելով ացաւ Հաշանից կամերէն և գնաց յԱրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ (էջ 12 Զեհուր 1832 Վենետիկ) ուր ետ դարձած էր Տրդատ զիմաւորելու զՍ. Գ. Լուսաւորիչ իր Կեսարիայէն հայրապետ ձեռնադրուելով վերադարձին :

Ս. Գ. Լուսաւորիչ իր Տարօնի մէջ մեհնանները քակելէն անմիջապէս ետքը Կեսարիոյ Հայրապետին՝ զինք ձեռնադրող Ղեւոնդէօի, նամակ զրկած էր և անկէ խնդրած էր Եզիազար և Յակոբ Ասորիին եղբայրը, էջ 9 Զեհուր 1832 Վենետիկ : Եւ նոյն միջոցին ետ դարձան այն պատգամաւորները որ իր նամակին պատասխանը կը բերէին և զինքը Տարօնի մէջ չի գտնելով անցան մինչև Վաղարշապատ եկան և նամակին պատասխանը հանելով Ս. Գ. Լուսաւորչի մատուցին էջ 12 Զեհուր 1832 Վենետիկ :

Այն նամակը կարգացին Ս. Գ. Լուսաւորիչ և Տրդատ թագաւոր, շատ արամեցան Եզիազարու երկրէն

հայածուելով հեռանալուն համար և Տրդատ ու իր չորս գահերէց իշխանները և Ս. Գ. Լուսաւորիչ՝ նամակ գրեցին և հրաւիրեցին զինքը որ զրկուող մարդոց հետ գայ և իր եղբոր՝ Զեհուրի վանքէն գատ, ուր սրուղէ Տարօնի մէջ իրեն վանք Հաստատէ, էջ 13 Զեհուր 1832 Վենետիկ :

Նոյն միջոցին Զեհուրայ եղբայրը Եզիազար, եկաւ հասաւ և Տաւրոս լեռան ստորտը վանք մը շինեց որ յետոյ կոչուեցաւ Ղազարու վանք (էջ 17 Զեհուր 1832 Վենետիկ.) Զեհուր աղաչեց զՍ. Գրիգոր որ իր վանքը այցելէ և թագաւորն ալ յանձն առնելով Քարքէոյ լեռան ստորտի յԱշտից տեղէն ելլելով գէպի լեռնակողմը բարձրացան (էջ 41 Զեհուր 1832 Վենետիկ) :

Յարկարմ այնպէս տարածախուեցաւ թէ հիւսիսի զօրքերը կուգան ինչու որ Ալուանից երկրին մէջ Տրդատ անոնց շատ գաւառները և քաղաքները քանդած էր : Բարերաջգարար Տրդատ տեղեկացաւ որ Յունաց զօրքն էր եկողը, ուստի ելաւ Արձանին գլուխը և տեղին ընդարձակութեան համար Հաշանից գաւառը ընակեցաւ. էջ 41 Զեհուր 1832 Վենետիկ.)

Երբոր Տրդատ Խննակնեան վայրը եկաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին հետ մէկտեղ՝ տեսնել ուզեց Անտոն ու Կրօնիտէսը. պաշտօնեանները բռին թէ տարիէն քիչ մը պակաս տատնէ ի վեր գանոնք տեսած չէին ուրեմն Յ. Տ. 303 տարուոյ վերջերն էր, Բ. պատերազմը և թագաւորը շատ արամեցաւ : Ուստի արեւելեան բլուրը ելան հոն ուր Դեմետրի պաշտօն կը մատուցանէին երբեմն ինչու որ հոն էին Անտոնի ու Կրօնիդեայ դարափոս խուցերը և հոն կը ճգնէին. տես էջ 41 Զեհուր 1832 Վենետիկ :

Եւ թագաւորը տաանեւէինգ օր հոն կեցաւ ու բժշկութեան աղբիւրին մօտ, ուր առաջ Գիտանէին տաճարը կը գտնուէր, Տրդատ մեծանդամ քարակոփ խաչ մը անկեց և երբոր խաչը անկեց հոն ժողուեցան 100,450

մարդ, թող թաղաւորին զօրքն և Ս. Գ. Լուսաւորիչի պաշտօնեաները և անոնց թիւը բուն խաչին վրայ գրուեցաւ, էջ 42 Զեմոր 1832 Վենետիկ:

Բայց Աղձնեաց իշխանը, որ Տրդատայ զօրքին Վրաստանէն դարձին ժամանակ կողմնապահ կարգուած էր 4000 զօրքով՝ Հիւսիսի թաղաւորէն 60060 դահեկան կաշառք առնելով մասնեց զՏրդատ, և նոյն գիշերը լեւոն գլուխը գիւղին կողմէն թշնամիին հետեւակները պաշարեցին և լեւոն վարի կողմէն անոր հեծեալները յարձակեցան և սկսան հնչեցնել պատերազմի փողերը և շուրջանակի կը լուռէին թնդիւն և ձիերու վրնջիւն, էջ 44 Զեմոր 1832 Վենետիկ:

Եւ կէս գիշեր էր և Տրդատ խորհուրդ տուաւ մինչեւ առտու սպասել և 6000 մարդ ի գլուխ Արձանին այգիներուն մէջ դարանակալ դրաւ 4000 զօրք Հաշտենից կողմը և 4000 զօրք ի վերին գահն, էջ 44 Զեմոր 1832 Վենետիկ:

Սիւնեաց իշխանը թշնամի զօրքէն պատանի մը բրանց և խնայուեցաւ որ գիշերային յարձակումը դործուած է նոյն իսկ Տրդատի զօրքերէն և իշխաններէն տմանց դաւաճանութեամբ: Առտուն Տրդատ ուղեց իր ապաստանած փոքր(*) ամրոցէն ելլել Արձանին գլուխը. բայց Գեղուհն՝ հիւսիսայնոց թաղաւորը, ջանաց գինքն 6000 սպասաղինօք արգիլել. «էջ 44 Զեմոր 1832 Վենետիկ»:

Բարերազգարար Տրդատին նախադր գիշեր Արձանին գլուխ դարանի կեցուցած 6000 զօրքը յանկարծ անգերնուէն եկան և գիւղի 4000 զօրքերն ալ անոնց միանալով մէջ անդին տալին թշնամին և անոնցմէ 4212 մարդ ջարդեցին: Տրդատ՝ այս փոքր կոտորածէն դառնալով, բարձրացաւ արձանին գլուխը և իր զօրքը իր շուրջը խմբե-

(*) The ruins of an Armenian fortress may still be seen. P. 177 Armenia Travels and studies. Vol. II. By. H. F. B. Lynch.

լու համար ազդարար փող զարնել տուաւ. էջ 45 Զեմոր 1832. Վենետիկ:

Հիւսիսի արքան իր զօրքը առնելով զիմեց հաշտենից տափարակը և հանկէ դեսպան գրկեց Տրդատին որ իր թաղաւոր նստելու թուականէն, այսինքն Յ. Տ. 287էն ի վեր դադրեցուցած 15 տարուան տուրքը տայ և կամ իր երկիրը քարոքանդ պիտի ընէ. էջ 46 Զեմոր 1832 Վենետիկ ուրեմն նոյն միջոցին պէտք էր թուականութիւնն ըլլար Յ. Տ. 303ի վերջերը:

Տրդատ, Հոռմի քաղաքական ծրագիրներուն դործադրիչը, Զեմորի գրածին համեմատ նոյն միջոցին լուռնաւ էր 30,600 Յունաց զօրք և զանոնք ճակատեցուցուց Աղուանից կողմէ եկող Հիւսիսայնոց դէմ: Ինքն ալ իր վաղեմի սովորութեան համեմատ մենամարտեցաւ թշնամի բանակին վարիչ Գեղուհնի դէմ, Այս մասին համաձայն են Մ. Սորենայի և Զեմոր:

Ջ Ե Ն Ո Ր

Իբրեւ տմենայն զօրքն սկսան ընդդէմ իրերաց անցանել, ճայն բարձեալ Արքայն Հիւսիսիսոյ տէր. Արքայ Հայոց, ինձ մատիր և իբրեւ եկին ընդդէմ իրերաց, սկսան իբրեւ զմրճաւորս քարահատաց կամ իբրեւ զուսնածս որք պատեն զշանթս հրայրեացս, մին առնող և միւսն իջնէր: Քանզի արքայն Հիւսիսոյ մեծահասակ էր և կորովի իբրեւ զՏրդատ և բազում կոփեալ միմեանց՝ ոչ ինչ եղեւ:

Բայց սկսաւ պակասել արքայն Հիւսիսոյ և գետացեալ ելէ վնասելոց է և քանզի ճո-

Մ. ԽՈՐԵՆԱՏԻ

Ոչ կարեմ տեսլ զերազու-թիւն ձեռինն, որպէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալգլոր խաղային օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձըկամբ յերկիր թափեալ ցանցոյն, կայտուէին յերես երկրին Զոր տեսեալ թաղաւորին Բաւոց, մօտ հասանէ յարքայն, և հանեալ յասպաղինէն զներդեայ քեմտապառ պատան և կորովութեամբ ձըգեալ յետուստ կողմանէ, ճարպ գիպեցուցանէ յուս ճախակողմանն, զի էր վերացուցեալ զձեռն ածել ումեք սուսերու. և ինքն վառեալ վերտ պահ-

պանաւոր էր՝ տնտեսական և ձգեաց զճօպանն և արգել զաջ թիկն ընդ պարանոցն և փութացաւ դարձաւ և կղթեաց զճօպանն մինչ զի չկարաց բնաւ շարժել զձեռն Տրդատ և մտրակեալ զկուշտ երիվարին զկնի Գեղաւեհնի այնպէս փութացեալ մինչ զի ոչ ետ քայլել նմա առաջի իւր տան քայլ իբրեւ եհաս նմա. սա է. կատաղի շուն, խառանցեց զկնի քո ջլացդ և՛ ամբարձեալ զաջ ձեռն իւր ի վեր իջուցանէր զսուսերն ի վերայ ձախոյ թիկանն Գեթաւեհնի և անցուցեալ ընդ գօտին և զօղն երիվարին հանդերձ գլխովն բաժանեալ՝ յերկիր ձգէր: Էջ 46—47 Զեհոր 1832. Վենետիկ:

Տրդատի բանակը Հռովմէական լէգէոններու յատուկ կարգաւորութեամբ յարդարուած էր, բանակին մէջ փողոց թողած, զանապահներ կարգած, աջ ու ձախ թեւապահներ սահմանուած, թիկնապահներ որոշուած, մեհեանին կրակը արժարժող մեհաւորներ յատկացուած և այսպէս ճակատ կազմուած էր թշնամուոյն դէմ. էջ 46 Զեհոր 1832, Վենետիկ: Ուրեմն զարմանալու չէ որ թշնամիք յաղթուեցան և Հիւսիսային թաւաւորին սպաննուելէն ետքը՝ մնացեալ զօրքը հաղածուեցան մինչեւ Հաշտիկի զարատափին այն մասը ուր հիւսիսային արեւելք փոքր գետ մը կայ. էջ 47 Զեհոր 1832 Վենետիկ:»

Առաւելան դէմ հիւսիսի զօրքերը յարձակելով Յոփաց իշխանը վերաւորեցին և հաղիւ կազմուած բանակը մանկով քիչ մնաց Տրդատն ալ յանկարծակիի բերէին

պանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ զհսկայն, զանջիւք, ա՛ռ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մտրակել զերիվարն, քան թէ ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն տնտարեալ սկային, և սատակութեամբ ուժոյն ցանցեալ, ի ճահ գիւպեցուցանէր զերկայրին և ընդ մէջ կտրէր զայրն և զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երկվարին: Իսկ զօրացն ամենայն տեսեալ զթագաւորն իւրեանց միջակառուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ, ի փախուստ դառնային: Էջ 356 Մ. Խորեհանցի, 1881 Վենետիկ:

բարերախտարար մեհաւորաց գունդ մը խուճապելով՝ միջոց տուին՝ որ Տրդատ հիւսիսային զօրքին զրապահն ելլէ և թշնամի զօրապետին վրայ յարձակելով զայն սպաննէ և մինչեւ Հարքայ կոչման հաղածէ փախստական թշնամին. էջ 48: Զեհոր 1832. Վենետիկ:

Արդ երբ հոն հասան Հարքայ իշխանը թշնամիներուն մնացեալները կտրեց և զանոնք քչեց մինչեւ Կարնոյ կողմերը և մինչեւ Վիրք հաղածելով անոնցմէ միայն 6000 հոգի թողուց: Երբ Տարօն մտան թշնամիները 58000 հոգի էին. էջ 49. Զեհոր 1832 Վենետիկ: Եւ Տրդատ Պատերազմէն ետքը սպիտակ զուարակներ, նոխաչներ, և չառ գառներ զո՛հ մատոյց. էջ 48 Զեհոր 1832 Վենետիկ:

Այնուհետեւ Ապահուեաց դաւառը գնաց իր հետ տանկելով հիւսիսայիններու զերի բռնուած երեք իշխանները որ Ողկան բերդը դրուած էին և 400 մարդիկ արքունի զիւանը գնել տուաւ: Իրմէ առաջ զրկած զօրքերը Ապահուեաց մէջ ձերբակալեցին Աղձնեաց իշխանը, Տրդատ վայրկեան մը խորհեցաւ այս աղդեցիկ նախարարին ոտքն ու ձեռքը ծայրատել և վերջի վերջոյ Հայոց գաւառէն վտարեց. (էջ 49 Զեհոր 1832 Վենետիկ) և թողուց որ երթայ Հայոց արդէն բաղմաթիւ. թշնամեաց խումբը ստուարացնէ:

Արդ Աշտիշատ, Հայոց Մեծաց թագաւորներու արքունեաց զրուած կալուածներէն էր, ուստի Տրդատի կը վերաբերէր իբրեւ սեպհականատէր անոր կրօնական կառավարութեան մասին ալ կարգադրութիւններ ընել և քանի որ այն ատեն միայն Ասորիներէն բաւականաչափ կղեր կարօտար առաքելութեանց մէջ գործելու պատրաստ անոնցմէ հրաւիրեց բռնելու քուրմերուն տեղը և Զեհոր երկրին առերեւոյթ խաղաղացումէն չաջած՝ իր հայրենակիցները ապահովուց որ եթէ բեկտոր, Անաստաս և

այլք գտն՝ երկիրը շատ ափրոցներով պաշտպանուած պի տի գտնեն և թէ նոր խռովութիւններէ վախնալու տեղի չունին: Էջ 49 Զեհուր 1832 Վենետիկ:

Երբ Դիոկլիանեանոս՝ Յ. Տ. 305 ին քաջուեցաւ ի Սալոն՝ իր գահակիցը Մաքսիմիանոս Յ. Տ. 311 ին ուղեց բռնութեամբ հեթանոսութիւնն վերահաստատել ի Հայս քստ վկայութեան Եւսեբիոս Կեսարացոյն:

Տրդատ առիթ ունեցաւ ստուգելու թէ իր նախա-րարները սրտանց քրտանէութեան դարձած չէին և ան-չուշտ շատեր դարձեալ ապոստամբութեան դրօշը պար-զեցին: Բարեբաղդարար Յ. Տ. 313 ին Միլանի հրովոր-տակով Կոստանդիանոս քրիստոնէից ազատութիւն չնոր-հեց և իր գահը Միլանէն արեւելք փոխադրելու մի՞ն խն-դրով՝ եկաւ այն աստի մայրաքաղաքը Նիկիոմիդիա և մանրմաշաւ Եւսեբիոսի հետ: Եւ հրաման քրտն ուր Տրդատ, Ս. Գրիգորի հետ Նիկիոմիդիայ ժողովին երթայ:

Տրդատ նոյն միջոցին իմացաւ որ իր թշնամին Շա-պուհ, խնամեցած է Հնդկաց թագաւորին և Արեւելեան իշխանին հետ ուստի չի կրցաւ Հայաստանը իր բացա-կայութեան միջոցին նշաւակ թողուլ անհաշտ թշնամի մը յարձակումին: Իսկ Ս. Գ. Լուսաւորիչ առ համե-տութեան մերժեց իրեն եղած պատիւը և իր տեղ զրկեց իր որդիի Ռըստակէս որ Նիկիա կը համարէր Ղեւոնդէսի հետ (էջ 372—374. Մ. Խորենացի. 1881 Վենետիկ):

Վերադարձին Ռըստակէս կը համարէր Վաղարշապատ և կընդունուի Ս. Գ. Լուսաւորիչէ և Տրդատայ կողմէ, նոյն առթիւ Արշաւիր Կամսարակոսն կը մկրտուի իր դեր-դաստանի անդամներուն հետ միասեղ և որպէս զի իր հաւատքը անվրդով պահէ՝ իրեն հաւատարմութիւնը կը վարձատրուի Շիրակ գաւառը և Դրասխանակերտը իրեն չնորհելով. «էջ 375 Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ:» Այս գլխով ձեռք բերուած քրիստոնէութիւն մը շատ

ախուր գաղափար կուտայ հաւատոյ տարածման աշխա-տողներու գործածած միջոցներու նկատմամբ և յայտնի կընէ թէ իրենց ստածուած քէն զրկուած նախարարներն ապագայ քաղաքական կնճառութիւններ պատրաստեցին:

Ս. Գ. Լուսաւորիչ իր չուրջ պարզուած տեսարան-ներէն դառնացած, կը քաջուի նախ Տարօն և անկից կը վտարուի Անտօն և Կրօնիդէսի կողմանէ և Մանեայ այրը երթալով՝ Եօթը տարի վերջ կը վախճանի «էջ 7. Յով. Եպ. Մամիկոնեան 1832 Վենետիկ» Ռատակէս իրեն կը յաջորդէ, բայց Արքեպիսոպ Չորրորդ Հայոց վերա-կեցուն Ծովոյց գաւառին մէջ ճամբան սպասելով զինք կը սպաննէ և իր երէց եղբայրը, Ս. Վրթանէս իր տեղ կը յաջորդէ, Տրդատայ թագաւորութեան 54րդ դարին «էջ 378. Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ»:

Տրդատ նոյն միջոցին արդէն 84 տարեկան է և իրեն գահակից առած է Խոսրով Կոստի: Ուստի բոլոր սովո-րութեան Ս. Վրթանէս հանդերձ քաղաւորօքն և աշ-խարհախումբ բաղմութեամբ կը համարէր Տարօնոյ Ս. Յ. Կարապետի մատուռը կատարել պատարագ օրհնութեան բայց ժանդադրած քուրմերու առնմէն իրրե հազար երկու արք որք զհնութիւն կուսպաշատութեան մինչև ցայժամ գաղտնի ունէին քաղաւորին (Խոսրով կուսակի) կնոջմէն համարձակութիւն առնելով զՍ. Վրթանէս եկեղեցւոյն մէջ պաշարեցին (էջ 7—8 Բ. Փաւստոս 1889 Վենետիկ):

Նոյն ժամանակ խռովութիւն ինկաւ Հայոց աշխարհի նախարարներուն մէջ և քաղաւորը (Տրդատ) բազում սրտամտութեամբ անոնց վրայ արձակեց զՎաչէ Մամիկոնեան որ այդ նախարարութիւններէն և ոչ մէկ որձ կո-րիւն ողջ թողուց (էջ 9. Փաւստոս 1889. Վենետիկ): Նոյն միջոցին Ս. Վրթանէսի որդին զՍ. Գրիգոր ձիւ-մը ագիէ կապեցին և հիւսիսային ծովու եզերք ի դաշ-տին Վասնեայ քաղաքով տալով նահատակեցին: Տրդատ

զգուած իր տեսածներէն, քաշուեցաւ Մանեայ այրը առանց մտքէն իսկ անցնելու թէ թագաւորի մը վաղիւ զիրքը իր պարտականութիւններուն մարմնացումը եղող զանն է ուր պէտք է ապրի և մեռնի:

Արդ այն Ալանայ բղէխը որ Զենորի պատմութեան մէջ մեզ կը ներկայացուի իբր տպատմութեան վաղեմի Հայոց գաւառէն (Էջ 49 Զենոր 1832 Վենետիկ) այս անգամ նոյն Ալանայ իշխանը պարսիկ զօրքերուն զլուխն անցած կը մանկ անաւոր Հայաստան (Էջ Բ. Փաւստոս 1880 Վենետիկ): Նախարարները ելից հետք մը փնտնելով պատգամաւոր կը զրկեն Տրդատի որ դայ և ըլլայ իրենց կամքին համեմատ (Էջ 383-387 Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ) և երբ կը մերժէ՝ զինք կը թունաւորեն, ձեռքէն կազաւին: Վերջապէս Որմիզդ Պարսից թագաւորին երկրորդ տարին անոր օգնականութեամբ Խոսրով Կոտակ իր հօրը կը յաջորդէ (Էջ 411 Մ. Խորենացի 1881 Վենետիկ):

Ուրեմն Զենորէ նկարագրուած քաղաքական ոլորեղութեան վերջին արարուածը Բ. Փաւստոսի բացատրութեամբ առաջ կը տարուի և Մ. Խորենացուն պարզած սարսաղեցիկ տեսարանով կը փակուի: Այսպէս անգամ մը ևս առիթ կուենանք հաստատելու թէ Զենորէ առաջ և Զենորէ վերջ պատահած քաղաքական իրադարձութիւններ, Զենորի մեզ հաղորդած պատմական ծանօթութիւններով իրար կը հիստուն միաշար և անոր խօսքերուն ճշմարտութեան անհերքելի կնիքը կը զրօշմեն:

Շատ աւելի զիւրին է ուրեմն հաստատել Զենորի վաւերականութիւնը քան բացատրել հայտնայ Արշակունիներու ընթացքը որով ցվերջ աշխատեցան քանդել տունն այն ազգին որուն հացը կուտէին: Ասիկայ զարգացեալ ժողովուրդներու և իրենց խակ բռնաւորներու ողբալի առընչութեան կը նմանի բայց բիրտ ուժի և խն-

խնայական զօրութեան պայքարի միջոցին վերջին խօսքը բանավարտութեան կը մնայ:

Պատմութիւնը չէ արձանագրած այն խօսքը զոր Ս. Գ. Լուսաւորիչ ուղղեց նորահաւատին երբ խրոխտ Տրդատ իջաւ մկրտութեան աւազանը նոր կեանքի մը վերածնելու: Արդեօք Արշակունի միապետին զրուցուեցաւ «Courbe la tête, fier Tiridate, adore ce que tu as brûlé, brûle ce que tu as adoré»: Եթէ Ս. Գ. Լուսաւորիչ ինք չըսաւ, բայց իր յաջորդները Արշակունիայ հասկցոյցին թէ ալ անցած էր ներքովի, Բելի, Հերակղէսի, Սամանի և Գողթաթի դարը:

Արշակունիներու պարթև հասակին ազդած երկիւղը չէր զօրեր արդարութեան ձայնը հնչեցնող հայ եկեղեցւոյ անվիճելի հայրապետներուն վրայ, թէև հետզհետ իրենց յանդիմութիւնը տուժեցին: Ս. Յուսիկ բրտման եղաւ, ձերուինն Գանիէլ խեղդամահ եղաւ, Ս. Ներսէս թունամահ եղաւ: Արշակունիք հասկցան թէ ժողովուրդին գերիշխանութիւնը ներկայացնող ուժի մը հաստատուելուն օգնէր Էին՝ կարծելով թէ իրենց քաղաքական ծրագիրներու յաջողութեան պիտի ծառայեցնեն քրիստոնէութիւնը:

Իրենց յետամնաց ուշաբերութիւնը իրենց սուղ պիտի նստէր: Երբ Արշակունի արքունիայ մէջ ամէն կերպ զեղծում ըստ առաջնայն չարունակեց, երբ հակառակ իրենց ընդունած քրիստոնէութեան՝ չարունակեցին բազմակնութիւնն ու սողմանականութիւնը, երբ չարունակեցին իրենց հայտնայ ընթացքը և իրենց ստեղծագործած նախարարութեան ձեռքով անհիտուեցան Մանաւադեանք, Բղնունիք, Որդունիք ևն, ևն., նախահաւանապաշտ բղէխները ատարածեցան և ինքնազուխտ սկսան իշխել որով ձեւացան այսօրուան Հայ ազգէն ու ծայեալ ցեղեր. յետոյ Հայոց միջնաշխարհի նախարար-

ներն ընտրեցին բնաւ թագաւոր չունենալ քան զյոխ
ծաւել թագակիր գաղաններու առջեւ, ինչու որ «թագա-
ւորն Հայոց Արտաշիր անհուն սկսաւ սղոզանել յանառակ
ցանկութիւնս մինչեւ տաղակաւ ի նմանէ ամենայն նո-
խարարոցն: Մինչեւ հրամայեաց Վռամ առնուլ զթա-
գաւորութիւնն յԱրտաշիւ եւ զամենայն ինչս նորա ունել
յարքունիս: Եւ արձակեաց զնախարարան Պարսիկ մարզ-
պետաւ որում անուն էր Վեհմիհրջապուհ:» Էջ 552 - 556
Մ. Խ. 1881 Վենետիկ:

Ուրեմն Արշակունիք կործանեցին եւ կործանեցան,
բայց անոնց անկմամբ երկրէն վտարուեցաւ օտար լեզուով
ծիտակառարութիւնը, Հայ շրթունքներ Հայ սրերու խո-
սեցան Աստուածաշունչ գրոց թանկագին պատգամները,
Հայ սարուէր ընկերական աստիճանին վրայ վեր բարձ-
րացաւ, մարդկութիւնը իր մէկ հասուածին մէջ դէպ ի
նոր գաղափարներ քայլ մըն ալ առաւ: Ոսկեանց եւ Սու-
քիասեանց աւանդութիւններն վերարծարեցան եւ եթէ
Արշակունեաց օրով Հայք երկիրը կորսնցուցին, բայց չա-
հեցան ապահովարար երկինքը ուր անթիւ նահատակներ
իրենց արեան ի գին վասակեցան Մարտիրոսի փառաց
պսակը:

Հայ սղոզի՝ Զենորէ պատմուած, բռնադատ հաւա-
տախախտութեան հետեւանք ընտանի պատերազմներ կոր-
ծանումէ ուրիշ վախճանի չէին կրնար հասցնել օտարա-
մոյ Արշակունիները: Պատմութեան նախընթաց իրադար-
ձութիւնները իրենց յարմարագոյն ելքին յանգած կը
տեսնեն ետքէն եկող մարդիկ: Փամանակակից դէպքերն
են որ մեզ անակնկալի հանդէպ կը դնեն եւ խկապէս ար-
հաճելի անակնկալներու:

Տժգոյն մահը նոյն ցուրտ չունչով կը մարէ կեանքի
բոցաւառ ջահը եւ առկայծեալ պատրոյզը եւ նոյն հաւա-
տար սառնութեամբ կը խզէ արեւ օրերու ոսկեհիւս թելը
կամ տրամօրոյ դերձանը: Այսպէս ներկայ դոյզն երկու-
սիրութեան զեւ մամոյ տակ դանուած միջոցին գրական
ստղարկէն եւ իր սիրելիներէն յանկարծ խլուեցաւ ող-
բացեալ Գր. Խալաթեան:

Այսչափ լաւ՞ հետազօտութեան մը ձեռնարկած
պահներուս վտան էինք թէ Լադարեան ձեմարանի Հայ
լեզուի Ուսուցչապետը, իբրեւ ճշմարիտ զիտուն, պիտի
օգտուէր իրեն ուղղուած զիտուութիւններէն եւ պիտի
օգնէր որ դարմանէինք՝ յօգուտ Հայ մատենագրութեան,
մարդկային գործերէ անրաման մեր վրիպանքը, եթէ
կար:

Բայց պատուական բանասէրին անժամանակ մահը
ահա տմէն բան փոխեց. նոյն իսկ փոխեց լեզուն այն
ամսօրեայ հանդէսներու որ իրենց սխեռակները լայն կը
բանային իր արդիական քննադատութիւնները ընդունե-
լու, եւ իրենց մամուլով յաւերժացնելու այն վար-

կածը թէ մեր ձերունադարդ մատենագիրները իրականէն չառ աւելի երիտասարդ են :

Արդ յարգելի Գր. Խալաթեան գնաց խառնուիլ այն պաշտելի մատենագիրներու կաճառին զորս երբեմն ի զուր կը ջանար արդիացնել և եթէ անոնք իր բողձանքին համեմատ աւելի երիտասարդ չեղան՝ բայց ահա ինք իր կարգին գնաց միացաւ ալեւոր հեղինակներու յաւելա սիւրբելի սկիւմբին , որով աւելի քան երբեք իրաւունք ունի մեր մեծարանաց :

Տարբեր բան է սակայն գիտնայ թէ ինչ մզուժով՝ մինչդեռ իր նախորդը , Մ . Էմին , իր գրութիւններով կը նպատէր հաստատելու Ձենոբի հարազատութեան խնդիրը , ինք բռնեց արամադրապէս հակառակ ուղղութիւն մը և ձեռնարկեց անվաւեր հաշակելու Ասորի պատմաբանը թէ եւ ինչպէս տեսանք՝ իր հակառակութիւններն իսկ կը վկայեն թէ չի կրցաւ ճշդել ոչ Ձենոբի ենթադրեալ յերկրման թուականը և ոչ ալ յերկրագին անձը :

Արդեօք նոյն համարաբանին բեմէն նոյն հեղինակի մասին նոյն կարծիքը յայտնելու անպատեհութիւնն էր որ զինք ստիպեց իր նախորդէն տարբեր բան մը ըսելու , թէ չէ նորոյթի հարկը վճարեց մեր ամէնէն հին մատենագրին ամենէն աւելի ազաւաղութեամբ ձեռագիրներու վրայէն կատարուած ամենէն նոր ապագրութիւնը հիմ բռնելով իր արդիական քննադատութեան :

Նախ չիտակ չէ թէ Ձենոբ անարժէք աւանդաւէպներու հաւաքածոյ մը եղած ըլլայ : Ս . Կարապետի հիմնարկութեան օրերու մենակեացը իր գրիչէն ելած տուգերուն մէջ ցոյց կուտայ վառ երեւակայութիւն և մաւանագրական շնորհալի տուրք , ուստի և գեղեցիկ դրարութեան ոսկի մատենաին մէջ պատմականէն տարբեր և սակայն նոյնքան փառաւոր էջ մը տպանոված է իրեն :

Իսկ դալով պատմականին՝ պէտք չէ արդիական քննադատութեան անունը ըլլանք , անիկա ինչ վախճանի որ հասցնէ մեզ անշուշտ՝ անաչառութեամբ ընդունելու ենք զայն : Յարգելի Գր. Խալաթեան իր իսկ ձեռքով իր համեմատական ուսումնասիրութեան ցանկերուն մէջ Տարօնի կրկին պատերազմներու բանաքաղութեան աղբիւրը անյայտ մնալը հաստատելէն ետքը՝ պէտք էր Ձենոբն ընդունէր սկզբնագիր :

Գալով բնագրամիջումներու (interpolation) որոնց համար յարգելի Գր. Խալաթեան կը յայտարարէ թէ այդ յոգուածները համառօտութիւնն են Ագաթանգեղոսի ընդարձակ պատմութեան այնպիսի սճով որպէս զի փոխառութիւնը ուղղակի չի նկատուի : Նոյն նպատակով ընդհատած են այն յոգուածներ և ընդարձակ միջանկեալ զրոյց ներմուծած էջ 51 համ. Ուսումն. Գ . Խալաթեան 1893 Վիէննա :

Ներուի մեզ գիտել տալ որ Արգոսի աչք ունենալու պէտք չիկայ անոնց Ձենոբի կամքին հակառակ ետքէն ներմուծուած ըլլալը տեսնելու համար քանի որ այդ վերան բաց խարդախութիւնը ընողը կը սկսի «Ընդ մամախա թագաւորութեանն Խոսրովայ , որդւոյ Վալարչի , վրէժխնդիր լինէր Արտեւանայ եղբոր խւոյ և ի դուռով ընդ միմեանց երկուց թագաւորացն՝ արքային Հայոց և Պարսից սաստկացաւ պատերազմն . էջ 20 Ձենոբ 1832 Վենետիկ .» հատուածով :

Մինչդեռ Ձենոբ , ինք , բացարձակ կը մերժէ Տարօնի երկու պատերազմներէ զուրս բան գրած ըլլալը՝ հաստատելով թէ ինք ազաւած էր «զՍ . Գրիգոր սկիզբն առնել պատմութեան խւոյ ի մահուն Խոսրովն և ոչ հաւանեցաւ Ս . Գրիգոր , այլ բաւական համարեաց զգրին զԱռաջին և զերկրորդ պատերազմն Տարօնոյ . էջ 18 Ձենոբ 1832 Վենետիկ .

Ուրեմն Զենոբի սկզբնաղբիւրին մէջ Խոսրով, Վաղարշ, Բուրդար, Սեղբեսարոս, Կասաանդիանոս ևն. չը կային և յետոյ ունեցուեցան ըստ վկայութեան հրատարակիչներու. «Զենոբ, ժամանակաց երկարութեամբ աղաւաղեալ գտանի, ուրեք ուրեք ի յետնոց հասուածք կրճատեալ և հասուածք յետոյ յաւելեալ. էջ 7. Զե. կուցում Զենոբ 1832 Վենետիկ»:

Արդ «այս նկատմամբ ուրիշ բան չեն միտարանասէրք (Ունիթորք) բայց եթէ աւերիչ և խանգարիչ ձեռքեր յորոց կարհամարհուին մեր քաղաքական և նուիրական պատմութեանց փաստաւոր անցեալը, լեզու և գարութիւնք որոնք լատինական ձեւոյն, մտածմանց և սովորութեանց հետ կը ջանան խտրանել անհետ ընել տաան և չորս երկար դարերու բազմաշխատ ուսումն և արդիւնաւորութիւն. էջ 205. Պատ հայ. Դպր. Բ. 1878 Վենետիկ»:

Ուրեմն ի յետնոց աղաւաղեալ Զենոբ՝ է և կը մնայ Դ. Դարու մատենագիր հանդէպ արդիական քննադատութեան. ինչպէս իրենց տեղը կը մնան մեր հին հին հեղինակները: Բայց այն առին ո՞ւր կը մնայ Հանդէս Ամսօրեայի նախկին աշխատակիցը: Ամսօր. նախկին մը ըլլալէն ի վեր իր կարգին ինք ալ այժմէոցած է այսօր իր նախկին բարեկամներէն որ անոր գրական ընդհանուր գործունէութեան վրայ իրենց վճիռը արձակելով կը հաստատեն թէ՛

Դրիդոր Խաչաքեան ունեցաւ սարօթեան կենսադրութիւններ և հետեւաբար սխալներ:

էջ 198 Հանդէս Ամսօրեայ 1912 Վիեննա:

Վ Ե Ր Զ

Յ Ա Ն Կ

1. — Յառաջաբան	էջ 1
2. — Ներածութիւն	Դ.
3. — Արդիական քննադատութիւն	9
4. — Զենոբ Գլակի իբր մատենագիր	26
5. — Կանխորոշ վճիռ	35
6. — Հակառակութիւններ	54
7. — Քննադատութեան առարկան և ենթական	56
8. — Տարօն և իր պատմական վայրերը	74
9. — Երեք բաղկիւնները	81
10. — Առաքելոց վանքը	103
11. — Մուշ.	107
12. — Աշտիշատ	113
13. — Սրբավայրը	119
14. — Նուիրական անտառը	124
15. — Աստղ բերդը	127
16. — Վիշապ քաղաքը	129
17. — Ողկան ամրոցը	143
18. — Ասորոց պատմութիւնը	145
19. — Դիր իշխանաց Մամիկոնեանց	166
20. — Արշակունիք	188
21. — Եզրակացութիւն	210

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0393613

11. 465